

Juraj Hrženjak

ANJUTA

Sjećanja i dnevnički zapisi
iz Drugog svjetskog rata

Nakladnik:
Juraj Hrženjak
Zagreb

Za nakladnika:
Juraj Hrženjak

Glavni urednik:
Juraj Hrženjak

Lektor i korektor:
Zrnka Novak

Tehnički urednik:
Katarina Belanović

Naslovna stranica:
Alfred Pal

Vlastita naklada:
Juraj Hrženjak, Zagreb

Tisak:
Multigraf Marketing d.o.o, Zagreb

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 94(497.5)"1941/1945"(0:82-94)
355.48(497.5)"1941/1945"(0:82-94)
355-05 Hrženjak, J.(0:82-94)

HRŽENJAK, Juraj
Anjuta : sjećanja i dnevnički zapisi iz
Drugog svjetskog rata / Juraj Hrženjak -
Zagreb : vlast. nakl., 2006.

ISBN 953-97528-2-5

I. Hrženjak, Juraj - Memoari
II. NOB - Hrvatska - Svjedočanstva
III. NOB - Memoari
IV. Drugi svjetski rat - Hrvatska

460124179

ISBN 953-97528-2-5

Juraj Hrženjak

ANJUTA
Sjećanja i dnevnički zapisi
iz Drugog svjetskog rata

Zagreb, 2006. godine

JANJA HRŽENJAK

Janja Hrženjak-Anjuta

Autorske napomene

Sjećanja i dnevničke zapise iz II. svjetskog rata namjeravao sam, ako ostanem živ, objaviti odmah po završetku rata. Smatrao sam svojom dužnošću svjedočiti o životu u Zagrebu neposredno pred okupaciju, o mizernom položaju i uvjetima življenja čovjeka koji ne prihvata fašističko zlo kao svoj izbor, o sreći čovjeka kad izbjegne ponižavajuća mučenja, tamnici, logore, smrt nožem, maljem, ili kolektivni masakr u kaljuži Dotršćine, Rakova Potoka, Jasenovca, Stare Gradiške, Jadovnog, ili u nekoj kraškoj vrtači.

Želio sam ostaviti pisani trag o stotinama mojih divnih drugova i prijatelja, koji su svojim životima spriječili fašizam, spriječili zvijeri u ljudskoj koži, koji su pokušali uništiti prirodno pravo čovjeka na život. Oni su htjeli uništiti sve ljudske ideale i vrijednosti koje čovjeka čine slobodnim ljudskim bićem.

Želio sam da se i pobjednici u tom surovom ratu podsjete na teški put do slobode nad tiranijom i silnih napora koje su svladavali u borbi za svoj opstanak, za ljudsku sreću.

Želio sam svjedočiti svima, koji nisu znali da je naša borba bila borba za naš goli život, ali i za život i dostojanstvo svakoga čovjeka, bez obzira na ime, vjeru, rasu, ili bilo koju drugu razliku.

Rat je završio, a ja ipak nisam objavio svoje bilješke.

Poslovi koje sam morao obavljati bili su toliko složeni da sam im morao posvetiti sve svoje vrijeme.

Nakon 1950. godine, nagovarali su me neki ratni drugovi i prijatelji (Ivo Lončarić, Marija Šoljan-Bakarić, Damjan-Deni Vujnović i drugi) da objavim svoj „ratni dnevnik“. Nagovarao me i moj ratni drug Savo Borota da objavim rukopis, jer su se u njemu nalazile i njegove bilješke o *Kalvariji* ranjenika u jeku IV. ofenzive.

Premda sam u poslijeratnom razdoblju napisao dosta članaka i knjiga, pisao sam o aktualnim društveno-političkim temama: izgradnji sustava demokratske samoupravne vlasti i upravljanja, naročito u lokalnoj samoupravi, itd. Smatrao sam to u ono vrijeme većom dužnošću od objavljivanja ratnih memoara. Međutim, zbivanja koja su se počela odvijati u Hrvatskoj u zadnjem desetljeću XX. stoljeća ponukala su me da opet zavirim u svoja ratna sjećanja i dnevničke zapise. Dao sam ih na čitanje mlađim ljudima, koji o događajima II. svjetskog rata znaju samo iz literature. Svi koji su tekst pročitali, predložili su mi da ga bez oklijevanja - objavim. Najzad, i moja mi dob nalaže da više ne oklijevam!

Na tlu Hrvatske vodio se rat u kom se narod herojski borio za svoju slobodu i nezavisnost za slobodnu Hrvatsku, dok su istovremeno njegovi unutrašnji neprijatelji, ustaše, pridošli sa svih kontinenata, pljačkali narodna bogatstva i u doslihu s veliko-srpskim četništvom raspisivali mržnju i huš-

kali na rat do istrebljenja. Neposredni događaji, naročito oni iz 1993. godine, na području o kojem dijelom pišem i u ovoj knjizi, bili su odlučujući za njeno konačno objavljivanje.

Sjećanjima i dnevničkim zapisima iz vremena prije i u tijeku II. svjetskog rata, pridodao sam nešto bilješki iz poslijeratnog obiteljskog života. Nažalost, time knjiga nije bila završena. Tužan kraj moje knjige označava prilog: "*Tragičan epilog*" uskrstlog ustaštva.

Ako čovjek, kad mu u ruke dođe moja knjiga, bude osjetio njenu poruku da se zlo Jasenovca, Dotršćine, Jadovnog, Vukovara i drugih stratišta širom Hrvatske ne smije ponoviti, onda, bez obzira što pojedinci zatrovanog srca i uma opravdavaju i šire mržnju prema drugima i drugačijima, oni neće usjetiti pogasiti vrijednosti za koje su dali živote i svoje zdravlje, borci i branitelji za slobodu hrvatskih građana i čovječanstva općenito.

Knjigu posvećujem mojoj pokojnoj supruzi Janji Hrženjak, rođenoj Krajnović-**Anjuti**, djeci i unucima.

Želim se na kraju srdačno zahvaliti tiskari "Multigraf Marketing", mom dugogodišnjem prijatelju ing. Velimiru Reparu i njegovoj kćerki Željki koji su se založili za objavljivanje moje knjige, njihovoj zaposlenici gospodi Katarini Belanović koja je s osobitom pažnjom obavila tehničke pripreme, gospodri Zrnki Novak na njenoj lektorskoj podršci, te nezaobilaznom Alfredu Palu koji je s toliko ljudskosti osmislio naslovnu stranu.

Autor

... prolegomena ...

Tisuću devetsto i devedeset treća jesen na prostoru "Medačkog džepa" zaudara opet na ljudske leševe, a još ni oni iz 1941. godine nisu istrunuli.

Na tom lijepom, podvelebitskom djeliću Hrvatske, ne sade se više krumppiri, ne sije se proljetni ječam, ne prevrće zemlja za kukuruz. Ništa se ne sije, ne sadi se, ne raste. A kome i da raste kad nema srdaca, koja bi se rastu veselila i očiju koje bi ga pratile.

Tamo više nema proljeća, ljeta, jeseni, ni zime. Nema više krava, ovaca i koza da pasu sočnu travu i brste grmlje na Barama, u Kruškovači, ili Drenjcu. Nema više ni sočne trave. Ne pomlađuju je britka kosa i krezube krave. Ne gaze je dječje nožice. Samo trn, šaš i paprat. Možda neće nikad više dječaci paliti vatre po rubovima luga i peći krumpire i klipove kukuruza. Nema ni djece, ni ljudi.

Ni srne ne izlaze iz tamnih njedara podvelebitskih gudura. Pojeli ih vuci. A ni vukova nema, jer za njih nema ovaca i koza. Okrenuli su prema Podgori.

Ni drenjine nema tko ubrati. Šljive je zarastao korov i trnje. Jabuke su prekrile imele. A kome i da cvatu i rađaju kad nema se tko radovati cvatu, ni ubirati plodove.

I ptice umiru u tuzi bez svog prijatelja čovjeka. Nema tko slušati umilne zvukove pjesme slavu ili fijukanje kosova.

Nema ljeta, jer nije bilo proljeća. Što će ljetu ljeto, kad nije bilo proljetnog znoja i sokova da ga napuni ljubavlju i nadom, da će iz žege vrelog sunca iznjedriti darove jeseni, toplinu za ljutu zimu i snagu za novo proljeće. Niti su sađeni, niti su iskopani krumppiri. Ne mirišu rakije, ne skiče prasci, ne kiseli se kupus, ne dovlače se bukve za ogrjev, ne čuju se pjesme. Ne čuje se ni glas čovječji....

Ni onu pobijenu starčad u Počitelju, Čitluku, Divoselu i Ornicama nitko ne oplakuje, nitko ih ne pokapa na mjestu dostoјnom čovjeka. Nitko im ne pjeva opijelo, a Štefici nitko ne čita evanđelje. Nitko ih ne blagoslivljava, premda su i to ljudi, žene, starci, nevini kao što je Krist bio nevin ubijen.

A onda snijeg i led sve pokrije, sve poravnja. Jedino, ledena bura cijele zime lelaće ovim prostorima, udara i psuje čovjeka - nečovjeka, koji je opet rušio kuće i kućice, pogasio ognjišta, pa se ni bura, na svom dugom putu ne može zaustaviti u ponekom ljudskom kutku. - Pustoš. - Sve je pusto i opustjelo. I proljeće i ljeto i jesen!

* * *

Nema više tvojeg Čitluka, Anjuta moja! Otišao je u povijest.

Da je postojao Čitluk (Lički) do 1993. godine, buduća pokoljenja će znati po spomeniku u Kruškovači, premda je razbijen, i po ploči na ruševini

osnovne škole, posvećenoj tebi. Na njoj su imena, od ustaša pobijenih stanovnika Čitluka - 1941. godine. Među njima su i tvoj otac i stric, Ilija i Mijan Krajnović. Možda netko u budućnosti shvati da je tu bilo naselje i po mramornoj ploči "Janjina Kamenica" ili po imenima na čitlučkom groblju.

* * *

Za pobijene stanovnike Čitluka, Divosela... 1993. godine, svjedočit će samo kosti rasute po negdašnjim kućištima. Njima nije imao tko podići nadgrobni spomenik.

U Zagrebu 1999. godine

Juraj Hrženjak

Fašistička okupacija

Uoči napada na Jugoslaviju

Pred početak II. svjetskog rata, događaji su se počeli zbivati ubrzano, mijenjajući naš život i navike, kao što su promijenili i sudbinu tisuća ljudi. Postalo je jasno svima da monarhistička Jugoslavija neće izbjegći opredjeljenjima koje će nametnuti rat. Još je Stojadinovićeva desničarska vlada pokušavala na neki način “bezbolno” uklopiti Jugoslaviju među zemlje fašističke Osovine (poput Bugarske), ali takva politika na našim prostorima jednostavno nije funkcionalna. Među Srbima jačao je četnički pokret, dok je među Hrvatima takva politika potaknula jačanje “frankovštine”. Ali, 1938. godine, unatoč teroru i glasačkim manipulacijama, udružena je opozicija na izborima osvojila tako veliku biračku podršku da je Milan Stojadinović morao odstupiti.

Anjuta i ja pridružili smo se masovnim prosvjedima protiv fašizma. Režim je žestoko progonio antifašiste, posebno pripadnike ilegalne Komunističke partije, progonio je također antifašistički raspoložene pripadnike lijevog krila Hrvatske seljačke stranke i srpske Samostalne demokratske stranke. Profašistički karakter jugoslavenskih vlasti još se jasnije izrazio početkom II. svjetskog rata, hapšenjem španjolskih dobrovoljaca na granici zemlje, prilikom njihovog povratka u domovinu.

Djelovanju u skladu s našim idealima, ostao je mali prostor. Nakon izbora promijenila se vlada, došlo je i do sporazuma Cvetković-Maček i učešća HSS-a u centralnoj jugoslavenskoj vladu. Stvorena je Banovina Hrvatska kao mali korak u rješavanju hrvatskog nacionalnog pitanja. Ali, u političkom životu, sve su glasniji oni koji otvoreno izražavaju fašističko opredjeljenje: “folksdjojčeri”, članovi JRZ i JUGORASE, “ljetićevcii”, “frankovci” i pripadnici Mačekove “Narodne zaštite”.

Iako su članovi Komunističke partije i njeni simpatizeri snažno podržali udruženu opoziciju, glasajući u Hrvatskoj za kandidate HSS-a, ipak nakon izbora, vlada Cvetković-Maček i vlasti Banovine Hrvatske nisu svoju oštricu usmjerili protiv fašistoidne desnice, već protiv ljevičarski raspoložene omladine.

Još dok smo stanovali na Višnjici, Anjuta i ja učlanili smo se u “Stranku radnog naroda”¹ koja se u predizborno vrijeme pojavila na političkoj sceni, iako nije samostalno izlazila na izbore. zajedno s mladim agronomom Dragom Romanovićem, njegovom budućom suprugom Hildom i još nekoliko aktivista s područja Britanskog trga, formirali smo mjesni odbor te stranke. Na sastancima odbora raspravljaljali smo o štrajkovima radnika i po-

¹ Bila je to legalna inačica KPJ, koja je djelovala u strogoj ilegalnosti.

moći obiteljima uhapšenih štrajkača. Čitali smo također proglaše Komunističke partije u kojima su se objašnjavale opasnosti fašizma. U njima je bilo izraženo upozorenje da se njemački fašizam neće zaustaviti na priključenju Austrije i okupaciji Čehoslovačke, već će uslijediti napad na Poljsku i Jugoslaviju. Sadržaj proglaša prepričavali smo na ilegalno organiziranim grupama: radnicima, omladini i seljacima. Ja sam održao na desetine takvih sastanaka i predavanja. Moja supruga Anjuta je bila aktivista drugačijeg karaktera, bila je skromna i nije voljela javno istupati, ali je njen suradnja bila dragocjena kad se radilo o pomoći ugroženim obiteljima, ili nešto kasnije, u pokretanju i vođenju sanitetskih tečajeva.

Ideali i sumnje

U našem dnevnom političkom djelovanju neprekidno se naglašavala potreba za osloncem na Sovjetski Savez i velike zemlje - Englesku i Francusku, jer se očekivao njihov savez u borbi protiv Hitlera i Musolinija. Ali, u kolovozu 1939. godine, kad je došlo do potpisivanja Ugovora o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i fašističke Njemačke, za nas je to bilo kao *grom iz vedrog neba*, jer smo u SSSR-u gledali moćnu socijalističku silu koja je sposobna suprotstaviti se fašizmu.

Mi smo, kao i drugi obični ljudi, teško prihvaćali takav razvoj situacije. Najprije sam ja uvjeravao Anjutu da je to laž, ali su me ubrzo uvjerili da je istina. Bilo je mučno. Do jučer sam tvrdio kako će Sovjetski Savez i jaka Crvena armija poraziti fašizam, a što će reći danas kad me budu tražili objašnjenje? Moja drugarica bila je daleko od "velike" politike, ali se u stvarnosti, neopterećena iluzijama, bolje snalazila od mene. Govorila mi je smirenog u mojoj utučenosti:

"Za nas je svejedno što rade oni tamo. Radnike tuku ako štrajkaju i hapse one koji viču protiv Hitlera i Musolinija, ili traže veće slobode. To su radili jučer, to rade danas i tako će raditi sutra. Mi ćemo i danas i sutra biti na njihovoj strani i pomagati im koliko možemo. Možda će i nama netko pomoći, ako nas otpuste s posla ili ako tebe zatvore..."

Neki naši prijatelji počeli su otvoreno kritizirati Sovjetski Savez, drugi su govorili da se radi o taktiziranju Molotova i Staljina, kako bi se odgodio napad na SSSR, usmjeravajući interes Hitlera na zapad. I ja sam se priklopio takvom razmišljanju, na glas kombinirajući:

"Pa, čemu taktiziraju ako su jači? Možda provjeravaju hoće li se Engleska i Francuska boriti protiv fašizma ili će zajedno s Hitlerom, Musolinijem i Japanom udariti na Sovjetski Savez..."

Još je veća zabuna nastala među antifašistima, kad je fašistička Njemačka napala Poljsku, a Crvena armija zajedno s Hitlerom čerupala osvojenu zemlju. Neki su i u tome pronalazili "razloge", kao ... *kojekakvi paktovi imaju ograničeni vijek trajanja, a mi trebamo nastaviti borbu protiv fašizma...* Tek će kasniji napad na SSSR, brzi prodor njemačkih okupacijskih snaga i zarobljavanje cijelih divizija pokazati da Sovjetski Savez uopće nije

bio spremam za rat s fašističkom Njemačkom. Bilo je to veliko razočaranje i razbijanje naših iluzija.

Napad na Poljsku, nakon čega su Francuska i Engleska navijestile rat fašističkoj Njemačkoj, pokrenuo je simpatije za zapad, ali i zahtjeve da Jugoslavija također uđe u rat na njihovoj strani, protiv Njemačke i Italije. No, Hitler se munjevitim ratom usmjerio na zapad, porazivši u kratkom vremenu Francusku i ozbiljno zaprijetivši Engleskoj zračnim desantom. Time je bila zapečaćena i sudbina Jugoslavije. Pokazalo se, međutim, da ni najpesimističnije prognoze nisu bile ravne stvarnosti kakva je uslijedila².

---

² U Hrvatskoj i drugim dijelovima Jugoslavije ratno okruženje izazivalo je sve veće siromaštvo i nezadovoljstvo. U namjeri da spriječi povezivanje seljaka i radnika i mogući organizirani otpor, vlada Cvetković-Maček u prosincu 1939. godine dopunila je postojeći Zakon o zaštiti države, uvodeći kaznu koncentracionih logora za komuniste. Takav je logor odmah uspostavljen u Lepoglavi. Samo s područja Banovine Hrvatske do početka 1940. godine deportirano je u Lepoglavlju 105 komunista i komunističkih simpatizera. Također je reducirano pravo glasa omladini. Umjesto s 21 godinom života, izmjenom zakona omladini se priznaje pravo glasa tek sa 24 godine. Raspušteni su URS-ovi sindikati.

1941. godina

U okupiranom Zagrebu

Anjuta i ja organizirano smo djelovali unutar *Stranke radnog naroda*, širili smo ciljano krug davalaca pomoći sve većem broju socijalno ugroženih obitelji. Čitali smo i dijelili "Vjesnik" i "Radnički tjednik", jednako kao glasila i letke Komunističke partije. Naša je aktivnost bila ilegalna, jer se za svaku od njih moglo završiti u zatvoru. Kao što je poznato, iz straha od masovnog ustanka, vlada monarhističke Jugoslavije priklonila se Trojnom paktu. Priključenje Jugoslavije potpisano je 25. ožujka, ali je dva dana kasnije, 27. ožujka, uz masovne prosvjede u cijeloj zemlji izведен državni udar, a na čelo države, vojska je dovela britanskog agenta, generala Simovića.³ Za nekoliko dana II. svjetski rat stigao je i na naše područje.

Ante Pavelić došao je u Zagreb 15. travnja 1941. godine, a već 17. travnja potpisao je zakonske Odredbe o obrani naroda i osnivanju četiri vrste prijekih sudova.⁴

Zagrebačkim su ulicama počele sablasno odjekivati njemačke i ustaške cokule. Ono, što smo mislili da se događa samo drugim narodima u našem okruženju: progoni komunista, antifašista, Židova, Srba i Roma, počelo se zbivati nama. U takvim uvjetima nije se moglo sakriti, ni prikriti, ni uzmaknuti. Trebalo je boreći se opstati, preživjeti sve dok se bude moglo. Ubrzo smo shvatili da nisu ugroženi samo Židovi, Srbi i Romi. Bili su ugroženi Hrvati i katolici, jer je svatko mogao biti osuđen na smrt, ako je na bilo koji način izrazio nezadovoljstvo, prigovor, ako je čitao antifašističku štampu, ako je u svom stanu primio antifašistu, ili sakrio nekoga na kog su se odnosili rasni zakoni. Mogao je biti strijeljan ako i ništa nije učinio, ali ga je netko denuncirao kao demokratu ili antifašistu...

Anjuta i ja nastavili smo djelovati i družiti se s kolegama i prijateljima, ali je naš rad postao strogo ilegalan. Sastajali smo se tajno u dvojkama, troj-

³ Šestog travnja 1941. Njemačka je izvršila napad na Jugoslaviju silovitim bombardiranjem i prodorom 50 njemačkih, talijanskih i mađarskih divizija. Njemačke trupe ušle su 10. travnja u Zagreb zajedno sa svojim agentom Slavkom Kvaternikom, koji je na valu Radio Zagreba pročitao proglaš o stvaranju Nezavisne Države Hrvatske, na osnovi "Božje providnosti i volje našeg saveznika". Po planovima okupatora, Jugoslavija je 12. travnja podijeljena: sjeverni dio Slovenije, Banat i veći dio Srbije bio je pod izravnom njemačkom upravom. Italiji je pripalo Kosovo, Metohija i dio Makedonije, Crna Gora, Dalmacija, Hrvatsko primorje i jugozapadni dio Slovenije. Mađarska je dobila Bačku, Baranju, Međimurje i Prekomurje. Bugarska je dobila pogranični dio Srbije i dio Makedonije. Veći dio BiH ušao je u sastav NDH.

⁴ Svakome, tko je proglašen krivim, prijeki sud je izričao kaznu smrti strijeljanjem. Protiv presude nije bila dopuštena žalba, a molba za pomilovanje nije odgadala izvršenje presude. Premda, zbog kratkog vremena između izricanja presude i izvršenja, o postupku pomilovanja nije se moglo ni govoriti.

kama, u malim grupama, jer nas je svaka naša akcija mogla odvesti u zatvor ili u smrt.

Anjuti, na primjer, ništa nije koristilo da je savjesna i sposobna u poslu. Dok je još radila kao upravitelj Đačkog oporavilišta na Sljemenu, samoorganizirano su je čuvali đaci, jer joj je prijetio domar Nikola koji je postao ustaša. Iako to ona nikad nije isticala, Anjuta je bila Srpskinja. A, da i nije bila po nacionalnosti Srpskinja, likvidirali bi je kao ženu komunističkog simpatizera, jer sam tako ja bio obilježen. Dakle, bilo nam je jasno da moramo djelovati protiv fašizma, ne čekajući da nas likvidiraju.

Anjuta se angažirala na prikupljanju sanitetskog materijala i tečajevima prve pomoći djevojkama koje su se pripremale za buduće bolničarke. „*Rad me ohrabruje...*”, govorila je.

Gradom je zavladao ustaški teror. Sa strepnjom smo noću osluškivali zvukove policijskih i vojnih vozila, a danju čitali duge liste s imenima ljudi, naših suboraca i prijatelja kojima su presudili ustaški prijek sudovi. Za mnoga izvršena umorstva u gradu saznali smo mnogo kasnije.

Likvidacije zbog vjerskih i nacionalnih razlika izvršene su negdje samo radi pljačke, dok su rasni razlozi i zastrašivanje bili u drugom planu. Počelo je provođenjem rasnih *uredba protiv Židova* i otimanjem njihove imovine.⁵ Unatoč smrtnoj opasnosti, mnogi su Hrvati spašavali Židove i njihovu imovinu. To su činili i neki moji školski kolege i prijatelji. Ivica Škiljan sačuvao je dio imovine našeg školskog druga Rudolfa Kandla. Marija Dobrić u svom je stanu skrivala ilegalce i antifašiste...

Gotovo istodobno s progonom Židova, počeo je i progon Srba. Prema ustaškom planu trebalo je na rasnoj osnovi Hrvatsku *očistiti* od Židova, a na nacionalnoj i vjerskoj osnovi od Srba. Rome su likvidirali kao sirotinju, a među Hrvatima trebalo je likvidirati *antifašiste i komuniste* kao opasne ideološke protivnike. Pavelić je osobno izjavio:

“250.000 Srba bit će sporazumno s njemačkim vlastima, iseljeno u Srbiju”.

Medu njima je bio i Anjutin vjenčani kum Pajo. Preostali Srbi bit će prekršteni, jer su oni, prema ustaškim nazorima bili „*Hrvati pravoslavnevjere*“.

Ali, ustaše su ubijali i izvan presuda prijekih sudova. Ubrzo smo saznali za masovne likvidacije u različitim dijelovima Hrvatske.⁶ Po uzoru na

⁵ Prema ustaškim odredbama Židovi su na sebi morali nositi žig, slovo "Ž" na rukavu desne ruke. Bilo im je zabranjeno sudjelovanje u području kulture, sporta, književnosti ili novinarstva. Bilo im je zabranjeno stanovanje u sjevernom dijelu grada, sklapanje brakova s arijevcima i morali su prijaviti svoj imetak. Prvo je objavljen Zakon o podržavljenju imetka Židova, a potom i zakonska Odredba o upućivanju nepočudnih u sabirne logore.

⁶ 28. travnja u selu Gudovac ustaše su izvršile pokolj srpskog stanovništva. Ubijeno je 190 Srba pri čemu je značajnu ulogu imala mjesna skupina Maćekovih zaštitara predvodjenih Martinom Cikošom, predsjednikom mjesnog odbora HSS. (AIHRP, F 18, sn 265) Početkom svibnja izvršen je pokolj Srba u Blagaju, u okolini Veljuna. Nekoliko stotina Srba ubijeno je kod Prekope (12/13. svibnja), a jedan od najstrašnijih zločina dogodio se u kolovozu u glinjskoj pravoslavnoj crkvi, kad je više od tisuću žena i muškaraca dovedeno prijevarom u crkvu na prekrst, a potom mučki pobijено.

*Talijanski bersaljeri strijeljaju hrvatske antifašiste
na groblju u Crikvenici 1941. godine*

Njemačku, ustaše su ubrzo po dolasku na vlast, širom Hrvatske uspostavili sabirne (konzentracione) logore u koje su dovodili pojedince, ali i cijele porodice Židova, Srbra, Roma i nepoćudnih Hrvata - antifašista.⁷ I talijanski fašisti organizirali su svoje logore u Primorju i Dalmaciji u koje su zatvarali partizane, antifašiste i njihove simpatizere. Takvi su logori bili uspostavljeni u Kamporu, Molatu, Pagu, Crikvenici, Kraljevici, Zlarinu, a kroz splitske talijanske zatvore prošlo je više tisuća građana Splita i Dalmacije.

I njemački su fašisti imali svoje posebne logore, zatvarajući u njih ratne zarobljenike, posebno partizane i njihove simpatizere.

Kvislinška država stvorila je preko noći i sebi primjerenu štampu. Novine i radio NDH bili su ispunjeni tekstovima ustaških naredbi, zabranama i prijetnjama upućenim Židovima, Srbima i komunistima. Pri tome je svaki demokratski orijentiran čovjek, po novim propagandnim pravilima, bio predstavljen kao *komunist...* Tako je bio obilježen i HSS-ov književnik Mihovil Pavlek Miškina, uhapšen već u travnju 1941. godine u Koprivnici. (Ubijen je 1942. godine u logoru Jasenovac). Sredstva informiranja slavila su ratno napredovanje fašističkih armija, uspjeh Pavelićevih ustaša u teroru protiv vlastitog naroda, cinično se podrugujući protivničkim naporima Engleza i "true Europe".

U vrijeme kad je organiziran (13/14. srpanj 1941.) neuspjeli pokušaj bijega logoraša iz Kerestinca kraj Zagreba, ustaška je štampa paranoidno

⁷ Najveći sabirni logori bili su: Gospić, Caprag kod Siska, Slavonska Požega, "Danica" u Koprivnici, Jastrebarsko, Lepoglava, Jasenovac, Stara Gradiška, Pag, Rab, Kerestinec kraj Zagreba. Iznad Gospića pod otvorenim nebom određeno vrijeme djelovalo je logor-klaonica Jadovno, u Velebitu.

prozivala građane da hvataju bjegunce, pod prijetnjom smrću svima koji bi ih pokušali zaštiti. Tom prilikom u logoru je pobijeno 50 logoraša, četrdesetak logoraša pohvatano je u okolini logora i strijeljano u Dotrščini. Uz ranije strijeljane Augusta Cesarca, Ognjena Pricu, Otokara Keršovanija, tad je stradao velik broj istaknutih hrvatskih, slovenskih i bosansko-hercegovačkih članova KPJ i njihovih simpatizera. Bijegom se spasilo samo 13 logoraša.

Mi smo iz međusobnog informiranja na ilegalnim sastancima imali određenu sliku o stvarnoj dimenziji ustaškog terora, mada ne i potpunu. Znali smo za lov na ljudе, koji se provodio noću, ali i danju. Saznali smo za provale i pretrese stanova Židova i Srba, koji su se vršili bez ikakvog formalnog naloge. Znali smo da pojedinci hapse i odvode svoje dojučerašnje školske drugeve ili kolege s posla, znance, pa čak i prijatelje. Znali smo da odvode nevine ljudе, koji su se možda negdje usudili izustiti neku riječ čuđenja nad rasističkim i fanatičnim mjerama, ili o nepravdi... Saznavali smo da uhapšene podvrgavaju poniženjima, mučenju, da im lome kosti... Pojedini ustaše hvalili su se svojim nedjelima. Tako su u kratkom vremenu mučili i likvidirali divne ljudе kao što su bile sestre Baković, Marija Dobrić, moј školski kolega Jura Stančić, Božena Hršak, Branko Novosel, Mira Hiršl i desetine, stotine, tisuće drugih dragih ljudi, prijatelja i znanaca...

Pitali smo se: što se to dogodilo u ljudima i s ljudima? Anjuta je o tome iz dana u dan, sve više razmišljala. Pojedinci su još do jučer bili obični, normalni ljudi, dobri liječnici, ili medicinske sestre. Ali, promjenili su se preko noći, postavši nacionalno zagriženi, zadrti... ali obrnuto, još jučer mirni i povučeni ljudi, postali su odlučni antifašisti.

Ustaška prijevara

Mnogi Hrvati, koji su povjerovali da je s uspostavom NDH stvorena napokon samostalna hrvatska država, nisu odobravali ustaške zločine, iako o njihovim razmjerima tada nisu znali. Nisu također odobravali Pavelićevu uslužnost prema zemljama Osovine, a posebno nisu podržavali trgovinu hrvatskim teritorijem s fašističkom Italijom. S vremenom, bilo je sve manje Hrvata koji su osjećali ili vjerovali da takva NDH može biti ostvarenje njihovih nacionalnih težnji. Mnoga hrvatska naselja ne samo u razdijeljenoj Dalmaciji i Primorju, ili jadranskim otocima, nego i u Hrvatskom zagorju, Podravini, Moslavini i Slavoniji, jednostavno nisu priznavali ustašku vlast, iako im je prijetila životna opasnost. Narod je za Nijemce i ustaše jednako govorio: "Banda, ide banda..."

Idealistički nastrojeni, tradicionalni borci za ostvarenje hrvatske države na povijesnoj liniji Starčevića, Radića, dio Mačekovaca, ubrzo su se razočarani povukli. Dio seljaka i radnika, unatoč prvim zanosima, počeli su sumnjati da ustaška vlast radi za dobrobit hrvatskog naroda.

Pojedinci, ugledni intelektualci, uvjerili su se već u prvoj godini postojanja NDH, da se ustaška vlast temelji na zločinu pri čemu su kao izvršiocu

prednjačili Hercegovci, ustaški emigranti koji su na talijanskim tenkovima došli s Pavelićem iz Italije, ili s Kvaternikom iz Njemačke i Mađarske. Budući da njihov broj nije bio velik, NDH je od svog osnutka imala problem s popunjavanjem vojske, jer je sve manje Hrvata dobrovoljno prilazio ustaškim formacijama. Na početku popunili su vojne redove ekstremistima iz redova Mačekovih zaštitara, raznim klero-fašistima, ali najčešće ološem, neradnicima, pijancima, kriminalcima, „lumpen-proleterima“ i seoskom sirotinjom iz zaostalih krajeva Dalmatinske zagore, Podgore, Like i Korduna. Neki su ustašama prišli „iz računa“. Dobivali su neku vlast, besplatnu uniformu, plaću, stan, ponekad i židovski dućan ili kuću, ili srpsku kuću i neizmjeru mogućnost za pljačku. U nedostatku dobrovoljaca, ustaška vlast počela je mobilizirati na selu i u gradovima. Od tako mobilizirane hrvatske i muslimanske omladine, formirane su: 369. „Vražja“ divizija, 373. „Plava“ divizija, 392. „Tigar“ divizija i 135. „Handžar“ divizija. U njima su služili Hrvati i nešto Muslimana, većinom na istočnim ratnim bojištima pod njemačkom komandom.

Čitluk, selo Janjinog djetinjstva

Poznato je da su vlasti prethodne države, Kraljevine Jugoslavije, njeni žandari i policija, gušili slobodu hrvatskog naroda, mučili i ubijali hrvatske patriote, poznato je da su im u tome pomagali četnici i drugi velikosrpski ekstremisti. Ali ustaše, nakon stvaranja NDH, nisu prema takvima usmjerili svoj bijes. Naprotiv, s takvima su se s vremenom udružili u borbi protiv partizanskih ustanika. Svoju nacionalističku mržnju, ustaše su izjavljivali zločinom nad srpskim narodom, običnim seljacima. U životu moje obitelji, to će se konkretno potvrditi na sudbini srpskog sela Čitluk u Lici (jednom od mnogobrojnih takvih primjera), selu u kome je rođena moja drugarica Janja Hrženjak-Anjuta, selu koje me je na Božić 1941. godine prihvatio kao hrvatskog partizana i svog zeta.

Kako doći u Čitluk

Lički Čitluk je relativno malo seosko naselje, nastalo u ona teška vremena turskog prodiranja u Bosnu, te na područja Habsburške monarhije. Pisani dokumenti govore da je to bilo u prvoj četvrtini 16. stoljeća (oko 1527. godine).

Kad slušamo zaljubljenike u svoj zavičaj, dobijemo želju da i sami „zavirimo“ i doživimo te čarolije prirode i čarolije ljudi. Zato sam i ja, slušajući Janju, poželio da vidim Čitluk. Premda ga nema na svakoj geografskoj karti, kad sam ga našao, crtao sam ga i u mislima putovao.

Podeš li vlakom iz Zagreba, prijedeš Karlovac i Plaščansku dolinu, kroz šumovitu Kapelu stići ćeš do željezničke stanice Vrhovine. To je jedno od najhladnijih mesta u Hrvatskoj gdje zima dolazi najranije i najkasnije se povlači.

Na toj stanici silaze oni koji žele stići u Otočac, Škare, Brlog i oni također koji će se uputiti prema Crnoj Vlasti, Babinu Potoku, Korenici, Plitvicama... Po visoravni od Vrhovina vlak će krenuti prema Ramljanima, ostavljujući za sobom gусте jelove šume s lijeve i dolinu Gacke s desne strane. Dolinom vijuga, kao suza djeteta bistra, rječica Gacka. Na njenim obalama izdužila se sela Ličko Lešće i Sinac. Gacka je njima majka hraniteljica. Uvijek puna pitke vode i sijaset pastrvi. Blagim spustom stižemo do Perušića, a njegovom dolinom do Gospića, na obale Like i Novčice. Zatim nastavljamo put prema Lovincu, Gračacu i Kninu, ostavljujući za sobom naselja s lijeve i desne strane, polja i šumarke borova, grabića i bukvića, te svakovrsno grmlje i bujnu paprat. Sve tamo do Knina.

Podeš li pak cestom iz Zagreba, krećeš se obalom Korane od Karlovca do Plitvica, presijecajući Kordun, a od bujnom šumom i visokim starim jelama okruženih Plitvičkih jezera, spuštaš se prema Titovoј Korenici. A tad odluči: hoćeš li ispred Korenice sasvim desno na Vrhovine i uz Gacku, pa na Ramljane i dalje uz prugu prema Perušiću, Ličkom Osiku, Gospiću i Metku za Lovinac i Gračac, ili ćeš desno iz Korenice preko Ljubova na široku Kulu i Lički Osik, ili pak kroz Korenicu i Krbavsko polje preko Udbine i Pločanskog Klanca prema Gračacu.

Vijugaju ceste, uspinju se i spuštaju, prolaze kroz sela i gradiće, presijecaju polja, šume i šumarke. Uvijek čarobni predjeli: u proljeće kad se sve probudi, kad se izvlači iz ledenog zagrljaja zime, kad voda pišti iza svake ljudske stope, kad rijeke i rječice nabujale vodom, šume i žure da bi negdje tamo nestale pod zemljom kao što su negdje drugdje iz zemlje izronile; u rano ljeto kad zazeleni paprat, kad procvjetaju krumpiri, kad zaleluja ječam, raž, kad se zametnu kukuruzi, u žarko ljeto kad rijeke i rječice vase za vodom, kad se tonama znoja natapaju škrte, šljunkovite njive i kad goveda traže vodu i zelenu travčicu; ili u jesen kad zaplave šljive i zacrvene drenjine i kad se ponovno spuste blage kiše, kad se otima nevremenu ljetina, kad se beru lješnjaci i maline, kad blago zadovoljno pase i opet nalazi vode u svakoj lokvi i kad šume iskažu tisuće boja svoga lišća; u zimi, kad se snjegovi i ledene bure stušte na kućerke, kad zavijaju vuci, kad se obitelj šćučuri oko ognjišta, kad pucketa sirova bukovina i mirišu smole, kad se krčka grah i kupus u rukatki, peku pole, vari varenika i kad miriše palenta u zdjeli. I onda opet sve iznova, tko doživi.

“Treba obići Liku. Ima se u njoj što vidjeti, osjetiti i doživjeti” govorila mi je Janja, kad smo se upoznali.

Od željezničke pruge i glavnih cesta, račvaju se cestice, putovi, puteljci i staze u sela i zaselke. Na lijevo i na desno. Tko će ih sve nabrojati. Mnogima od njih gazit će Janja u ovom našem kazivanju. Ići će polako, ili trčati, bježati u stranu od njih, prećicama u šumarke, u grmlje. Dalje od zlih očiju, od tanadi pušaka i mitraljeza, iz vidnog polja aviona i od avionskih bombi.

Stigli smo do Gospića i krenuli glavnom cestom do Bilaja pa onda desno, cesticom uz romske kućice, uz Ornice, u Čitluk. U Čitluk bi mogli doći također iz Gospića, skrećući desno, kroz Obradović Varoš, šumu Jasikovac na Divoselo, pa u Čitluk. Taj pravac, naravno, prećicama preko lugova i polja izabirala je Janja kad bi u Gospić išla u školu, jer je najkraći.

S kolima je najbliže preko Divosela, ali put od Divosela do Čitluka postao bi s jeseni, zimi i proljećem, neprohodan. Zato se i kolima išlo preko Bilaja.

Kad stigneš u Čitluk, kuće su s lijeve i desne strane sve do “Vidića” - kako su zvali jednu lozu Krajnovića, potom je s jedne i druge strane prazno, pa se onda

opet redaju kuće Krajnovića, Pjevača i Rajčevića. To je središte Čitluka. Tu je javni bunar. Tu je raskršće. Jedna cesta vodi desno uz groblje u zaselak Kričković, u Krajnovu Dragu k Jovićima i produžava prema Divoselu. Druga cesta lijevo vodi pravo za Bjeljvine, Bare, prema šumovitom podnožju Velebita. Tom se cestom izvoze drva iz Velebita, a čine to ne samo Čitlučani, nego i Orničani, Bjelajčani, Ribničani i druga sela. Ima i lijeva cesta, ali ona vodi u polja i gubi se prema Počitelju i potoku Šešeljevcu. Od desnog puta, pedesetak metara od raskršća, odvaja se putić u zaselak *Draga Krajnovića*, koja ima svega šest kuća. Putić se uspinje dalje do Prosine, brežuljka iznad sela i vodi u Gaj, koji se nastavlja na Prosinu. Ovuda se gonila stoka na Prosinu, u Gaj i na Kamenicu. Kamenica je izvor koji “*nikad ne presuši*”. Iz njega su Krajnovići i još neki zaselci uzimali pitku vodu, naročito kad bi im ljeti presušili bunari. I drva su iz Gaja tim putićem izvlačili. S jedne i druge strane ovog puta bile su po tri kuće Krajnovića, a uz glavni put su bile još i četiri kuće Jovića. Tu je i “*Cimerov put*” koji je prolazio iza kuće Krajnovića, s lijeve strane, prema zapadu. U srednjoj kući, na lijevoj strani, rodila se Janja, peto dijete Janice i Ilijе Krajnovića.

U taj nedirnuti kutak prirode, a on će se u Janjinom i mom životu pokazati sudbinskim, stigao sam prvi put u rujnu 1938. godine, nakon što smo se u Zagrebu, Janja i ja oženili.

Kuća Ilijе Krajnovića

Gledajući unatrag, treba reći da je dvadesetih godina prošlog stoljeća, Lički Čitluk imao 550 do 600 stanovnika, od djeteta do starca. Imao je svoju osnovnu školu, zajednički javni bunar, svoje groblje i sam je održavao svoje seoske putove.

Kuća Ilijе Krajnovića, Janjinog oca, bila je sagrađena na kamenoj podlozi od hrastovih dasaka. Premda je kuća bila braće Mijana i Ilijе Krajnovića, ostavši sam, Mijan je bratu darovao svoju polovicu. Kuća je bila građena kao i sve druge u Krajnovoj Dragi. Neke su bile prostorom veće za više čeljadi, a neke manje. Ilijina je bila srednja. Imala je tri prostorije. Ulazio se na vrata u srednju prostoriju. Usred prostorije bilo je ognjište. U toj prostoriji nije bilo stropa. Tri uzdužne i poprečne čadave grede natkrio je krov od ražove slame, također preliven iskristaliziranom čadi. Na srednjoj gredi bio je prebačen debeo željezni lanac na kome je visio bakreni kotlić. Jednom bi se na kariku lanca prikvačio kotlić za palentu, drugi put za vareniku, a treći, kad se nešto kuhalo za blago. Kotlić je visio okomito na ognjište, a iznad njega je u krovu bio otvor. Taj se otvor zvao *badža*. Badža je imala poklopac od drva, koji se mogao pokretati oko svoje osi. Kad je vatrica gorjela, poklopac bi se pomoću dugog štapa otvorio kako bi dim mogao nesmetano izlaziti kroz krovništvo. I kad bi grunuli vjetrovi, poklopac bi se uvijek tako namjestio da u svakoj prilici omogući izlaz dimu. Na ognjištu, u posebnim zemljanim, od gline sačinjenim loncima kuhalo se grah, kupus i druga svakodnevna jela. Lonac su zvali *rukatka* - valjda zato što ih rukom moraju dohvati. Na ognjištu, pod pekom se pekao kruh. Vatra bi se razgrnula, očistila zemlja od pepela i na tu čistinicu položilo se krušno tijesto. Tijesto se pokrivalo zemljanim zdjelom - *pekom* - odozgo, tako da prilegne uz stjenke peke, a na peku se nagrnuo žar.

Na ognjištu su se, zatrpani u žar i pepeo, pekli krumpiri u ljuski, a na limu pekle su se *pole* (popola razrezani krumpiri).

Ulazna vrata u kuću bila su sa zapadne strane ali u prednjoj prostoriji bila su vratašca i na istočnoj strani. Kroz njih bi se bacala voda od opranog suđa iza kuće, a služila su i za provjetravanje, kad se dim ne bi mogao vinuti kroz badžu.

Lijevo od ognjišta bili su pregradna stijena od dasaka i vrata u sobu s pogledom na put. Ta je soba imala tri mala prozora: dva prema putu, a jedan prema dvorištu. Na desno je bila pregrađena druga soba s dva prozora: na dvorište i u šljivik. Svi unutrašnji zidovi bili su sačinjeni od nabacanog blata pomiješanog s pljevom. Tu su masu čvrsto održavali ljeskovi prutići, pribijeni na daske zidova. Svake godine bi se zidovi bijelili vapnom. U sobama je bio zemljani pod, po dva kreveta i škrinja ili ormar, zbijeni od jelovih, bukovih ili hrastovih dasaka. To je bilo sve pokućstvo. Veći komadi robe vjesili bi se na klinove koji su bili uvrnuti na unutrašnjoj strani vrata. Stol je bio okrugao, nizak, a oko njega mali stolčići. Tu se jelo. Sve je pokućstvo bilo rukotvorina braće Mijana ili Ilike, ili nekog susjeda, vještog u obradi drva. Svih šest kuća u Krajnovoj Dragi, bile su izgledom jednake: od brvna i dasaka, ražovom slamom pokrivene. Svi su Krajnovići u toj Dragi bili rodbinski povezani. Bilo je još prezimena Krajnović u Čitluku koji nisu bili u rodu, ili su bili u dalekim rodbinskim vezama. Najviše prezimena je bilo Krajnovića, Kričkovića, Rajčevića, Jovića i Pjevača. Selo se razvilo u ravnici, a zaselci oko kamenih brežuljaka obraslih grmljem, trnjem, drenjinama i lješnjacima. Oko kuća ispod brežuljaka bili su vrtovi i njive pojedinih zaselaka. Polja su okružila Čitluk sa svih strana: prema Počitelju, Orniciama, Divoselu, a sa zapadne strane bili su Debela Glavica, Prosina, Bjeljevine i Kruškovača, izdanci Velebita. Između njih su Bare, a preko Bara je Pečinski, čvrsto oslonjen na Visočicu. Samo u tih šest kuća zaselka Krajnovići, živjelo je u prvim godinama Janjina djetinjstva više od četrdesetak ljudskih bića. Bilo je djedova i baka, očeva i majki s puno djece, male i odrasle. Živio se skroman život, bez kuknjave. Radilo se mnogo od proljeća do jeseni, dok ih zima nije umirila. Bilo je tu pjesme i igre. Udalovalo se i ženilo, rađalo i umiralo, a usput i dosta gladovalo.

Upoznavanje i prijateljstvo

Janju Krajnović upoznao sam u ljeto 1936. godine u Jelsi na otoku Hvaru, gdje smo se oboje našli na nagradnom ljetovanju.

Janja je tad već kao stipendista završila Srednju medicinsku školu i radila je u Zaraznoj bolnici u Zagrebu kao medicinska sestra. Bilo je to njen prvo zaposlenje i ozbiljno ga je shvatila. Zbog neke svoje unutarnje potrebe da radi najbolje što zna i može, nastojala je da u njenom poslu ne bude prigovora. Često bi probdjela sate i sate uz bolesnika promatrajući tok bolesti, a u slobodno vrijeme uzimala je stručnu literaturu kako bi naučila, i samoj sebi razjasnila još više o pojedinoj vrsti bolesti. Njene su udane i neudane kolegice svoje slobodno vrijeme koristile za obitelj ili za sebe. Janja je to vrijeme koristila kako bi ih dostigla u znanju, misleći pritom na oca, jer joj je majka u međuvremenu umrla, mislila je na susjede i svoj Čitluk, na Prosinu i Kamenicu. Smatrala je da ih ne smije osramotiti.

Od prve plaće, mislila je, kupit će prsten s crvenim okom kakav je vidjela na ruci svoje suputnice u vlaku, ali nije. Kupila je cipele i nešto odjeće.

Plaća nije bila velika. Janja je, kao i druge kolegice koje nisu imale obitelj u Zagrebu, imala smještaj i hranu u bolnici. Zbog toga je njihovo radno vrijeme bilo duže, a dežurstva i noćne službe češće. Ipak, s vremenom je uspjela uštedjeti od svoje plaće i tom je ušteđevinom kupila ocu konja. Tako je ispunila očev san još iz dalekih dana, kad je Ilijan Krajnović bio na radu u Americi.

Janji su brzo protekle dvije godine prvog zaposlenja. Upornim radom izrasla je u zdravstvenog radnika koji je uživao poštovanje lječnika, svojih kolegica, ali i pacijenata. Ponekad se našla zatečena kad bi je najveći autoritet Zarazne bolnice, profesor, doktor Fran Mihaljević prilikom vizite zapitao: *A što vi, sestro, mislite o toj dijagnozi?* Bilo bi joj neugodno, čak je neko vrijeme u svojoj skromnosti mislila da joj se ruga. Ali, kad ju je profesor sve češće pozivao da mu asistira pri nekim medicinskim zahvatima, shvatila je napokon da ju cijeni i da je zadovoljan njenim radom.

Ali, savjestan i naporan rad i višekratna noćna dežurstva odrazili su se loše na ionako krhku Janju. Uvidjevši to, njeni prepostavljeni odlučili su joj organizirati odmor. Tako su je u ljeto 1936. godine, kao nagradu za njen požrtvovni rad, uputili na dvomjesečnu asistenciju doktorici Radovinović, u ambulantu đačke kolonije u Jelsi na Hvaru. U usporedbi s radom u Zaraznoj bolnici, to je zaista bio pravi odmor.

Ja sam pak osvojio prvu nagradu - mjesec dana ljetovanja za sastav "Značaj mora za postanak života" na natječaju, koji je pokrenuo časopis "Jadranska straža", Prve klasične gimnazije u Zagrebu.

Jelsa je u ljeto 1936. godine okupila dinamičnu mladost, motiviranu naprednim socijalnim i političkim idejama. Trebalo bi se prisjetiti, bila je to godina, kad je napad monarchista na demokratski izabranu vladu Narodnog Fronta u Španjolskoj izazvao građanski rat, a u njegovoj su se obrani, zatim, odazvali mnogi napredni ljudi, radnici, studenti, intelektualci iz cijelog svijeta. I iz Hrvatske je također bilo mnogo dobrovoljaca u Španjolskoj. Kasnije su se oni, preživjevši poraz Frente Popular vraćali ilegalnim putovima početkom četrdesetih godina, uključivši se 1941. godine u organizaciju ustanka i NOB-e kao *naši španjolski borci*.

Ali, te 1936. godine, svi smo mi mladi bili očarani iluzijom da će možda baš u Španjolskoj, strašne opasnosti talijanskog i njemačkog fašizma biti prevladane i poražene. Takva je iluzija pružila snagu našem povezivanju, djelovanju i druženju. U Jelsi smo se družili mi zagrebački srednjoškolci i studenti, s omladinom Starigrada i Vrbovske. S lokalnim učiteljima organizirali smo predavanja o djelima Krleže, Cesarcu, raspravljali o socijalnoj situaciji u Hrvatskoj i o ulozi Hrvatske seljačke stranke...

U ta događanja, ja sam u Jelsi uključio Janju, koju sam upoznao na plaži, promatrajući je danima kako plaho ulazi u more, hodajući oprezno sve dok joj voda nije stigla do iznad koljena. Tad bi se ona povukla na suho, pa bi se nakon nekog vremena opet močila do iznad koljena... Shvatio sam da ne zna plivati i velikodušno ponudio svoju pomoć da je tome naučim. Tako je započelo naše prijateljstvo.

Janju sam upoznao s mojim prijateljima Zlatkom Pricom, Zvonkom Rukavincem, Zlatkom Winklerom i svima drugima koji su se tog ljeta u Jelsi s nama družili. Ona bi se s nama družila, kad je bila slobodna od posla u ambulanti.

Janja je pričala o svom Čitluku, prekrasnom zavičaju u kome je proteklo njen djetinjstvo, o ocu i obiteljskoj nesreći u kojoj je izgubila brata i zbog koje

je njen majka prerano umrla. Pričala mi je o stricu Mijanu, o sestrama, skromnoj roditeljskoj kućici u Krajnovića Dragi, o psu Kastoru i mačku Breberinu... Janjine su priče bile jednostavne, uvjerljive i na trenutke sam imao dojam da mogu u mašti zamisliti sliku Janjinog zavičaja, njen Čitluk, iako u to vrijeme nisam bio u Lici. Kao da sam u mašti video malu, krhku djevojčicu kako se sa svojim kravicama, voličima i ponekom ovcom uspinje *Cimerovim putom* na Olanke, u Bare, a uz nju trčkara vjerni pas Kastor. Kao da sam video kako u svoje krilo navlači mačka Breberina, a on se lopov mazi, prede. Ona ga češka, a on se podaje, pruža joj šape...

Kao i sve druge lijepo stvari u životu, naše jelšansko druženje primaklo se kraju i ja sam se s drugim đacima i studentima vratio u Zagreb, a Janja je još mjesec dana nastavila rad u ambulantni đačke kolonije. Na kraju i ona se vratila u Zagreb.

Anjuta

Kad se Janja vratila u Zagreb, ja sam je dočekao na kolodvoru i otpratio do Zarazne bolnice. Nastavili smo se družiti.

U Španjolskoj je i dalje bjesnio građanski rat. Kad bi bili zajedno, nas dvoje smo komentirali događaje i uključili smo se u prikupljanje pomoći za španjolske dobrovoljce koji su odlazili iz Hrvatske. Naravno, o tome se javno nije smjelo govoriti, jer je policija budnim okom pratila svako organizirano djelovanje i progona antifašiste. Uskoro, završivši gimnaziju, ja sam upisao studij prava i zaposlio se. Uključio sam se također u sindikalni Savez bankovnih, obrtničkih, trgovačkih i industrijskih činovnika (SBOTIČ). Ponekad bi samnom i Janja odlazila na sindikalne sastanke i priredbe. Bili smo kao i mnogi mladi oko nas, vrlo kritični prema režimu Kraljevine Jugoslavije. Bio je to sistem koji je progonio radnike, jer su se borili za bolje uvjete rada, progonio je seljake koji u bijednim uvjetima života nisu mogli napredovati zbog niskih cijena njihovih proizvoda i velikih poreza. Taj je režim progonio Hrvate i druge ne-srpske narode, jer su tražili veća nacionalna prava. Hrvati su većinom podržavali HSS. Država je policijski progona sve one koji su tražili veća demokratska prava. Iako Janja nije imala afinitet prema politici, imala je prirođeni osjećaj za ljudskost i pravdu. Bila je protiv vjerskog "sektašenja" i bilo joj je svejedno: tko je kakve vjere. Ponekad bi mi govorila:

"Moj je otac govorio: dijete, ono si, i onom narodu pripadaš s kojim kruh jedeš" ...

Janja i ja slagali smo se u uvjerenju da svi narodi u Jugoslaviji moraju imati jednak prava. Čitali smo naprednu štampu, koja je tada izlazila ilegalno, učili smo zajednički, čitajući djela marksističkih klasika i angažiranih pisaca. Išli smo zajednički na javna predavanja poznatih filozofa, ekonomista, pravnika i liječnika u Sveučilišnu knjižnicu ili u SBOTIČ. Gledali smo i oduševljavali se prvim sovjetskim filmovima: "*Ciganski zakon*", "*Na dnu života*", "*Kameni cvijet*" ili "*Pastir Kostja*"... Po glavnoj junakinji iz filma "*Pastir Kostja*", ja sam Janju nazvao **Anjutom**. Naša socijalna osjetljivost, karakter našeg druženja, naši interesi i zajednička opasnost od fašizma, sve je to na nas djelovalo, svrstavajući nas u redove boraca za demokratska prava, među antifašiste.

Život u dvoje

Godine 1938., otprilike dvije godine nakon ljetovanja u Jelsi, nas smo dvoje započeli zajednički život. Vjenčali smo se u crkvi Sv. Marka u Zagrebu. U skladu s našim nazorima i načinom života, samom vjenčanju nismo pridavali veliko značenje. Odlučili smo nakon obreda pozvati na ručak samo naše kumove. Nismo pozvali Janjinog oca, ni sestre iz Čitluka, jednako kao ni moju braću i roditelje, jer bi tako nešto zahtijevalo troškove veće od naših plaća. Ipak, odlučili smo u toj prilici izdvojiti 200 dinara za fond političkih zatvorenika i pomoći obiteljima španjolskih boraca. Toliko smo mogli bez zaduživanja. Anjutin kum bio je Srbin Pajo, postolar kod kojeg je zanat izučio moj brat Jožek. Moj kum bio je krojački radnik Stjepan, Hrvat. Kum Pajo iako šepav, stigao je na Markov trg na vrijeme, ali mojeg kuma Štefa nije bilo. Pošto smo neko vrijeme čekali zajedno sa župnikom, pozvao sam ga telefonom i zamolio ga da dode. Napokon je stigao, ali pošto se upisao kao svjedok, odmah je otišao. Od planiranog ručka nije bilo ništa, jer je i kum Pajo morao otići zbog mušterija. Tako smo se gladni uputili kući u našu podstanarsku sobicu na Ksaveru. Kod kuće smo našli moju mamu, koja je stigla, ne znajući za vjenčanje, i donijela kokoš. Došla je i Anjutina kolegica Stanka Švob zbog dogovora o dežurstvu. Spontano se tako sve dobro završilo: mama je skuhala juhu i ispekla kokoš, pa je bio pravi svadbeni ručak. Ali, još dugo nakon vjenčanja nismo mogli otkriti - zbog čega se kum Štef tako neljubazno ponio.

Prvi moj dolazak u Čitluk

Nakon vjenčanja, kao što je običaj, otišli smo na bračno putovanje u Liku, u Čitluk. Sve do tada, Janjin sam zavičaj poznavao samo iz njezinih priča.

Otat, stric i Anjutina mačeha lijepo su nas primili. Brali smo lješnjake i drenjine, a ja sam s Ilijom i Mijanom izvlačio drva iz Gaja za zimu. Pili smo divnu vodu iz Kamenice i gledali svaku večer suncem obasjanu Visočicu.

Promatrao sam braću Iliju i Mijana, čestite kršne ljude koji su se teškim poslova naradili bar za tri života: kao drvosječe u slavonskim šumama, potom jedan, pa obojica na teškom radu u Americi. I nisu se braća stigli obogatiti kao ni većina onih, koji su u Ameriku odlazili *trbuhom za kruhom*. Dok je Mijan prvi put bio u Americi, od epidemije boginja kod kuće su mu umrli žena i djeca. Janjinom ocu Ilijji je, dok je bio u Americi od zaostale bombe iz prvog svjetskog rata poginuo sin jedinac, a teško ranjena žena postala invalid. I kao da se u životu nesreća veže uz nesreću. Kad je Ilija, već obaviješten o smrti sina krenuo natrag kući, u luci su ga prije ukrcaja na brod isprebijali i opljačkali njegovi sunarodnjaci, Ličani... otevši mu svu njegovu malu ušteđevinu od rada u Americi.

Po izgledu, Janja je bila nalik na oca, crne kose, dok su sve njene sestre bile plavokose.

Marko, muž Janjine sestre Soke i Iso, muž njene pokojne sestre Marije, pričali su nam o svojim prelascima preko Velebita u Primorje. Tamo su oni "u švercu" nabavlјali duhan i sol.

Vrijeme je bilo stabilno. Dogovorili smo se da i mi krenemo na more, pa će to biti naše *bračno putovanje*, a naši vodići bit će Marko i Iso.

Jednog od narednih dana, odmah iza ponoći po divnoj smo mjesecini ušli preko Bara u utrobu Velebita. Nije bilo baš tako mrko i tamno, kako je to Janja zamišljala, dok je tamo u djetinjstvu čuvala goveda.

Povratak u Zagreb

Oboje smo se radovali zajedničkom životu. Bili smo sretni kad smo mogli odvojiti vrijeme za kino ili neku kazališnu predstavu, za neko predavanje, ili kad smo nešto zajednički kupovali. Imali smo velike, ali razumne planove. Ja sam polagao ispite na Pravnom fakultetu. Mislio sam, za dvije do tri godine bit će diplomirani pravnik. Anjutu sam nagovarao i počeo je pripremati za polaganje razlike školskih predmeta, kako bi mogla upisati Medicinski fakultet. Mislio sam, ja ću raditi, a Anjuta će studirati. Nisu to bile neke neostvarljive želje, pa čak ni u uvjetima monarhističke Jugoslavije, da nisu uskoro na naša vrata zakucali fašizam i rat.

Intenzitet rada u Anjutinoj bolnici pojačan je, a dežurstva su postala sve češća. Naime, smanjen je broj zdravstvenih radnika, a neki su otpušteni. Tako su udate medicinske sestre, čiji je suprug bio zaposlen, morale napustiti posao. I Anjuta je bila pozvana na razgovor kod upravitelja bolnice i rečeno joj je, ako želi zadržati posao, mora donijeti potvrdu da nije udata ili da je razvedena. O tome smo razmišljali i savjetovali se. Moje je tadašnje zaposlenje u banci (PAP) bilo privremeno. Još prije godinu dana, činilo se da je lako pronaći zaposlenje, ali sad su se stvari promijenile, bilo bi teško čak i da sam već diplomirao studij prava. Nije nam preostalo ništa drugo, otišli smo kod javnog bilježnika i spoznumno smo se razveli, kako bi Anjuta mogla u bolnicu donijeti traženu potvrdu o bračnom stanju.

Ipak sam, da bi se Anjuta lakše pripremila za ispite, zamolio doktoricu Ristović-Štampar, upraviteljicu Školske poliklinike (u kojoj sam, dok sam bio srednjoškolac, imao besplatan objed), da primi Janju na posao. Ona je upravo tražila medicinsku sestru. Odmah ju je primila. Ali, kako se u životu rijetko sastaju dva dobra, tako sam ja u Privilegiranoj agrarnoj banci koja je svoj posao privodila kraju, ostao bez posla.

Dobio sam ponudu da vodim privatnu gimnaziju u Pregradu. Ne imajući izbora, prihvatio sam, pa smo Anjuta i ja bili zajedno samo vikendom.

Nakon godine i po rada u Pregradu, dobio sam zaposlenje u Banskoj upravi, u Odjelu za poljoprivredu. Njegov predstojnik bio je poznati hrvatski književnik, agronom Slavko Kolar. Tajnik Slavka Kolara bio je moj školski kolega Jerko Rukavina. On je svojeg šefa uspio nagovoriti da me primi na posao.

Anjuta i ja preselili smo se iz Višnjice (kod Britanskog trga) na Trešnjevku u iznajmljeni stan. Stan je imao jednu sobicu i kuhinju.

Drugi put u Čitluku

Nakon proglašenja NDH, već su početkom svibnja ustaše u Lici, na Kordunu i u drugim krajevima s većinskim srpskim stanovništvom, postavili svoje posade u zgradi općine ili u osnovnoj školi. Narod ih je morao hraniti, nositi im mlijeko, pečene janjce... Za uzvrat oni su, primjerice u okolini Gospića, hapsili pojedince, slali ih u Gospic "na saslušanje", u zatvor, u smrt.

Tražila se potpuna pokornost vlasti. Svaki zločin, ustaše su opravdavali kao kaznu za navodni "otpor" ili "neposluh" naroda.

Ali, činjenice govore drugačije. Da ustaše nisu započele pokolj nedužnog naroda, većina Srba ostala bi lojalna Pavelićevoj NDH, jednako kao što su bili pokorni prethodnim režimima.

U to sam se uvjерio, kad sam u lipnju 1941. godine posjetio Anjutinog oca i strica u Čitluku. Htio sam, u dogovoru s Anjutom, dovesti Iliju u Zagreb i smjestiti ga kod mojih roditelja u Čvrstec. Tamo, naivno smo mislili, nitko ne bi znao da je on - Srbin.

Iskoristio sam za tu priliku poznanstvo književnika Slavka Kolara s jednim agronomom u Gospiću, koji mi je uz najveću mjeru opreza i upozorivši me na opasnosti, omogućio propusnice i kočiju s vozačem, kako bih nekoliko sati proveo u Čitluku.

Dok sam se vozio kočijom prema Čitluku, moj je vozač djelovao kao izbezumljen od straha, a iz grmlja i šumaraka, odasvud su izvirali ljudi... Kad sam stigao u Čitluk, otpustio sam vozača, a on je odjurio "brzinom munje".

Dokle je dopirala naivnost uplašenih stanovnika tog kraja, koji su me tog dana spontano okružili u Čitluku, pokazuje primjer Dmitra Kričkovića, žandara. Dmitar je naumio da se na poziv ustaša iz Gospića, javi u službu, uvjeravajući me da će on vjerno služiti Pavelićevoj NDH, kao što je služio i jugoslavensku državu.

"*Država se mora poštovati. Ja sam odlučio da je služim vjerno kao što sam služio i kralju i Jugoslaviji. Sad njih više nema, ne obavezuje me zakletva. Ja moram zbrinuti svoju djecu, moram biti pokoran i služiti.*"

"*A tko će se brinuti o tvojoj djeci, ako te ustaše ubiju?*" - upitao sam Dmitra.

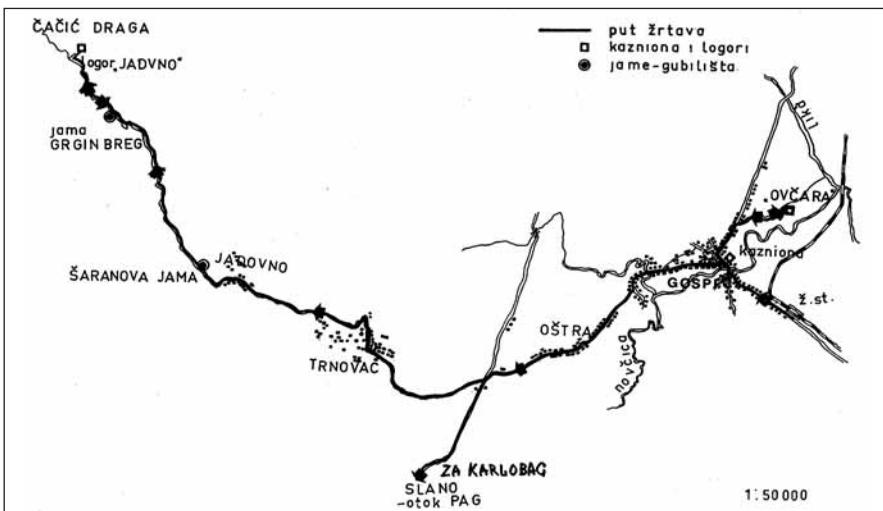
Ljudi koji su se okupili oko mene bili su zgranuti takvim mojim odgovorom. Kao da su očekivali da će im ja kao Hrvat reći, da se pokore ustaškoj vlasti.

Kasniji događaji pokazali su da ih nisam uspio uvjeriti, čak ni Ilija nije se htio uputiti samnom u Zagreb.

Tek desetkovani i izbezumljeni zločinima, bez ičije zaštite, postepeno su se ljudi opredjeljivali, prihvatajući poziv članova i simpatizera Komunističke partije (đaka-skojevaca, studenata, radnika, mjesnih učitelja, vetrinara, agronoma) da se organiziraju u borbu na život i smrt, makar i goloruki, samo da živi ne padnu u ruke ustaškim zvijerima.

Šaranova jama na Velebitu, mjesto surovih ustaških zločina.

Put žrtava od
željezničke
stanice Gospic
do ustaškog
logora Jadovno.

Spomen obilježje
na ustaške žrtve
kod Šaranove
jame na Velebitu.

Vlasti NDH su u Gospiću uspostavile koncentracioni logor na sjevernom Velebitu, u Jadovnom. Taj kraj poznat je po obilju kišnih dana i većem broju dubokih ponora. Koncentracioni logor je bio ograđen bodljikavom žicom u blizini jednog velikog ponora. U razdoblju od četiri mjeseca, zaključno sa srpnjem 1941. godine, u kaznionu u Gospiću su iz različitih krajeva Like i drugih dijelova Hrvatske, transportirani srpski civili, Židovi, hrvatski komunisti i Romi. Njihova daljnja sudbina bila je nepoznata. Mislilo se da su oni u zatvoru. Rođaci su im donosili ili slali hranu. Ustaše su sve primali, a od nekih i novac, a ljudi više nisu bili na životu. Završili su pod vedrim nebom u koncentracionom logoru u Jadovnom, gdje su bez sudske presude pobijeni i bačeni u ponor. Smatra se da je u tom logoru zaglavilo 43-je ljudi iz Divosela, Čitluka i Ornica. Prema svjedočenju građana Gospića, kroz gospički logor i Jadovno ukupno je prošlo i pobijeno je oko 35 do 37 tisuća ljudi.

Iz logora Jadovno je, vezan žicom, pobjegao Stevo Pjevač iz Čitluka. On je bio podoficir jugoslavenske vojske. Uhapšen je trećeg srpnja i odveden u zatvor u Gospiću, a potom u logor Jadovno. Predvečer su ga s još nekolicinom, vezane poveli nad jamu. Dok su se koljači bavili s drugima, on se istrgnuo i bacio uz jamu u krš i gustiš. Ustaše su za njim zapucali. Računajući da su ga ubili, nisu u noći nastavili potjeru. Treći dan, ranjen kroz koljeno i žicom vezanih ruku, Stevo se dovukao u Čitluk. Njegova priča o logoru i ubijanju bila je sablasna. Samo tako zdrav i jak momak kao što je bio Stevo, mogao je ranjen i žicom vezan, uspjeti u bijegu iz Jadovnog.⁸ Nakon što je buknuo ustanak, još prije pokolja u Kruškovači, koncentracioni logor Jadovno je zatvoren. Svi logori u NDH bili su državna tajna. Ustaše su skrivali svoje zločine. Oni nisu imali snage potpuno likvidirati Srbe, pa su zato taktizirali. Čak su i hapsili selektivno. Tako stanovništvo pojedinih sela nije znalo da je u nekim drugim, udaljenim selima već izvršen pokolj. Kad bi se i kojim slučajem doznalo, ustaše bi tvrdili da je stanovništvo u tom selu pružilo oružani otpor vlasti, govoreći:

“Neka ovi samo budu mirni i neka se pokoravaju ustaškoj vlasti, pa ih nitko neće dirati”.

Narod je povjeroval. Čak, kad bi se i stvorilo neko jezgro otpora, bilo je takvih nesretnika koji su sami svoje prijavljivali, naivno vjerujući da će spasiti selo i svoju kožu.⁹

---

⁸ Iz logora Jadovno su uspjeli pobjeći još i Branko Cetina iz Vrepca, Mane Čanak iz Kuzmanovače i Savo Zoraja iz Pavlovca. Njihova su svjedočenja slična.

⁹ Iz Gospića je odmah nakon proglašenja NDH u Divoselo prebjegao Jakov Blažević, kog su kao komunistu progonili i hapsili žandari bivše Jugoslavije. Bio je sekretar Okružnog komite-ta KPH za Liku. Za njim su ustaše raspisali tjeralicu, ponudivši 500.000 dinara onome tko ga ubije ili živog predra ustaškoj vlasti.

Priprema ustanka u Divoselu, Čitluku i Ornicama

U srpnju i kolovozu 1941. godine, do nas su u okupiranom Zagrebu počele dolaziti vijesti o oružanim sukobima i ustanku naroda u raznim krajevima Hrvatske.

U selima oko Gospića, kad je narod shvatio da nema nikakvih izgleda da ustaška država prestane s progonima i ubijanjem Srba, počinje masovnije opredjeljenje Srba za oružanu borbu.

U onim selima Like (sa srpskom ili hrvatskom većinom), u kojima su i prije 1941. godine postojale i djelovale partijske ćelije i SKOJ-evske organizacije, kao u Divoselu (srpsko), Perušiću, Ličkom Novom, Pazarištu (hrvatsko) i Smiljanu (mješovito), narod se je brže opredijelio, shvativši kome služe ustaše i tko su glavni neprijatelji. U tim se sredinama stvarala borbena jezgra budućih partizana, a jedan od najsvjetlijih primjera bilo je Divoselo.

U tom selu nadomak Gospića, ustaše su odmah u travnju 1941. istjerali djecu iz škole. Dvadesetak ustaša u crnim uniformama, s velikim "U" na kapama izbacili su iz školske zgrade: đake, knjige, učila i uspostavili su svoju vlast.

Pozvali su "glavare" sela Divosela, Čitluka i Ornica i naredili da ih seljaci po redu hrane. Isprva su bili zadovoljni s grahom i kupusom, ali kasnije su zahtijevali meso, gulaše, piliće.

"Pet puta sam ja vozila po 35 porcija hrane i kruha u divoseljačku školu. Uvijek sam morala probati pred njima hranu. Jednom smo vozili s nekom plašljivom kobilom, a i tuči je htjela. Strepili smo da se ne poplaši i razlige nam hranu. Kako ćemo onda s ustašama proći. Dok nas je jedan ustaša psovao i tjerao da probamo hranu, drugi ga je korio da ne gnjavi ženu i sam nam je okrenuo kola i konja" - priča Sojina (Soka) Pjevač iz Čitluka.

Ustaše su "uredovale", pozivali su najčešće noću pojedince, viđenije ljudi "saslušavali ih" i mučili. Rodbini bi rekli da su ih poslali u Njemačku na rad, a u stvari su ih poslali u smrt, u logor Jadovno. Ali, ustaše su se osilile i počeli su ubijati danju (Pajo Vujnović) ne samo muškarce, nego i žene i djecu.

Mjesni komitet KPH, na čelu s Danom Vujnovićom-Denijem, organizirao je sastanak naroda Divosela u Jankovu Boriku. Sastanku su prisustvovali svi odrasli stanovnici Divosela i predstavnici Čitluka i Ornica. Jednoglasno je zaključeno da se napadne ustaška posada u školi. U borbi su poginuli učitelj Vlado Radaković i Mile Jerković. Škola je spaljena, a ustaše su pobjegli.

Narod iz Divosela, Ornica i Čitluka je u strahu pred osvetom izbjegao, dijelom u Kruškovaču i Podgoru, a dijelom je ostao na svojim ognjištima. Ustaška odmazda je uslijedila u zoru 5. kolovoza.

Samo u nekoliko dana, između petog i desetog kolovoza 1941. godine, u Kruškovači je pobijeno 265 ljudi, u Jarčju jamu bačeno je 48 ljudi, u

Šibuljini je ubijeno 54 ljudi, u Divoselu je spaljeno 23 ljudi. Iz Čitluka se u Kruškovači zateklo i pobijeno je 25 ljudi, a u Šibuljini 9 ljudi, a u samom Čitluku 23 ljudi. Iz Ornica se u Kruškovači zateklo i pobijeno je 5 ljudi. Nikakva prirodna katastrofa nije mogla biti pogubnija od zločinačke ruke, koja je u tih nekoliko dana mjeseca kolovoza, pobila 754 ljudi, od tek rođenog djeteta do najstarijeg živog ljudskog bića iz tri sela.

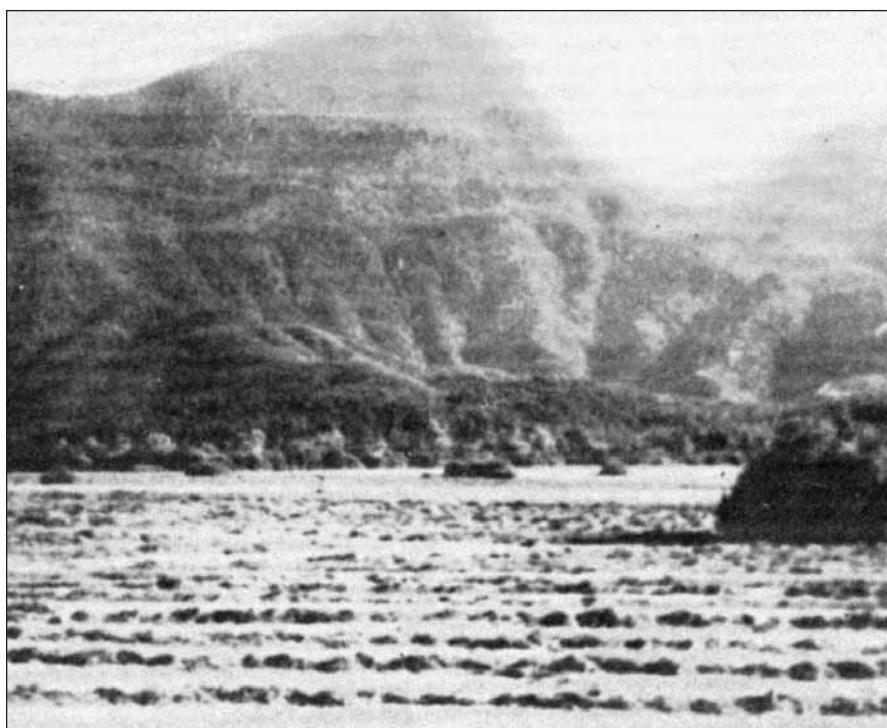
Određeni broj ljudi, koji u tom masakru nije uspio pobjeći iz obruča a nije ubijen, poveli su ustaše sa sobom.

“Starce su poubijali usput, a nas mlađe odveli su na Olanak, pred Jarčju jamu” - priča Marija Počuča iz Divosela:

“Krvnički posao obavljali su četvorica ustaša. Dvojica su vodila žrtvu, a druga dvojica su svakoj žrtvi zadali po nekoliko smrtonosnih udaraca nožem i zatim je otisnuli u provaliju. Došao je red na mene i moju djecu. Istrigli su mi Milku od tri godine, Dušana od godinu i po i malog Branka od dva mjeseca. Jedno po jedno bacali su u jamu. Zatim su uzeli mene, izboli baju-netom, udarili puškom po glavi. Ogresla u krv probudila sam se u jami, pritisnuta mrtvima i kamenjem. Bilo je još živih u jami”.

Teško ranjena s još troje ljudi, Marija se izvukla iz jame.

Zločine nad nevinim narodom izvela je 4/5. kolovoza 1941. godine zloglasna ustaška bojna, pod komandom Ivana Šarića-Pivca.

Uvala Kruškovače u kojoj su ustaše izvršile zločin nad civilnim srpskim stanovništvom.

*Marija Počuća,
koja se teško ranjena
izvukla iz jame.*

Među iznakaženim i zaklanim ljudima u Čitluku bili su i Ilija i Mijan Krajnović - Janjin otac, stric i mačeha.

Nije ustanak u svim selima bio spontan. Članovi Partije, SKOJ-a i AFŽ uporno su djelovali, objašnjavajući pojedincima i cijelim obiteljima potrebu borbe protiv okupatora, objašnjavajući narodu u složenim političkim uvjetima tko je okupator, a tko je njegov sluga, tko je izdajnik naroda, a tko suradnik okupatora. Kad je bila riječ o ustašama bilo je jednostavnije, jer su u kratkom vremenu počinili toliko zla. Ali, teže je bilo objasniti ulogu Talijana i četnika. Tek kad su počeli zajednički ratni pohodi Talijana i ustaša, a potom i četnika, sazrijevala je svijest o pravim neprijateljima.

Nije bilo teško pokrenuti stotine srpskih mladića u borbu protiv ustaša, ali je bilo dosta teško stvoriti od njih svjesne borce protiv fašista i zaštitnike nevinih ljudi bez obzira bili oni Hrvati ili neke druge narodnosti ili vjere. Umjesto osvetnika trebalo je odgajati i stvoriti borce za slobodu svih poštenih ljudi, protiv pljačke i palikuća.

U Dalmaciji, Hrvatskom primorju i na otocima, gdje su ustanak podigli pretežno Hrvati, bila je situacija drugačija od one u Lici, na Kordunu i Baniji. Jer, treba reći da je, na primjer, Talijanski garnizon u Gospiću pozivao Srbe iz okolnih sela, ponudivši im zaštitu da u hrvatskim selima preu-

Žrtve ustaškog zločina.

Omladina i partizani sela Čitluk, 1941. godine.

Partizanski vod sela Čitluk, 1941. godine.

zimaju opljačkanu stoku i poljoprivredni alat. Neki su povjerovali i tako stradali ponovno, od ustaša.

Tek kad su Hrvati iz Gospića, Smiljana, Ličkog Novog, Brušana, Perušića, Pazarišta i drugih sela, u većem broju pristupili partizanima i kad su partizanske jedinice popunili i ojačali borci iz Dalmacije, s otoka i Hrvatskog primorja, tek je tada u stvarnosti zaživjelo "bratstvo i jedinstvo". Samo su četnici nastavili (javno i tajno) sijati mržnju između Srba i Hrvata, na isti način na koji su i ustaše sijali mržnju između Hrvata i Srba.

Vijest o ustaškom pokolju, o smrti oca i strica, Anjuta je saznala na poslu. Došli su neki ljudi iz Gospića i obavijestili je. Slomljena od bola, gušila se u suzama. Već smo tada doznali za stotine, i tisuće ubojstava... ali, Anjuti je ubijen otac kojeg je silno voljela.

Sjetila se Janja djetinjstva, vremena kad je otac radio u Americi, sjetila se kako je čeznula za ocem. Sva su djeca imala oca, a ona bi plačući zašla preko *brine* i zazivala ga:

"Čako, Ičo! Tata, gdje si? Dodi..."

Sjetila se Janja, koliko se njezin otac namučio, da bi se ona mogla školovati... Po završetku osnovne škole, Janja je zajedno sa svoje tri sestre trebala raditi u polju, u kući, goniti goveda na pašu i čekati na udaju, ako bude prosaca. Često je tog ljeta učitelj pozivao Janjinog oca, nagovarajući ga da omogući kćerim daljnje školovanje. Govorio je učitelj:

"Vidiš Iliju, ona ti je slaba. Nje nemaš u tijelu, ona ti nije za poljoprivredu. Ona ima pametnu glavu. Najbolja mi je u sva četiri razreda. Takvog đaka, kao što je tvoja Janja, ja još nijesam imao u Čitluku..."

Sviđalo se to Ilijii. Volio je on svoju Jašu. Sve bi on učinio...

Počiteljski partizanski vod, 1941. godine.

“Ne more se, gospodin učitelj. Ne more se. Da sve prodamo ne bi bilo dosta za jednu godinu škole...”

Jednom, kad je opet tako učitelj nagovarao Iliju, a on to rekao svojoj ženi Anici, odlučila je ona da se obrati svojoj sestri u Gospiću. Nisu se one obilazile, jer su Anicu roditelji izopćili, kad je pobegla i udala se za Iliju protiv njihove volje... no, ni sestri nisu baš “cvjetale ruže”.

Janjina je tetka imala jednu sobicu u kojoj je držala đake. Oni bi joj sobicu plaćali, a hranu su donosili sami. Pristala je Janjina tetka uzeti k sebi Janju na školovanje, uz svoje dvije kćerke. Tako je započelo Janjino školovanje u gimnaziji u Gospiću, na njenu neizmjernu sreću... Kad je majka umrla od posljedica ranjavanja, još je nježniju ljubav Janja osjećala za svog oca Iliju. Sve su te slike i sjećanja prošle kroz Anjutinu glavu, kad je čula za očevu smrt...

“Da je bar htio doći k nama, bio bi još živ” - govorili smo.

No, ni mi sami nismo znali, dokle ćemo. Kao da nam je smrt svakog dana bila za petama.

Dani i noći u okupiranom Zagrebu

Rano ujutro, 22. lipnja, Anjuta i ja otišli smo na Sljeme. Bio je lijep, sunčan dan. Vraćajući se kući, saznali smo da je Njemačka napala Sovjetski Savez. Obradovali smo se, vjerujući naivno da će Crvena armija brzo slomiti njemačke faštiste i krenuti u oslobođenje Europe. Kad smo stigli u naše dvorište, ja sam to i glasno komentirao, pa su me preko ograda mogli čuti ljudi koji su u susjednoj krčmi ispijali svoje gemište.

Anjuta me pozvala u našu malu kuhinju, jer me je htjela spriječiti da s nepoznatim pijanim ljudima povedem političku debatu. Na prozoru susjedne kuće, iznad našeg stana, pojavio se rođak vlasnika, koji je početkom travnja kao član Mačekove zaštite, razoružavao i hapsio vojnike bivše jugoslavenske vojske, dok su se kretali po nasipu pruge od Savskog mosta prema gradu.

“Čuvaj se! Do dolaska Crvene armije takvi još mogu napraviti velikog zla”, reče mi Anjuta, pokazujući prstom prema susjednoj kući s krčmom u prizemlju.

“Mogu, mogu, ali su im odbrojeni dani”, odgovorim ja u zanosu svog uvjerenja.

“Samo da ne bude kao onima u Gudovcu. Njima više ne može pomoći ni Crvena armija”, gotovo prošapta Anjuta.

U kući u kojoj smo stanovali, bila su još četiri stanara. Dva su bračna para imali po jednu sobu sa štednjakom. U jednoj je živio krojač sa ženom i djetetom, a u drugoj bračni par bez djece. Iznad nas stanovaao je stariji bračni par, a njima nasuprot, živjele su tri djevojke bez roditelja. Najstarija među njima bila je učiteljica i brinula je o mlađima - Kati i Maši koje su još isle u srednju školu. Bile su rodom iz Gospića i s nama su se zbližile, posebno najmlada - Maša. I naši susjedi, bračni parovi u prizemlju bili su s nama

u prijateljskim odnosima. Jedino nam je bio zagonetan bračni par koji je stanovao iznad nas. Suprug je uvijek držao lulu u ustima. Govorio je malo, ali je srdično vraćao pozdrav. Supruga je bila dosta mlađa od njega, po izgledu prijaznija, komunikativnija, ali ne i znatiželjna. Jednom prilikom povjerila nam je da je suprug srčani bolesnik i da će zbog toga otići u penziju.

U takvom smo se okruženju osjećali prilično sigurni. Taj dojam bi jedanput mjesečno poremetio vlasnik kuće, ustaša, dolazeći iz Karlovca po stanarinu i njegov rođak, zaštitar, koji nas je ponekad obilazio, prenoseći poruke vlasnika. Pri tome bi uvijek nalazio potrebu, da pred nama hvali ustaše, Poglavnika i Nijemce.

Imali smo osjećaj da u kući nema “denuncijanata”. Bilo je to vrlo važno, jer se od nas tražio sve veći angažman u ilegalnoj borbi. Anjuta je nastavila s tečajevima *prve pomoći*. Dolazio je sve veći broj djevojaka na obucavanje, pa je to bila prilika za informiranje o političkoj situaciji. Neke grupe djevojaka dobivale bi letke za rasparčavanje. Organizacioni i politički dio obuke obavljala je Marija Šoljan, a sanitetski Anjuta. Kad je Marija bila spriječena, Anjuta bi obavljala jedno i drugo.

Nakon napada na SSSR, sve se više koristio naš stan za smještaj *ilegalaca*. Jedan, među njima, bio je Ivan Lončarić-Vlado, španjolski borac. Ujutro bi nekud odlazio, a navečer bi se prije *policajskog sata* vraćao da prenoći. Na malom stoliću držali smo uvijek šahovsku tablu s raspoređenim figurama kao izgovor da smo se zaigrali i zaboravili na vrijeme...

Jedne hladne večeri, već je nastupio *policajski sat*, vani je padala kiša, a netko pokuća na vrata. Bilo je neuobičajeno dolaziti u to vrijeme. Vlado je stao iza vrata, spreman da pobegne ili da se odupre hapšenju, a ja sam polako otvarao vrata. Pred vratima stajala je Maša s visokim, jakim muškarcem. Kaže, dobila je zadatak da primi na noćenje *ilegalca*, a sestra Marija ih je zajedno izbacila iz stana. Bio sam u nevolji, ne znajući kako da reagiram. Iza mojih leđ bio je Vlado. Mislim, mogao bi biti provokator? S Mašom šapćem, a s pridošlim se ne mogu nikako sporazumjeti. Što god ga pitam, on samo u mene bleji i ništa ne govori. Kažem Maši da ga ne mogu primiti na što se Maša rasplače. Proviri Vlado iza mojih leđ i kaže mi da ga primim. Začudio sam se.

“*Zašto ne odgovaraš kad te čovjek pita*”, govori Vlado.

Čovjek ni njemu ne odgovara.

“*Zar ne čuješ što te pitam?*”

“*Pa znaš da ne čujem...*”, napokon izusti došljak.

Raščistili smo taj nesporazum. Pridošlica je također bio španjolski borac, a oglušio je kod topova. Anjuta i ja probdjeli smo noć u kuhinji, a dva Španjolca noć su probdjeni u našoj sobici, spremni da iskoče kroz prozor, ako naide kontrola. Nama to, nažalost, ne bi pomoglo, ali oni bi se možda spasili. Jer, svake smo noći osluškivali puškaranje, valjda u potjerama za *ilegalcima* ili partijskim *diverzantima*.

Opasnosti i svakodnevni strah

Bio je rujan 1941. godine. Jednog dana prišao mi je naš susjed krojač. Zamolio me da Anjuta i ja pomognemo njegovoj supruzi i djetetu, ako se njemu nešto dogodi. Naime, pozvan je na policiju, pa se boji da bi ga mogli tamo i zadržati. I neke od njegovih drugova već su pozvali i zadržali ih. Ja sam znao na desetine takvih slučajeva. Savjetovao sam mu da se ne oda-zove, već da se skloni i bježi.

“Rekli su mi u organizaciji da se odazovem”.

Začudio sam se. Zaključio sam da je član partije i da ga obavezuje stav njegove organizacije. Ja sam tada bio kandidat za člana partije. Tako se moj susjed krojač odazvao pozivu na policiju. Nikad ga više nisam ni čuo, ni video. Zaista je neko vrijeme postojao *stav partije*, da se *nekompromitirani pojedinci javljaju policiji*, ako ih pozovu. Na taj se način htjelo povećati broj legalnih aktivista i smanjiti broj *ilegalaca*, jer je uz španjolske borce njih bilo sve više u gradu. Bilo je teško osigurati svima smještaj, posebno kad je bilo otežano prebacivanje na *oslobođeni teritorij*. A trebalo je vodi-ti i brigu o njihovim porodicama.

Većina od onih koji su bili pozvani na policiju i koji su se odazvali, nikad se nisu vratili.

Pokušavajući da izvučem iz zatvora mog druga Radovana Božičkovića, zamolio sam za pomoć advokata Hrvoja.¹⁰ Ali, nije uspjelo. Hrvoj mi je otvoreno rekao da sam precijenio njegove mogućnosti utjecaja. Radovanova majka i njegov brat Milan, pa i sam Radovan, imali su važno mjesto u mojoj životu. Zbog toga sam odlučio iskoristiti svoje tadašnje zaposlenje kod ustaškog državnog tajnika Cankija. Otišao sam osobno kod šefa policije. Primio me je. Rekao sam da je, koliko je meni poznato, Radovan Božičko-vić dobar i pošteni Hrvat... Šef policije rekao mi je da je Radovan *komunista*.

“*Začudio*” sam se, govoreći *da ja u to ne vjerujem*. Nije mi ništa obe-ćao. Ne znam da li je ta moja intervencija pomogla Radovanu, ili neka dru-ga okolnost... Bio sam sretan kad sam ga sreo *u partizanima* na Žumberku.

U gradu je bilo sve više puškanja i danju i noću. Kad je u Runjaninovoj ulici izvedena diverzija na ustašku vojnicu kod Botaničkog vrta, stradao je moj kolega s Pravnog fakulteta Jureković. Nakon akcije nastala je panika, pa se Anjuta jedva probila do našeg stana. Na ulicama oko kazališta, ustaše su izašli s mitraljezima.

Počeli su organizirani atentati. Naše *dvojke* i *trojke*, sastavljene od komunista diverzanata, skojevaca i simpatizera, svakodnevno su na pogod-nim mjestima, na ulazu u zgradu ili uglu ulice, dočekivali zloglasne policij-ske agente, špijune i prokazivače, ubijajući ih. Jedan takav pothvat bio je atentat na policijskog agenta Tiljka.

¹⁰ Hrvoj je bio moj kolega s posla u Privilegiranoj agrarnoj banci (PAB). Za njega sam znao da pripada hrvatskim nacionalistima i pretpostavljao da uživa ugled kod ustaških vlasti. Bio sam uvjeren također da se njegov nacionalizam razlikuje od ustaškog, jer bi valjda bio više rangiran u samoj vlasti.

dr. Stevo Miklin,
partizanski liječnik -
Križevci.

Vraćajući se iz Križevaca, gdje smo od dr. Steve Miklina preuzeli prikupljenu municiju, Anjuta i ja suočili smo se s blokiranim kolodvorom u Zagrebu.

Policija je pretraživala svakog putnika. Municija se nalazila kod mene, a Anjuta mi je rekla da je dam njoj, pa će je ona staviti u njedra. Nisam dao, vratio sam se u vagon i prosuo metke u WC, umjesto da sam ih jednostavno položio u kupe. Meci su počeli padati niz školjku i udarati o tračnice. Jako sam se prestrašio. Srećom, svi su bili zauzeti sobom i nitko nije obratio pažnju i pogledao: što to pada uz šine. Bila je sreća da metke nisam dao Anjuti, jer su nas temeljito pretražili. Sljedećeg dana, na poslu sam saznao za diverziju u Glavnoj pošti u Jurišićevoj ulici. Još su danima o toj diverziji gradom kolale različite priče.

Nakon svake akcije i diverzije, ustaška vlast provodila bi zastrašujući teror. Za jednog ubijenog njemačkog vojnika ili ustašu, strijeljali bi i do stotinu zatvorenika. Budući da Židova i Srba više nije bilo u gradu, ili su bili u *ilegali*, po kazni su "za suradnju s odmetnicima" ili "skrivanje ilegalaca", deportirane i strijeljane čitave hrvatske obitelji, a imovina im je konfiscirana. Uz mjesto gdje je izvršena akcija ili diverzija, spalili bi ili deportirali čitava selo.

Nastavljeni su hapšenja Hrvata, koji su vlastima bili sumnjivi (članovi sindikata, *Stranke radnog naroda* i pripadnici lijevog krila *HSS*). Lov na ljudi bio je usmjeren na otkrivanje i hvatanje članova ilegalne *Komunističke partije* i njihove simpatizere. Ipak, nasuprot tome, akcije kao što je bio napad na ustašku vojnicu ili na poštu, podizale su moral, hrabrost i nadu. Antifašistički pokret prodirao je u hrvatska sela i gradove usprkos bijesu i nezapamćenom teroru okupatora i ustaša. Među antifašistima bilo je sve više radnika, naročito željezničara i grafičkih radnika.

Anjuta i ja sve smo više angažirani. Premda čak ni među sobom nismo, zbog stroge konspiracije, smjeli pričati o zadacima i zaduženjima na kojima radimo, ipak smo si povjeravali one zadatke, koji su u sebi krili veću neposrednu opasnost. Obavijestio sam Anjutu da sam se s lažnim dokumentima prijavio u Gregorijančevoj ulici. Na taj način smo legalizirali boravak u stanu u kom je boravio drug Milašinčić-Šiljo. Ubrzo, on je stradao, bio je strijeljan zajedno s Radom Končarom u Šibeniku. Nekom drugom prilikom, Vojo Rakić htio me je uključiti u *trojku* za noćne operacije. I o tome smo razgovarali, ali ni Anjuti, ni Voji nisam rekao da se bojim, a bojao sam se. Nisam se toliko plašio smrti, koliko opasnosti da neprijateljima padnem živ u ruke. Imao sam pištolj kalibra 6,37, ali mislio sam, što ako ne dospijem pucati u sebe, onda će me mučiti i na kraju ustrijeliti kao Jurekovića. Uz rub pojasa od hlača imao sam ušiven i jedan mekani žilet, ali

teško sam mogao zamisliti priliku da ga upotrijebim. Anjuta je znala za sve te moje dileme. Uostalom, i ona se pripremala da izvrši samoubojstvo, ako bi živa bila uhvaćena.

Pod kraj mjeseca rujna, sve sam češće, u tramvaju ili na ulici, primjećivao da me na neki način *prate*. Na to sam upozorio Vladu, Mariju i Voju s kojima sam najčešće lijepio letke ili dostavljaо glasilo „*Srp i čekić*“. Rekao sam Anjuti, a ona me zaklinjala da se čuvam... Uz veliku mjeru opreza, drugovi su s nama nastavili komunikaciju. U naš stan više nisu dolazili *ilegalci*. Anjuta svoje tečajeve *prve pomoći* više nije održavala u stanu, nego u prostoriji *Crvenog križa*. U studenom, nakon kratkog informativnog sastanka na ulici, gdje sam primio desetak letaka, Vojko mi je saopćio da dobivam *novu vezu*. Trebalо je poslije posla, biti u određeno vrijeme na Ribnjaku, a utvrđen je i *znak prepoznavanja*.

Nakon posla, ušao sam u tramvaj s namjerom da siđem u Draškovićevoj ulici i pješice stignem do dogovorenog mjesta na Ribnjaku. Ali, u tramvaju sam primijetio već viđeno lice, ne pridajući tome pažnju. Tek kad sam se približio mjestu sastanka, okrenuvši glavu, ugledam iza sebe ono isto lice iz tramvaja. Ispred mene, na dogovorenom mjestu bio je debeljuškasti, crnomanjasti čovjek s brčićima. U ruci mu dogovoreni znak - šešir i novine. Pozdravili smo se, ali ja se opet okrenem. Vidim, čovjek iz tramvaja zastao je, gledajući u novine. Bio je visok, mršavi tridesetogodišnjak. I on brkat.

Idući naprijed, rekao sam svojoj novoj vezi da mi se čini da imam *pratnju*. Prešli smo na lijevu stranu Medveščaka, u pravcu Zvijezde. Rekao sam mu da osobu koja me sad prati ne viđam prvi put. On me hrabrio:

“*To se tebi samo čini. Zašto bi oni tebe pratili, ti nisi kompromitiran...*”

Međutim, i on se okrenuo. Zašutio je. Okrenuo se još jednom, a nakon desetak koraka reče:

“*Uči ćemo u ovu birtiju pred nama, izaći na ulicu Novu ves i, rastati se...*”

Tako smo i učinili. Ja sam pošao u pravcu crkve Sv. Ivana, a on prema Medvedgradskoj ulici. Više ga nikad nisam vidio, niti sam saznao kakav mi je zadatak htio povjeriti.

Još sam nekoliko dana išao na posao i redovito djelovao s grupom koju sam imao na vezi. Bio sam krajnje oprezan i pazio: da li me tko prati? U mojoj su grupi bili: Božica Hršak, Jerko Rukavina, dvije Istranke, Fumica Fedel, Andelka Turčinović i Olga. Njeno prezime nisam znao. O tome da me povremeno prate, obavijestio sam samo Jerka Rukavinu.

S Anjutom sam se sve nestrpljivije i sa sve više straha dočekivao u stanu. Svaki naš susret djelovao je kao dobitak, dok je rastanak ujutro bivao pun neizvjesnosti i straha. Kao da se među nama u zraku naziralo pitanje: *hoćemo li se opet vidjeti?* Vrijeme koje smo provodili zajedno, najčešće noću, razgovarali smo, međusobno se informirali, dogovarali. Oboje bismo najradnije pobegli, ali takva odluka nije ovisila o nama. Da bi se pobeglo - *u partizane*, na dijelove teritorija koji više nisu bili pod ustaškom vlašću,

trebalo je dobiti pravce i vezu. Hrabrili smo se međusobno i uvjерavali da ćemo izbjegći hapšenje i mučenje.

Početak je prosinac, zimske hladnoće. Govorim Anjuti:

“Jučer poslijepodne hodao sam Klaićevom ulicom, a prema meni ide Mira Hiršler. Sve je bilo neobično. Ona, oskudno odjevena ide prema meni, ali kad mi je prišla na nekih desetak metara, počela se kreveljiti, praviti grimase da sam se prestrašio, posebno ugledavši iz nje dvojicu muškaraca. Otišao sam na drugu stranu ulice...”

Anjuta mi kaže da je saznala od Marije da Miru agenti vode po gradu i svakoga, tko joj pride ili ju pozdravi, oni uhapse a Mira mora objasniti odakle ga poznaje. Navodno je postala *denuncijant*. Bilo mi je teško povjerovati u takvu optužbu, ali ako su je uhapsili i tukli, mučili, moguće je da je pod batinama nešto i priznala. I o tome smo Anjuta i ja puno razgovarali, kako ćemo se držati, ako nas uhapse? Bio sam potpuno siguran da nikakva mučenja neće slomiti moju Anjutu. Sa svoje strane, ja sam se pripremao za samoubojstvo, kako ne bih došao u nevolju da nešto ili nekoga izdam...

Izbjegnuto hapšenje

Anjuta je srela Zrnca. Rekao joj je da je Joža Horvat otišao u partizane, da je uhapšena dr. Desanka Ristović-Stampar, ubijen Joža Novosel, a Milunkin suprug uhapšen¹¹. Pod dojmom takvih strašnih vijesti ujutro smo se rastali. Anjuta je otišla u Školsku polikliniku, a ja u ministarstvo. Nešto pred kraj radnog vremena u moju je sobu došao ing. Karlo Marenčić. Ogledao se malo lijevo i desno i prošapnuo mi da se kod načelnika ing. Makara nalaze dva agenta u civilu, koji su me došli uhapsiti. Rekao je da čekaju kraj radnog vremena kako bi me poveli *“kao usput”*. S Karlom nikad nisam imao neki bliži, prijateljski odnos. Čak sam na neki način zazirao od njegove štajljivosti. Pomislio sam da je provokacija i rekoh:

“Ne bojim se nikakvog hapšenja...”

“Ozbiljno je”, reče, “Moro me šalje...”

Moro Magašić bio je član KP. On me je, u svibnju, informirao o zaključku ćelije da sam primljen za kandidata partije.

Kad je Karlo otišao, zaključao sam svoju ladicu i bez obavijesti Cankija izašao. Pred zgradom ministarstva u Draškovićevoj ulici bila je tramvajska stanica. Pokušao sam se popeti na tramvaj, ali nije išlo. Noge su otkazale. Nekoliko sam puta duboko udahnuo. Pomislio sam:

“Zar ču ih valjda ovdje pred tramvajem čekati. Moram Anjuti javiti da se čuva, ako već i nju nisu uhvatili...”

Napokon sam uspio pokrenuti noge. Iako je bilo hladno, ja sam se oznjio. Anjuta je bila doma i već je spremila ručak. Kad me je ugledala, upravo je u juhu stavljala rezance. Rekoh, što se dogodilo.

¹¹ Ivan Sorko, član vatrogasne jedinice u Savskoj cesti, uhapšen je prvi put krajem 1941. godine. Izvukao se, ali ne za dugo. Ponovno je uhapšen u siječnju 1943. godine, otpremljen u Jasenovac, gdje je ubijen 1945. godine prilikom proboga iz logora.

“Nestani odmah! Oni će ovamo po tebe”, odlučno mi reče, “znaš da uvijek sanjamo o toj minuti u kojoj možemo izbjegići hapšenju...”

Htio sam bar pojesti juhu, uvjeren da oni ne mogu tako brzo stići. No, Anjuta je bila neumoljiva. Sve to posljednje vrijeme, tjednima i mjesecima bili smo okruženi smrću, ali ovaj put zamalo nam je zatvorila krug.

Izašao sam iz kuće gladan, goloruk i bez ikakvih stvari. Samo pet minuta nakon mojeg odlaska na dvorišta vrata stigli su dvojica mladića. Okretali kvaku ljesice, ne znajući otvoriti vrata. Ugledavši ih, Anjuta je također bez jela i bez ikakvih stvari, pošla prema izlazu. Oko glave, zavezala je maramu. Kod ulaza u kuću, došljaci su pitali za mene, rekavši da su moji kolege s fakulteta. Rukom im je pokazala stan i krenula u pravcu igrališta “Concordije”. Prije nego je otišla, Anjuta je napisala poruku mojoj sestri Marici, koja je živjela s nama i učila za krojačicu, da dovrši ručak i da jede...

Stotinu puta ranije, mi smo među sobom razlagali situacije koje nam se u našem ilegalnom djelovanju mogu dogoditi, ali nikad nismo precizno utvrdili - gdje se skloniti za prvi trenutak, ako uspijemo izbjegići hapšenju? Razmišljali smo da bi bilo dobro skloniti se kod Jerka Rukavine, ili Anjutinih kolegica Luje i Blanke... Spominjali smo Križevce, odakle bismo mogli na Kalnik ili Bilogoru, uz pomoć veza Steve Miklina. Privremeno bi se sklonili kod mojih roditelja koji su živjeli u Čvrstecu. Ja sam tada vjerovao da bi meni bilo jednostavnije uspostaviti vezu s partizanima na Kalniku, nego u Lici... Osim toga, s Likom su u to vrijeme bile prekinute sve veze zbog ofenzivnog djelovanja ustaša na Kordunu i talijanskih akcija oko Korenice.

Izolirani i sami

Pošto smo izbjegli hapšenju, Anjuta i ja smo, na neki način, bili prepušteni vlastitom snalaženju. Članovi naše grupe: Marija, Vlado, Vera i Vojo znali su našu adresu, ali mi nismo znali njihova ilegalna skrovišta.

Kad sam izašao iz dvorišta našeg stana, nisam znao kamo bih krenuo. Otiašao sam kod mog školskog druga Jerka. Njegov otac, dr. Mate Rukavina, drag i plemenit čovjek i sam se sklonio od ustaške opasnosti iz Vrbovca u Zagreb, strahujući za sudbinu svojih sinova. Jerkov otac savjetovao mi je da kod njih prenoćim, ali samo jednu noć. Brinulo me da ništa ne znam o Anjuti. S velikim oprezom sam dočekao svoju sestruru Maricu, kad se vraćala od krojačice. Ona mi je rekla za poruku koju joj je Anjuta ostavila i obavijestila me da su agenti dva put dolazili, tražeći mene i Anjutu. Upozorio sam je da ništa ne govori o nama, ni o ljudima koji su kod nas dolazili i da je najbolje da se vrati u Čvrstec kod naših roditelja, jer ovdje neće imati od čega živjeti...

Pred gimnazijom u ulici Kršnjavoga, susreo sam Vladu. Tražio sam vezu za Kalnik ili Liku, ali on mi nije ništa mogao obećati. Složio se s

mogućnošću da se sami pokušamo probiti. Na sve strane se okretao i brzo od mene udaljio. S obzirom na poruku, koju je Marica našla u kući, znao sam da je i Anjuta izbjegla hapšenju. Pomislio sam da je najbolje da što prije pronađem vezu s partizanima i onda osiguram dolazak Anjuti. Poslijepodne, otišao sam u Križevce potražiti Stevu Miklinu...

Dr. Stevo Miklin bio mi je prijatelj još od đačkih dana. Pred rat je u Križevcima otvorio privatnu medicinsku ordinaciju. Pripadao je užem krugu lijeve inteligencije kome je pripadao i Oto Pancer, profesor na Poljoprivrednoj školi, kom sam ja sredinom 1941. godine pomogao da pobegne iz Križevaca, budući da mu je kao Židovu prijetila likvidacija. Stevo Miklin povjerio mi se da lijekovima snabdijeva jednu grupu koja je izbjegla hapšenju, a i nama je povremeno davao sanitetski materijal i municiju. U mojoj trenutačno bezizlaznoj situaciji, on mi je prvi pao na pamet. Ali, Stevo je bio u zatvoru, a ja nikakvu drugu vezu nisam imao.

Znao sam da na obroncima, između Kalnika i Bilogore postoje uz hrvatska, i srpska sela. Zamišljao sam da tamo moraju biti neke partizanske grupe¹²... Zbog toga sam se s bratom Jožekom uspinjao šumama u pravcu Vojakovačkog Kloštra. Ali, uzalud! Nismo pronašli partizane. U selu Čvrstecu, gdje su živjeli moji roditelji, bila je uspostavljena ustaška vlast na čelu s *tabornikom*, pa je bilo opasno zadržavati se. Čuo sam za hapšenja istaknutih komunista u Bjelovaru i na Kalniku, a kasnije sam saznao da je pao cijeli okružni komitet partije na čelu sa sekretarom.

Razgovarao sam s bratom Filipom. Objasnjavao mu da, bude li mobiliziran prvom prilikom prebjegne partizanima. Filip mi je dao svoje duboke cipele, a ja sam njemu ostavio niske. Imali smo jednaka stopala. Te su me cipele spasile u zimi 1942. godine. Brata Filipa više nikad nisam vidio. Ubili su ga ustaše.

Bijeg iz Zagreba

Jedini pravac koji nam je ostao za bijeg iz smrtonosnog zagrljaja Zagreba, bila je Lika, Čitluk. Ako uspijemo.

Vratio sam se u Zagreb hladnog, 20. prosinca. Tražeći vezu s Anjutom, prespavao sam kod Marije Dobrić. Premda Anjutine kolegice Luja i Blanka nisu bile u krugu naših suradnika, ona je u njih imala povjerenje i kod njih se sklonila. Vezu s Anjutom uspostavila je Božena Hršak. Dogovoren je da 21. prosinca, u šest sati ujutro, oputujemo ponovno uspostavljenim vlakom za Gospic.¹³

¹² U to vrijeme, nedaleko od Kalnika, kod Vojakovačkog Kloštra, bila je izolirana, mala partizanska grupa. Kalnički partizanski odred nastaje tek u listopadu 1942. godine.

¹³ Tih dana odvijala se ustaška ofenziva na Kordunu. Spaljeno je selo Prkos gdje je pobijeno 478 ljudi. Napadi su uslijedili na kordunsko Dugo Selo, Bović i u pravcu Vrginmosta. Na bojištu se pojavio osobno Pavelić. U ofenzivi je ukupno pobijeno oko 1000 ljudi, a među njima je naviše stradalo žena, djece i staraca.

Na zagrebački kolodvor stigao sam u pratnji Marije Dobrić, a Anjutu je dopratila Blanka Rukavina. To smo zimsko jutro posljednji put vidjeli Mariju Dobrić i Boženu Hršak, obje su nakon našeg odlaska stradale od ustaša.

Na putu su nas prožimali pomiješani osjećaji čežnje za slobodom i straha od neuspjeha. Kad smo ušli u odjeljak (kupe), primijetio sam da je Anjuta namazala usnice i zacrvenila obraze. *Slaba je to "kamuflaža"*, pomislio sam. Nekoliko puta, zapazio sam, kako nas kroz staklo na vratima odjeljka, promatra neka osoba u civilu. Bio je to mučan osjećaj.

U vlaku smo bili kao u krletki. Srećom, u našem odjeljku bio je neki talijanski podoficir. Pričali smo, iako nismo znali talijanski. Nudili smo se cigaretama.

Nakon duge i mučne vožnje kroz snijegom zavijenu Liku, stigli smo noću u Gospić. Bilo je to 21. prosinca 1941. godine.

Treći put u Čitluku

Idućeg dana, u pratnji Maše, majke Marka Vujnovića, prešao sam graničnu rampu kod Jasikovca, za Divoselo. Na rampi je bila talijanska straža. Probijali smo se kroz prtinu više od metra dubokog snijega i samo se tom prtinom od pola metra širine moglo kretati. Ni lijevo, ni desno. Maša, moj vodič, predala me partizanskoj straži.

Ugledavši partizane, mojoj sreći nije bilo kraja... kao da nisam mogao ni shvatiti da su sad strah od ustaškog hapšenja, strah od mučenja i neizvjesnosti, iza mene. Htio sam u svom zanosu u to, meni još nepoznato društvo, uklopiti se odmah, svim svojim bićem, bez ostatka. Ali, partizanska straža nije me prihvatala tako naivno otvoreno kao što sam ja doživio njih.

Dugo je trajalo ispitivanje na granici slobodnog teritorija u Divoselu.

Dugo, dugo su me ispitivali: o ocu, majci, o mojoj braći, o zanimanjima, o radu i društvu u kom sam se kretao, o tome što sam radio u Zagrebu... Ja sam im sve govorio do u detalje... i sve što sam radio, i da sam sabotirao ustaškog državnog tajnika kao njegov službenik, prenosio važne informacije Slavku Kolaru, da bi on mogao spašavati one agronomе kojima je prijetilo hapšenje, da sam druge informacije davao Mori Magašiću, mojoj partizanskoj vezi...

Moja im se iskrenost nije previše svidjela. Gladnog i žednog, nastavili su me ispitivati do kasno u noć. Ponekad mi se učinilo da se uopće ne razumijemo... ali, boljelo me, jer je bilo očigledno da nisu mogli osjetiti svu moju sreću i radost da sam uspio pobjeći iz ruku ustaša. Neprekidno su me iznova ispitivali nešto, o čemu sam već govorio.

“*Jesi li član Partije?*”

“*Zašto nisi došao po partijskoj vezi nego ovako sam, na svoju ruku?*”

Na svako sam pitanje opet odgovarao, objašnjavao, ali kao uzalud. Oni bi opet, iznova:

“*Zašto, zašto?...*”

Zašto me toliko muče, još dugo nisam mogao razumjeti. Činilo se, kao da se ti ljudi ne raduju mom dolasku... *Da, pomislio sam, mogli su me poslati ustaše, ili Nijemci, možda su s pravom oprezni...*

Kad je napokon kod straže završilo ispitivanje, ja ošamućen, iscrpljen, gladan, ali presretan, otišao sam kod Marka i Soke u Čitluk.

Anjuta u Gospicu

Anjuta je ostala u Gospicu, jer nije stigla u Jasikovcu prijeći rampu, kad je tamo bila talijanska straža bez ustaša. Zbog toga se čekala nova prilika, pa se i ona nakon dva tjedna prebacila u Čitluk.

Ali, dva tjedna konspirativnog boravka u malom gradiću kao što je Gospic, nije bilo jednostavno. Janja je tamo mogla opstati, zahvaljujući okolnosti da su bili božićni i novogodišnji blagdani i činjenici da je kod njene tetke stanovao talijanski oficir. Ustaše u Gospicu nisu smjeli ulaziti u kuće u kojima su se nalazili talijanski oficiri, inače Janji ne bi pomogla falsificirana legitimacija na ime Blanka Rukavina. Kod tetke, Anjuta je saznaala odmah za strašne nesreće koje su pogodile narod tog dijela Like. Čula je kako su ubijeni tetin suprug i njihov sin Branko, čula je i za druga umorstva... Janjina teta prihvatile je talijansku zaštitu i vjerovala im je. Bila je tako zaštićena od ustaša, ali kad je kapitulirala Italija, ustaše su je ubili.

Anjuta je bila sretna da sam uspješno prešao na oslobođeni teritorij. I sama je vjerovala da je blizu, na samom pragu slobode, premda je za nju Srpkinju, Gospic bio opasniji od Zagreba. Kad bi kojim slučajem samo prošetala ulicama, netko bi je prepoznao i završila bi negdje... u Šaranovoj jami. Nije smjela izlaziti. Kad bi netko navratio kod tetke u goste, neka susjeda... Janja se je skrivala. Ni Srbima se nije vjerovalo... bilo je i među njima jednih, prestrašenih ljudi koji su pokušavali dodvoriti se ustaškoj vlasti, nadajući se da će im se to uzeti za dobro i poštujeti im život.

"Samo još malo... još kilometar, dva, i ja ću biti na slobodi... govorila je Anjuta samoj sebi. Prisjećala se posljednjih dana u Zagrebu, dane i noći straha, kad smo imali osjećaj da već gledamo smrti u oči. Razmišljala je:

"Kako je to Vlado izdržao tolike godine u Španjolskoj, logorima u Francuskoj, ilegalni u Zagrebu, tolike godine straha..., a još uvijek u njemu ima snage za borbu, on se raduje, objašnjava, vjeruje u pobjedu svojih i naših idealja - u slobodu za sve, socijalnu jednakost i vlast radnicima i seljacima. Kad bi o tome govorio, oči bi mu zasjale... on živi s tim idealima, zato se ne boji smrti, jer njegove ideje ne mogu umrijeti... Za takve ideale borimo se ja i Đuka. Zašto nismo ostali u Zagrebu? Ah! Nema težeg fronta od onog u središtu fašističkog zla... čega bi se bojali ako ne smrti? Ali, nije ni svaka smrt jednak... koliko sam se ja smrti nagledala u bolnicama. Neki su umirali u mukama od boli, a neki su se umirili i blago zaspali noću ili danju... Ali, smrt u fašističkom zatvoru, to mora biti najteža smrt. Oni u žrtvama prvo ubiju ljudsko dostojanstvo, oni vrijedaju, pljuju čovjeka, tuku, režu živo meso... to je najdulji put do smrti. Bježeći iz Zagreba, mi bježimo

od takve strašne smrti. I Vlado je govorio: da im neće živ pasti u ruke” ... prisjeća se Anjuta, “ali, zašto bi mene ubili? Zato što sam Srpskinja? Kako čovjek čovjeku može nanositi toliko zla, bez ikakvog osobnog razloga? Kako mogu nagoni, ili pretjerani ili krivo shvaćeni nacionalni i vjerski osjećaji toliko čovjeka izobličiti... da postane zvijer?

Vlak kojim smo stigli ovdje, na sam prag slobode, vozio je i faštiste i nas, njihove protivnike. Pokretala ih je ista lokomotiva. Hoće li je baciti u zrak? Jer, i to se već događalo. Dugo smo bili u tom vlaku, kao u nekom tunelu iz kog su se daleko, negdje daleko nazirale zrake svjetlosti... Ako se uspijemo dovesti do Gospića, ako uspijemo proći kontrolu dokumenata, ako pronađemo živu tetku, ako uspijemo pronaći vezu s Divoselom, ako se probijemo nekako kroz duboki snijeg prema Divoselu, ako, ako... Straže su oko Gospića, prolaza je malo, legitimiraju strogo, jer su s druge strane, po njihovom shvaćanju, neprijatelji... Da, na pragu smo slobode, ali prijeći taj prag ravno je uskrsnuću... Vlak je vozio sporo, dugo se zadržavao na usputnim stanicama, a sumrak se bližio... Sve je već, srećom, iza nas. Đuka je već na slobodi i kao da sam i ja s njim. Ako ja i ne uspijem prijeći, jedan je od nas uspio..."

Skrivena u tetinom stanu u Gospiću, skrivena od prijatelja i neprijatelja, Anjuta je u tim danima neizvjesnosti i napetog iščekivanja, bilježila svoja razmišljanja na male papiriće kao pisma meni. I kad, napokon, nakon dva tjedna izolacije bude prešla rampu na kojoj su opet stražarili samo talijanski vojnici bez ustaša, Anjuta će, pridruživši se partizanima nastaviti bilježiti svoja razmišljanja, kao pisma meni. Jer u ratu, a posebno u partizanskom, porodice se ne mogu održati na okupu... jedan je tu, a drugi je po tridesetak pa i više kilometara udaljen. Naša su pisma, putujući najneobičnijim putovima, održavala našu zajednicu, našu međusobnu upućenost. Pisma su nam prije svega svjedočila da smo živi..., da smo se izvukli iz nevolja, bolesti, opasnosti pojedinih akcija, neprijateljskih ofenziva, bombardiranja... ali naša su pisma bila i zapis o nama u ratnom nevremenu, o našim razmišljanjima i tjeskobama, svjedočanstvo o partizanskoj borbi u kojoj smo oboje čista srca i sa zanosom sudjelovali... Uz pisma, postoje moji osobni dnevnički zapisi koje sam zapisivao u različitim situacijama, cesto nemogućim. Oni, naravno, nisu mogli biti kronološki jedinstveni, ali preživjeli su onoliko koliko sam ih mogao sačuvati u ratnim okolnostima...

Kad je tog zimskog dana, Anjuta prešla rampu u Jasikovcu, pred njom su se prostirali poznati krajolici, pokriveni dubokim snijegom...

“Sad me mogu još samo metkom u leđa”, pomisli Anjuta, “a još malo, pa me više ne može dohvati ni puščani metak...”

“Tu sam, na slobodi...”, povikala je Anjuta, kad ju je od Maše preuzela partizanska straža u Divoselu.

Bilo je to uoči pravoslavnog Božića, početkom 1942. godine.

Našli smo se zajedno u Čitluku, Janjinom Čitluku u kome više nije bilo oca Ilije i strica da je dočekaju, zagrle, da je ugriju u siječanskoj zimi. Duboki snijeg pokrio je zgarište nekad toplog doma Krajnovića.

Stajali smo na kućištu kao na grobnom humku. Ispod brine izletio je vrabac na suhu granu šljive. Oboje smo pogledali prema ptici i zaustavili pogled na bijeloj glavi Visočice.

“Izgleda kao da je na dohvati ruke”... reče Janja.

Do tada razdvojene misli povezala je planina u zajednička sjećanja na naše neobično svadbeno putovanje kroz Velebit na more, u onim jesenjim danima 1938. godine...

“*Do Visočice su tri tavana*”, objašnjavao je tada Iso, kad smo s njim i Markom, Anjutinim šogorima, zakoračili u utrobu Velebita, na putu prema moru.

Nakon svakog tavana, malo smo odmorili i najzad stigli u Krivi Gaj. Svako se drvo u tom predjelu savinulo od korijena pod udarima bure i svako bi tako moglo poslužiti za sanjke.

Svitalo je. Pred nama se u punom sjaju ukazao vrh Visočice. Još smo se dobrih sat vremena uspinjali, dok nismo stigli na vrh.

Kako je fantastična ta priroda. Očarava pogled na dolinu rijeke Like, od Gračaca do Kosinja, na željezničku prugu, na Gospić, Široku Kulu, Vrebac, Buljmeze, Mogorić i Srednju goru... Preko Ljubova lijevo i drugih visova i brežuljaka, s onu stranu ceste i željezničke pruge i Troure desno, uzdiže se brdo Zir poput egipatske piramide. Ovdje ljudi govore:

“*Da je sir koliki je Zir, a da je Lika varenika, lako bi se živjelo...*”

Nasuprotni Visočici zasjala je Lička Plješevica. Čini se blizu, kao da ta dva vrha ne dijele dolinu rijeke Like i Krbavska kotlina. A pogled lijevo i desno, pa na zapad prema moru, čini se kao da otkriva divlji, surov i beživotan prostor. Silazeći nekoliko metara ispod vrha do ledenjaka osjetimo hladnoću i morali smo se zaodjenuti. Doručkivali smo sir, slaninu i napili smo se vode s izvora. Vodu smo grijali na suncu, pa dlanovima. Bila je led ledeni. Nakon odmora, opskrbivši se vodom, krenuli smo prema cilju, prema moru. Iso nas je dobro vodio. Više puta on je prevajljivao taj put. Ponekad mi se učinilo da idemo pravo u provaliju, a nekad da se uspinjemo na okomitu klisuru. Izgledalo je kao da ljudska noga nikad nije tuda prolazila, a ipak jest. Nakon sat dva, napornog uspinjanja i spuštanja, počeli smo susretati ljude. Na udolinama nailazili smo na žene kako žanju travu, vežu je konopom, prte na leđa i nose za zimsku prehranu ovaca i koza. Osamnaestogodišnja djevojka imala je brazde na licu i čelu kojima se slijevao znoj, dok je po žarkom suncu nosila veliki plast napolja osušene trave u svoje podvelebitsko naselje. Idući dalje, nailazili smo na ovce i koze, a onda smo stigli i do manjeg naselja. Ulazeći u jednu kućicu, stjenice su iz vratne grede popadale po meni. Starica mi se u toj kući žali da je snaha ne trpi i ne dozvoljava da unučica spava pod njenim nogama, da joj grije hladne noge. Kakve li ljudske bijede. Pomislio sam da li je i ovoj sirotinji pod surovom planinom, olakšala život likvidacija zemljoradničkih dugova putem Privilegirane agrarne banke u kojoj sam bio zaposlen, ili se takva sirotinja nije ni mogla zadužiti, jer joj nitko ništa nije dao na vjeru?

Pred zalazak sunca, nakon 17 sati hoda i dva sata odmora, stigli smo na obalu mora, u Krušćicu nedaleko Šibuljine. U seoskoj gostionici bila je na raspolaganju mala, potkrovna sobica. Nakon večere, nas smo dvoje legli na jedan krevet u toj sobici. Bilo je vruće kao u paklu. Iso i Marko su, uz obilje jeftine bevande, ostali prodrijemati na klupi. Jutro nas je spasilo od vrele noći. Okupavši se u moru prvi put nakon Jelse, odmorili smo se. Na obali smo, između

prljavih ribarskih čamac, malo i odspavali. Doručkovali i ručali smo u istoj gostionici, a poslije podne krenuli šetnjom uz more, u nadi da ćemo naći bolje uvjete za spavanje. Već se spustio sumrak, a mi nismo našli konak. Odlučili smo prespavati na obali, uz more. Ne znam što je bilo gore: ležati u vrućoj sobici u potkrovju bez zraka, ili ovdje na obali. Nije bilo vruće, puhao je pomalo i vjetrić, ali papatači su nepodnošljivo grizli za ruke, lice, nos, usne, kapke očiju, čelo... Uvlačili su se ispod nogavica hlača, ispod rukava košulje. Čini se, ni da smo legli u mravinjak ne bi bilo gore. Pakao je to. Ne možeš im ništa, a njih rojevi, nevidljivi, nečujni, grizu. Od spavanja ništa. Krenuli smo nekim stazama. Srećom, bila je mjesecina. Iso, u razgovoru s gostioničarem, odlučio se za povratak drugim putem. Navodno lakšim. Kad smo ujutro stigli do nekih kuća, ljudi su nas upozorili da ili ne krećemo dalje ili da požurimo, kako bismo prije podne prošli kroz kamene stijene i dohvatali se dijela obraslog žbunjem i drvećem.

“Jer, podnevno sunce isprži mozak”, rekli su.

I doista, bilo je teško. Iso i Marko, možda bi izbjegli podnevnom suncu, ali Anjuta i ja nismo ih mogli slijediti. Popili smo i posljednje kapi vode. Znoj nas je oblijevao, a grlo je bilo suho. Žuljevi na nogama su pekli. Snage je bilo sve manje, ali stati se nije smjelo.

Kad smo se dohvatali drveća koje pruža hlad, sunce je već prevalilo zenit. Dohvativši se šume, odmorili smo. Zaspali!

U Krušćici smo kupili nešto hrane, vjerujući da ćemo usput kupiti više. Ni smo imali prilike. Pojeli smo ono što smo imali i počeli se spuštati na ličku stranu. Najteži dio puta bio je po ravnici ispod Velebita. Nigdje kuće, nigdje ništa za pojesti. Jedino, vode smo imali.... Kasno u noć stigli smo na polazište, u Čitluk. Dva dana trebalo nam je da se oporavimo. Ipak, unatoč naporu, bio je to divan svadbeni put...

* * *

Sjećanja su nas dovela na mjesto gdje sada stojimo. Oko naših nogu topio se snijeg. Propali smo do kamena koji je Mijan dokotrljao za ulaznu stepenicu u još nedavno postojecu kuću Ilike i Mijana Krajnovića. U nijemom bolu, Janja je zagrlila ostatak u crno zavijenog Čitluka.

Odmah po dolasku uključeni smo u divoselsko-čitlučku partizansku četu. U njoj je bilo oko stotinu boraca.

1942. godina

Zajedno u partizanskoj četi

Četa u koju smo oboje uključeni (ja kao borac, a Anjuta kao referent saniteta) već je bilježila određeni uspjeh u borbi protiv ustaša. Ustaše se više nisu mogli kretati slobodno kao ranije, niti su smjeli s manjim grupama ulaziti u sela. Narod se više nije odazivao pozivima ustaških vlasti, niti je izvršavao naredbe. Tako je bilo u većini sela. Male grupe boraca s vremenom su postale čete, bataljoni i odredi. Grupa partizanskih odreda organizirala je veće akcije u kojima je sudjelovalo više četa i bataljona.

O svemu što se na tim prostorima zbivalo prije našeg dolaska u partizane, bili smo upoznati na “*satu političkog rada*”.¹⁴

O dimenzijama ustaškog zločina, Anjuta i ja znali smo više od naših suboraca iz djelovanja u ilegalnom Zagrebu. Nešto smo saznali usmenom predajom, a većinom iz letaka i ilegalnih novina KP, ali smo bili iznenadeni ozbiljnom prisutnošću četnika na jugu Like i oko Metka. Bio je to tek početak, do poraza zločinaca i oslobođenja zemlje predstojale su još neizmjerne borbe, patnje, gubici ili još oko 1200 dana ratovanja.

¹⁴ Osim općih informacija o Lici kao kraškoj regiji s tri ravničarska predjela (Ličko, Gacko i Krbavsko polje), s kotarskim središtema u Gospiću, Otočcu, Gračacu, Korenici, Perušiću, Udbini i Donjem Lapcu, valja napomenuti da su najvažnije ratarske kulture bile: ječam, krumpir i stočna krma. Od voćarske proizvodnja šljiva, a od stoke goveda i ovce. Takvom proizvodnjom nije se moglo prehraniti 174.000 stanovnika, koliko je u Lici živjelo prema popisu iz 1931. godine. Među njima bilo je (prema istim podacima) 96.000 Srba i 77.700 Hrvata. Prema podacima o djelovanju političkih stranaka, valja reći da su Hrvati u Lici većinom interesno pripadali Hrvatskoj seljačkoj stranci, a Srbi uglavnom Pribičevićevoj Samostalnoj demokratskoj stranci. Ali, bilo je već i tada Srba u grupacijama nacionalističke desnice i četnica. Četnici su provodili veliko-srpsku politiku i jednako brutalno su se odnosili prema Srbima koji ih nisu podržavali, kao što su širili mržnju protiv Hrvata.

S druge strane, među Hrvatima je također bilo pristaša “frankovaca”, a zatim i ustaša koji su širili mržnju prema Srbima. I jedni i drugi nacionalisti su istodobno sa širenjem fašizma na naše područje, pojačavali prijetnje i propagandu mržnje. Okupatorima je takva situacija medunacionalne mržnje odgovarala, jer je djelovanje HSS-a i SDS-a uoči rata oslabilo, a uspostavom NDH bilo je i zakonom zabranjeno, što je pogodovalo jačanju ustaških i četničkih redova u Lici. Tako su ekstremisti iz oba naroda poticali jedni druge, jačajući nacionalnu i vjersku mržnju. Tome su se mogli suprotstaviti samo pojedinci, demokratski orijentirani intelektualci, u prvom redu učitelji, agronomi, te simpatizeri i članovi Komunističke partije, komunističke omladine i ženske organizacije.

U Lici su organizacije KPH imale relativno velik utjecaj na značajan broj hrvatskih i srpskih sela. To je bilo presudno da se spriječi genocid, jer ustaše nisu uspjeli u zločinačkom pohodu na srpska sela dobiti podršku lokalnog hrvatskog stanovništva, kao što ni četnici nisu uspjeli šire zatrovati srpska sela unatoč ustaškim pokoljima.

Jurišna četa ličkog NOP odreda "Velebit", siječanj 1942.

Ospozobljavanje zdravstvenih kadrova

Već je na samom početku ustanka u Lici stvorena nova socijalno-geografska karta. Na jednoj je strani bio narod gotovo cijelog područja, osim kotarskih sjedišta i željezničkih stanica uz prugu, a na drugoj strani bili su okupatori - talijanski fašisti, ustaše i četnici. Posljedica takve podjele bila je stvarnost u kojoj je narod ostao bez ijedne zdravstvene ustanove, bez zdravstvenih kadrova i bez lijekova. Naime, zdravstvena je mreža ostala unutar, bodljkavom žicom ograđenih, okupacijskih garnizona.

Zato organizatori ustanka počinju stvarati uvjete za obavljanje zdravstvenih potreba stanovništva, a naročito za pružanje *prve pomoći i lječenje* ranjenih boraca.

Otežavajuća okolnost za stvaranje vlastite, partizanske organizacije zdravstva bilo je geografsko presijecanje cjelokupnog terena Like tzv. *ličkom prugom*, koja je neprijatelju bila od vitalnog značaja, pa ju je zbog toga grčevito branio, a to je u isto vrijeme svaku lokaciju stacionirane partizanske zdravstvene ustanove činilo unaprijed ranjivom. Drugi problem su bili *kadrovi*. Malobrojni su bili izučeni kadrovi na terenu, možda dvije do tri medicinske sestre i dva do tri bolničara. Zato je trebalo stvoriti vlastiti kadar. Štab Odreda i lokalne političke organizacije taj su zadatak povjerili drugarici Janji Hrženjak, mojoj Anjuti, budući se znalo da je zdravstvene tečajeve održavala u okupiranom Zagrebu. Anjuta se s mnogo elana prihvatiла posla uz pomoć medicinskih sestara Dese Marunić i Anke Matić, koje su u partizane stigle iz Gospića, gdje su kao medicinske sestre radile u Zdravstvenom domu.

Tečajeve je trebalo održavati sa ženskom omladinom i ženama koje su završile barem četiri razreda osnovne škole. One su imale malo ili nikakvo

znanje o higijeni i preventivnom čuvanju zdravlja. Zato su i tečajevi bili tematski širi od pružanja prve pomoći i bez priručnika. Osim toga, nedostajalo je pomagala, nedostajalo je svega: lijekova, joda, zavoja, instrumenata...

Bio je tek početak partizanskog ustanka, a da bi se on mogao dalje razvijati, valjalo se boriti za narod, za njegovo potpunije shvaćanje situacije u kojoj se neprijatelj može pobijediti samo oružanom borbom. Tako su i sanitetski tečajevi bili forma prvenstveno zdravstvenog osposobljavanja, ali i oblik okupljanja koji je poslužio i za šire kulturno i političko djelovanje, mjesto gdje su angažirani članovi KP i komunističke omladine objašnjavali polaznicima ciljeve partizanske borbe.

Svaka je vojna partizanska akcija, u pravilu, imala i svoje ranjenike. Zbog toga su potrebe ranjenika bile istaknute kao prvi zadatak ubrzanog zdravstvenog osposobljavanja. Trebalo je naučiti o ranjenicima, ranama, prijelomima i ranjavanju... Jedna od prvih polaznica sanitetskog tečaja Soča Rajčević - *Sojina* iz Čitluka govorila mi je o tečaju koji je ona polazila:

...učili smo kako postupati s ranjenicima, kako zaustaviti krvarenje i očistiti ranu od raznih nečistoća. Naučile smo da u nedostatku dezinfekcijskih sredstava možemo okolinu rane isprati prokuhanom vodom u kojoj se iskuhao komad kore hrasta. Takav je postupak imao dvostruku vrijednost, jer smo dezinficirali mjesto ranjavanja i bar smo malo zaustavili krvarenje. Prema mogućnostima, okolinu rane očistili smo također sterilnom krpicom, namočenom u alkohol ili rakiju. Tek smo tako uređenu ranu zavijali. U nedostatku zavoja, koristili smo sve što se moglo: pravili zavoje od plahta, jastučnica, ručnika, ili neke druge lanene i pamučne robe. No, takav smo zavoj prethodno kuhalili 10 minuta u vodi i potom izglačali... Tako su nam voda i glaćalo postali najvažniji sanitetski instrumenti... Na samu ranu stavljali smo mekanije krpice, ali smo ih prethodno prokuhavali i glaćali kao i zavoje. Krpice smo na ranu stavljali pincetom, ili ako ih nije bilo onda škarama. Ako rana ne boli ili jače ne gnoji, ne treba često previjati kako bi se spriječilo daljnje zagađivanje. Takav pristup problematici prve pomoći i njena primjena bili su prihvatljivi i razumljivi svim polaznicama tečaja. Pravila dezinfekcije materijala koji se koristio i dodatno su pojašnjena opisom mogućih infekcija i zaraznih klica, koje bismo mogli na ranu prenijeti našim rukama, ili nepripremljenim materijalima... Ruke smo zato dobro prali sapunom ili lužinom, prije obrade rana.

Nakon obrade rana, polaznice su učile: kako se ponašati kod prijeloma kosti. Praktično smo učile kako učvrstiti prelomljeni dio noge ili ruke, imobilizirati, kako bi se ranjenik mogao bez opasnosti otpremiti u ambulantu ili bolnicu. Za to je bilo potrebno pripremiti različite modele dašćica za različite vrste prijeloma.

Prilikom bombardiranja ili požara u selima dolazilo je do opeketina. Zato su polaznice tečaja savladale i prvu pomoć kod opeketina, naročito onih koje su opasne po život. Kad su savladale gradivo prve pomoći, polaznice su učile također: kako i koje bolesti se može liječiti narodnim lijekovima...

ma. Tako se, primjerice, sumpor pomiješan sa svinjskom masti koristio kao sredstvo protiv svraba, a razni čajevi od kamilice, glogovog cvijeta, majčine dušice, hajdučke trave... koristili su se za ublažavanje probavnih teškoća. Sve su polaznice morale naučiti kako se stalno boriti protiv ušiju i drugih opasnih prenositelja raznih zaraza i bolesti” ...

Prvi sanitetski tečaj u zapadnoj Lici održan je početkom siječnja 1942. godine u Divoselu. Po njegovom završetku, nastavljeni su tečajevi za polaznice u Čitluku i Ornicama, a potom tečaj u Počitelju za Počitelj i Medak.

Zbog prethodnih događaja u Počitelju, četničkog ubojstva španjolskog borca Pekiše Vuksana i člana Kotarskog komiteta KP Vlade Cerina, zdravstveni tečaj u Počitelju bilo je teže organizirati, nego druge tečajeve. Četnici, među kojima su neki bili iz Počitelja, često su prodirali u selo, nastojeći pohvatati polaznice tečaja iz Počitelja i Metka, a posebno su htjeli uhvatiti “doktoricu”, ali većina naroda bila je na oprezu, a borci, skojevci i članovi KP držali su straže kako bi na vrijeme spriječili četničke pokušaje.

U kratkom vremenu, Janja se afirmirala i u četi, gdje je kao referent saniteta brinula o zdravlju bolesnih i ranjenih boraca iz jurišne i divoselsko-čitlučke čete i kao organizator sanitetskih tečajeva.

Četničko-talijanska komanda

Već u rujnu 1941. godine, prije nego smo Anjuta i ja stigli među ličke partizane, pod vodstvom Okružnog komiteta KPH za Liku, formiran je Prvi lički partizanski odred “Velebit”. Imao je četiri bataljona. Dva su bila sastavljena od boraca iz Vrepca, Mogorića i drugih sela istočno od pruge Gospić-Split, a dva su bataljona činili borci iz sela zapadno od pruge: Divosela, Čitluka, Počitelja, Metka, Raduča...

U studenom 1941. godine, četnici su uz pomoć talijanskog garnizona iz Metka organizirali puč u Trećem (medačko-počiteljskom) partizanskom bataljonu. Ubili su komandanta, španjolskog borca Pekišu Vuksana, po nacionalnosti Srbina i komesara Vladu Cerina, po nacionalnosti Hrvata. Pripremali su se i za druga ubojstva. Htjeli su se dohvatiti: Mićuna Muvara, Hrvata iz Pazarišta, sekretara kotarskog komiteta KPH Gospić, Kate Pejnović i Marka Vujnovića, ali u tome nisu uspjeli. S dijelom III. bataljona koji je prešao na njihovu stranu, četnici su presjekli zapadni oslobođeni teritorij Like na dva dijela. Gornji dio koji su činila sela: Čitluk, Divoselo, Ornica i Gornji Počitelj ostao je pod kontrolom partizana, dok je predio od Metka prema jugu bilo izložen četničkoj i talijanskoj fašističkoj propagandi. Naivni pojedinci iz Metka, Raduča i drugih sela u pravcu Gračaca, zahtijevali su “*pomirenje između partizana i četnika*”, kako bi se zaustavilo “*prolijevanje bratske krvi*”. U cilju navodnog pomirenja, četnici su dolazili i na zajedničke sastanke. Ipak, narodu nije promaklo iz vida da četnici istovremeno odlaze i u talijanski garnizon u Metku, a niti činjenica da nagovaraju partizanske srpske obitelji, da njihovi muževi i sinovi napuste parti-

zane... Najzad su, početkom veljače 1942. godine, četnici javno pod četničkom zastavom ušli u krug talijanskog garnizona, okruženog bodljikavom žicom. Na ulazu u četnički prostor pisalo je: “Četničko-talijanska komanda”. Tad je postalo jasno i najnaivnijima i počela je diferencijacija među obiteljima. Srpske partizanske obitelji, četnici su zlostavljadi i ubijali, ne štedeći “bratsku krv”.

Borbe na Ljubovu i oslobođenje Lapca

U toku siječnja 1942. godine, naša je četa izvela nekoliko manjih akcija. Zima je bila oštra, snijeg visok, a temperatura se nekad spustila i na minus 20 stupnjeva.

Unatoč hladnoći, talijanske su snage iz Gospića krenule 23. i 24. siječnja u pomoć svom napadnutom garnizonu u Korenici. Na planinskom prijevoju Ljubovo dočekali su ih partizanski borci II. bataljona Prvog partizanskog odreda “Velebit”. Do nas u Divoselu i Čitluku, danima je dopirala jeka tutnjave topova i praska avionskih bombi. Nakon trodnevne borbe, partizani su uspjeli razbiti neprijatelja, zarobivši veći broj vojnika i zaplijenivši veći broj pušaka, nekoliko mitraljeza, tri tenka, dva topa i dosta municije. Bila je to, u to vrijeme u Hrvatskoj, jedna od najvećih vojničkih pobjeda partizana.

Druga velika pobjeda uslijedila je 27. veljače 1942. godine porazom združenih snaga talijanskih fašista i četnika, kad je oslobođeno kotarsko mjesto Lapac.

Dok su se vodile žestoke borbe oko Korenice i Donjeg Lapca, naše su dvije čete dobile zadatku da zauzmu i razoružaju jednu *vahtarnicu* na pruzi Gospić-Gračac kod Raduča, dok su druge jedinice odreda “Velebit” trebale s mogoričke strane zauzeti radučku željezničku stanicu.

Na položaje smo stigli rano ujutro, nakon deseto-satnog probijanja kroz duboki snijeg. Premda smo svi na obuću stavili *krplje*¹⁵ škripa smrznutog snijega je zastrašujuće odjekivala u blještavoj zimskoj noći ispod obronaka Velebita. Hodali smo daleko izvan naselja, ipak neprijateljski su doušnici mogli čuti škripu snijega i osjetiti naše kretanje. Te je noći moralo biti negdje oko 25 stupnjeva ispod ništice.

Neprijateljski su vojnici tokom borbe odbacili partizane koji su napadali željezničku stanicu. Naše su dvije čete, pak, odbacile neprijateljske snage koje su krenule u pomoć talijanskoj posadi na stanci Raduč. Stanovnici sela Drenovac, pod četničkim utjecajem zahtjevali su od partizana, da ne ulaze u njihovo selo jer će ih navodno Talijani poštovati, ukoliko otpor ne dolazi iz njihovog sela... Operativni štab je prihvatio njihov zahtjev. Ali, nakon nekoliko sati stigli su Talijani i, uvjerivši se da u selu nema partizana, ušli u Drenovac. Bez ikakvog povoda spalili su osamnaest kuća, po-

¹⁵ Improvizirane potkove od debelog ljeskovog pruća, isprepletene dašćicama i konopom vezane za opanke ili cipele za hodanje po dubokom snijegu.

bili neke ljudi i temeljito opljačkali selo. Neki su ljudi stradali, izgorjevši u zapaljenim kućama i stajama. Bila su to prva unakažena, spaljena, mrtva ljudska tijela koja sam ugledao na početku mog partizanskog ratovanja... bilo je mučno.

Cijeli dan i noć držali smo položaje kako neprijatelj ne bi upao u Raduč, iz kojeg je napad uslijedio. Zbog velike hladnoće, nekim su borcima na položajima promrzle noge.

Kad su Talijani zapalili i opljačkali Drenovac i povukli se, Operativni štab poslao je u selo Janju, referenta saniteta s nekoliko boraca, da pomogne ranjenim stanovnicima... ali, predugo smo se zadržali, pa je neprijatelj spaživši da se krećemo po selu, iznova po nama zapucao. Mi smo se povlačili, ali kako Janja nije mogla trčati i ja sam zaostao, da je dočekam. Bilo mi je žao da ja bježim ispred, a ne iza nje... ali srećom, sve se dobro završilo.

Navečer, mnogi nisu mogli izuti cipele, jer su im se noge smrznule. No, s nama je bila Janja, naša "doktorica". Naredila je:

"*Smrznute noge trljati snijegom...*"

Dugo smo tako trljali, sve dok se nisu čarape odvojile od kože, a potom smo smrzotine mazali s "*ihtiol*" masti. Bio sam ponosan na Janju. Svi su je tražili, svima je pomagala. Bila je požrtvovna. Mirko Resnik "*Mirkec*", krojač koji je u partizane došao iz Zagreba kao i mi, rekao je:

"*Da nije bilo tvoje Janje, bio bih invalid...*"

Na povratku iz borbe, uz put su nas promatrале naoružane skupine radučkih i medačkih četnika. Nama je naređeno da u njih ne diramo, jer se nastojalo narodu radučkih i medačkih zaselaka pokazati da se partizani bore protiv talijanskih okupatora i ustaša. Čak smo prije ove akcije pozvali četnike da nam se pridruže u napadu na talijansku posadu. S njihove je strane bilo nekih naznaka da će nam se pridružiti, ali to nisu učinili. To je narodu bio dovoljno jasan pokazatelj: *tko se i zašto bori...* Naša *jurišna* četa imala je oko stotinu dobro naoružanih boraca, a približno toliko imala je i *čitlučko-divoselska* četa. To je bio razlog da se četničke grupe nisu usudile po nama pucati, ali smo mi bili spremni i za takav slučaj. Osigurali smo bokove, a imali smo i prethodnicu i začelje. Kretali smo se s velikim oprezom. Četnici su i u toj akciji odigrali prljavu ulogu, obavještavajući Talijane o našem kretanju. Zbog toga se i dogodilo, umjesto da ih iznenadimo napadom, neprijatelji su nas na željezničkoj stanici Raduč dočekali snažnom vatrom.

Janja se poslije ove akcije nije vratila s nama u Čitluk i Divoselo. Komanda odreda prekomandirala ju je u Vrebac da tamо pokrene sanitetske tečajeve i pomogne u organizaciji bolnice Odreda.

Stvaranje sanitetske mreže na istočnom području Like

Dolaskom Janje na istočni sektor Prvog partizanskog odreda "Velebit" organizirani su sanitetski tečajevi u Vrepcu i Pavlovcu. Tečaj u Vrepcu obuhvatio je polaznike iz Mogorića, Vrepca, Buljmiza i drugih susjednih sela, dok je onaj u Pavlovcu podrazumijevao i polaznike iz Zavodja, Barleta, Ostrovice i susjednih sela. Uvjeti za održavanje tečajeva u selima, istočno od pruge Gospic-Knin, bili su bolji od onih u zapadnom sektoru, jer sela još nisu bila opljačkana i osiromašena.

Polaznici su mogli naučiti osim "*prve pomoći*" i nešto: o njezi ranjenika, higijeni, borbi protiv zaraznih bolesti, pa i nešto osnovno o kirurgiji ratnih povreda. Kao i u zapadnom sektoru, sanitetski su tečajevi trajali mjesec dana. Bilo je sve više ranjenika razmještenih po kućama, pa su polaznice tečajeva mogle odmah praktično primijeniti stečeno znanje. Neke su polaznice već iskušale "*vatreno krštenje*" pružanja prve pomoći u toku borbe.

Valja napomenuti da je u razdoblju od kraja 1941. godine i početkom 1942., dio naroda iz Gospića, Perušića i nekih drugih naselja uz talijanske garnizone, morao izbjegći na područje istočno od pruge. To je prvenstveno bila naprednija, demokratski orientirana hrvatska i srpska omladina, koja se odmah uključila u borbene jedinice, završivši prethodno vojnu obuku i sanitetske tečajeve.

Na sanitetske tečajeve najčešće su se javljale najbolje i najnaprednije omladinke, a one bi svojim primjerom, zatim, privukle i drugu omladinu. Po završenom tečaju, većina polaznica nastavile su raditi u partizanskim bolnicama i ambulantama, ili bi bile raspoređene po jedinicama, u čete i bataljone kao *referenti saniteta*. Manji broj je ostao u pozadini, iako je u Lici i pozadina najčešće bila front. Tako su polaznice završenog sanitetskog tečaja postajale istodobno: *terenski zdravstveni radnici, bolničarke, ali po potrebi i borci s puškom u ruci*.

Jednom, vraćajući se iz Vrepca u Čitluk, Janja je s još dvije drugarice nedaleko Metka, upala u četničku zasjedu. Četnici su zarobljenice predali neprijatelju u talijanskom garnizonu u Metku. Janju su optužili "*da je ona partizanska doktorica i održava kursove*"...

Nakon nekoliko dana zatvora i saslušanja, Talijani su Janju pustili unatoč protivljenju četnika. Pred Talijanima i četnicima, Janja se dosljedno i vješto branila. Govorila im je da je pošla kod svoje sestre Jele u selo Papuču. To se selo nalazi nadomak Metka, ali pod partizanskom kontrolom. Najviše je Janju teretila njezina torba s lijekovima. Talijani su provjerili i utvrdili da Janja zaista ima sestru u Papuči.

Najzad, spasio ju je talijanski garnizonski liječnik, koji je potvrdio da u ratnim okolnostima svaki zdravstveni radnik mora uza se nositi torbu s

lijekovima i zavojima za pružanje *prve pomoći*.¹⁶ Pomogla je i činjenica da Janja prilikom hapšenja nije bila naoružana, pa je to talijanskom liječniku omogućilo tvrdnju da se ne radi o *partizanki*, nego da je zaista išla kod svoje sestre u Papuču. Dodatni podaci o tome da je kao Srpskinja pobjegla iz Zagreba pred ustašama, uvjerljivo su zaokružili Janjinu priču pred njenim istražiteljima. Janja, pošto su je oslobodili, sva je sretna stigla do naše straže.

Međutim, našim političkim i vojnim vlastima njen je oslobođanje bilo sumnjivo. Nisu mogli shvatiti, zašto su nju pustili, a sestru Marka Vujnovića i Denijevu ženu nisu?

Moja je četa u to vrijeme držala položaj kod Metka. *Deni* me je obavijestio što se dogodilo Janji, i da je naši ispituju. Janjino ispitivanje i oprez naših vlasti prihvatio sam s razumijevanjem, prisjećajući se vlastitog beskrnjog preslušavanja prilikom dolaska u Divoselo... Anjuta je to nepovjerenje i ispitivanje doživjela teško, ali se složila s mojim razmišljanjem.

U travnju 1942. godine Anjuta u izvještaju dr. Slavi Očko¹⁷ bilježi: „*S tečajevima već smo u ožujku 1942. godine imali šezdesetak obučenih bolničara i bolničarki. Uz liječenje ranjenika, smještenih po raznim prihvatištima, još sam dalje ustrajavala na njihovom usavršavanju. S bolničarkama sam išla na položaje, gdje su se vodile borbe kako bih na licu mjestu osposobila i pokazala im: kako izvlačiti ranjenog druga iz vatre, kako ranjeniku najhitnije pružiti prvu pomoć, zaustaviti ili ublažiti krvarenje, kako ga što uspješnije prebaciti u prihvatiště...*“

Ali, situacija je zahtijevala da se teži ranjenici, a njih je bivalo sve više, prikupe na jednom mjestu radi bolje njegе i uspješnijeg liječenja.

Prva bolnica na području odreda “Velebit”

U to vrijeme su se štab Prvog ličkog odreda, kotarski odbori društveno-političkih organizacija i kotarski Narodno-oslobodilački odbor za Gospic i Perušić nalazili u Vrepcu i Mogoriću. Bilo je zato najsigurnije tamo organizirati bolnicu i održavati daljnje sanitetske tečajeve.

Bolnica je formirana u zaselku Buljmize. Na početku djelovala je u dvije seoske kuće s pet prostorija i zemljanim podom. Krajem ožujka 1942.

¹⁶ U prvim godinama rata, partizani i narod svakog su talijanskog vojnika smatrali *fašistom*. Na našem tlu oni su bili okupatori, pa i u njihovom doživljavanju nije bilo nijansa. Tek nakon kapitulacije Italije, kad će se značajan broj talijanskih vojnika pridružiti partizanima, shvatili smo da su *fašisti* bili uglavnom pripadnici zapovjednog kadra, a većina niže rangirane vojske bili su mobilizirani vojnici, kao i naši domobrani. Tako je moguće shvatiti da je i spomenuti talijanski garnizonski liječnik u Metku, koji je Janji pomogao, bio neki mobilizirani zdravstveni radnik i Anjuta je jednostavno imala sreću da je na takvog našla.

¹⁷ Dr. Slava Očko, u to vrijeme jedini je diplomirani liječnik među ličkim partizanima. Ubrzo nakon diplome na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, priključila se partizanima. Postavljena je za šefa saniteta Grupe partizanskih odreda kojima je pripadao i odred “Velebit”.

godine, komanda Odreda postavila je Janju za referenta saniteta Odreda i upravitelja bolnice. O prvim danima rada bolnice govorila mi je Anjuta:

“Krevete i posteljinu, hranu, suđe kao i drugi materijal, skupljali su omladina, AFŽ i narodno-oslobodilački odbori u velikom broju sela. Nije to bilo bez teškoća. Neke su nas žene tjerale iz kuće. Pod utjecajem četnika, svasta bi nam govorile, pa se to nismo usudile ni reći drugovima”...

Omladina i ženske organizacije preuzezeli su brigu za pranje i čistoću u bolnici i ambulantama, a SKOJ-evci zajedno s rekongalescentima i drugima koji nisu bili sposobni za operativne jedinice, organizirali su straže i brinuli o sigurnosti bolnice i ranjenika.

Ubrzo, u Buljmizama je osposobljen pravi bolnički centar s 15 soba u seoskim kućama koji je mogao prihvati ranjenike i teže bolesnike oslobođenog dijela kotara Gospic, Perušić, Udbina, a djelomično i Korenice. Teži ranjenici iz svih borbi koje su se vodile na tom području dopremljeni su u bolnicu Buljmize. S punom odgovornošću, Janja se suočila s teškim zadatkom.

Pod upravom bolnice u Buljmizama bila su prihvatališta i ambulante za lakše ranjenike u Vrepcu, Mogoriću i svugdje, gdje su se vodile borbe i liječili ranjenici iz jedinica Odreda. U bolnici i ambulantama liječili su se borci i civilno stanovništvo.

Još dok se stvarala mreža zdravstvenih ustanova na oslobođenom teritoriju, izvori sanitetskog materijala i lijekova bili su u okupiranim gradovima. Stizali su ilegalnim vezama od simpatizera i antifašista, uz najveće opasnosti. Uz posiljke koje su stizale iz Zagreba, Karlovca i Siska, u to vrijeme sanitetski su materijal na oslobođeni teritorij slali također bračni par, Dr. Ana Gradišnik i njen suprug iz zdravstvenog doma u Gospicu. Veza za lijekove bio je i jedan liječnik u Perušiću, a omladina je u raznim mjestima prikupljala sanitetski materijal i lijekove i prenosila na oslobođeni teritorij. Ali ranjenicima je bilo potrebno mnogo zavoja, pa je Janja uz pomoć žena koje su bile vješte u tkanju, pokrenula u Vrepcu i Zavodu tkaonicu zavoja. Kasnije, na području Vrepca, Mogorića i Pavlovca razvile su se prave, male radionice sanitetskih pomagala: nosila, udlaga za razne vrste prijeloma, čak i korita kod prijeloma kičme. Pomagala su izrađivali samouki stolari, prema nacrtima koje im je napravila Janja, upraviteljica bolnice u Buljmizama.

Zamah borbi tražio je sve veće količine lijekova i sanitetskog materijala, pa je to počelo zavisiti o učinku u borbama. Uspjeh u borbi značio je najčešće i zarobljavanje neprijateljskog saniteta, ali trajnije zalihe mogle su se stvoriti tek kad se počelo s oslobođanjem općinskih ili kotarskih mjesta u kojima su postojale ljekarne i skladišta sanitetskog materijala i lijekova.

Primjerice, 3. travnja 1942. godine, borci dvije čete odreda “Velebit” pod zapovjedništvom Petra Kleuta, napali su neprijateljsku talijansku jedinicu, dok je pljačkala narod Visuća i Srednje Gore. Tom su prilikom partizani uspjeli zarobiti talijansku kiruršku ekipu s punom sanitetskom opremom. Zarobljeni su, među ostalim, kirurški instrumenti: šprice, igle, igle za šivanje kože, svila, kopče, noževi, skalpeli, sterilne gaze, anesteti-

ci, različiti lijekovi, fiziološka otopina, injekcije morfija, kofeina, kamfora, ampule sterilne vode...

Kad je taj materijal stigao kod Janje u Buljmize, ona je zapisala u izvještaj:

“Dobivši taj materijal, osjećali smo se puno sigurnije, naročito u liječenju težih bolesnika i obavljanju neophodnih kirurških zahvata” ...

Ranjenici

Teško je opisati s koliko su strpljivosti mladi ranjeni borci podnosili bolove. Najčešće im se pomoć pružala *“na živo”*, budući je nedostajalo anestetika. Tako su se izvodili manji kirurški zahvati, namještale i pilile kosti. Rijetko se kad začuo vrisak, samo su škripali zubi, a grašci znoja kotrljali se niz lice. Samo su to bili znakovi bola, strašnog bola.

U svojoj medicinskoj dokumentaciji u bolnici, Janja je zabilježila:

“Među prvim težim ranjenicima s kojima sam se susrela u partizanima bio je drug Božo-Boča Grubić. Bio je teško ranjen u nogu s prijelomom butne kosti. Na živo mu je namještena kost. Dosta se brzo oporavio i ponovno otisao u borbu.

Među težim ranjenicima bio je i drug Jovo Dukić kog su zvali “Tenk”. Tane mu je osim kosti prerezalo glavnu žilu lijeve ruke iza šake. Pošto je to bila arterija, krvarenje je bilo snažno, u mlazovima. Oprezno smo mu skinuli zavoj, ranu smo pokrili sterilnom gazom a povrh nje stavili drvenu kocku, koju smo pritegnuli zavojem. Cijelu noć se bdjelo uz ranjenika, jer bi i najmanje daljnje krvarenje moglo za njega biti smrtonosno. Njegov je puls bio tako slab da se jedva mogao osjetiti. Što napraviti da se takav ranjenik spasi? U redovnoj bolnici s ekipom kirurga i tehničkom opremom takav medicinski zahvat ne bi predstavljao problem, ali ovdje u seljačkoj kući, što da učini čovjek koji nikad u svojoj praksi nije takav slučaj obradivao? Bila sam svjesna da će Jovo, ako ne zaustavim krvarenje, umrijeti. Znala sam da moram uhvatiti žilu i podvezati je. Sve smo to obavili bez narkoze i bez lokalne anestezije. Kakva li je to bila sreća kad sam uspjela Jovu oteti od sigurne smrti.

Medu težim ranjenicima bio je i Ilija Uzelac “Iluš”. Četnici su ga na 1. Maj 1942. godine ranili u Velebitu. Sjekirom su ga oborenog tukli u leđa. Imao je tri velike, dubinske rane, toliko otvorene da su se vidjela pluća. U bolnicu je dopremljen oko dvanaest sati nakon ranjavanja. Rane su već bile zagađene i ubrzo su se počele gnojiti. Zato rane nismo šivali, nego smo ih očistili, posipavši ih anti-septičkim praškom. Teško i dugo se oporavlja, ali je ipak uz stalnu njegu, ostao živ, iako su mu pluća bila otvorena uz stalnu opasnost od infekcija. Od ranjavanja bio mu je povrijeđen i živac pa nije mogao dobro pokretati ruku. Nakon što se djelomično oporavio, štab Odreda postavio ga je za komesara bolnice.

Dušan Radaković dopremljen je u bolnicu ranjen u obje ruke mećima i s prijelomima nadlaktice i podlaktice. Za njega su napravljene drvene

udlage u obliku trokuta, a dobio je i anti-tetanus injekciju. Rane su mu, kao i polomljene kosti, dosta brzo zarasle.

Jedan od vrlo teških slučajeva u partizanskoj bolnici u Buljmizama bio je ranjenik Vaso Ličina iz Krča. Ranjen je u borbi na Pločanskem klancu 14. ožujka 1942. godine, a u bolnicu je dopremljen devet dana nakon ranjanja. Vaso Ličina ranjen je u glavu a tad su mu izbijena i oba oka. Ostao je ležati na bojištu pokriven snijegom zbog čega su mu promrzle noge i uši. Gotovo je neobjašnjivo kako je uopće ostao živ. Nakon prestanka borbe pronašla su ga u besvjesnom stanju djeca, skupljajući čahure. Kad je dopremljen u bolnicu, poduzelo se sve što se znalo i moglo, kako bi ga se vratilo u život. Trebalo ga je oprezno hraniti, po žličicu tekućine svaki sat, potom je trebalo odstraniti prste na nogama koji su smrzavanjem odumrli, a postojala je opasnost i od daljnog odumiranja stopala. Da bi se to spriječilo, osoblje u bolnici kupalo mu je noge u rastvoru od hipermangana, izmjenično u toploj i hladnoj kupki. Jednom na dan, Vasu Ličinu su masirali, dok se nije počeo oporavljati, postajući neutaživo gladan. Bez prestanka je tražio hranu, a nije smio jesti, pa su uz njega dvije bolničarke neprestano dežurale, pazeći da mu netko ne doneše hranu. Tako se za njega vodila bitka punih petnaest dana i Vaso je preživio. Umro je 1980. godine kao 100% ratni vojni invalid.

Još jedan teški ranjenik bio je Dušan Vitas - "Terzija", krojač, rođen u Počitelju, omiljen i hrabar borac. Nažalost, bolovao je od tuberkuloze još od prije rata. U Ličkom Novom, bio je ranjen kroz pluća u kičmu i petu, prilikom povlačenja iz borbe. Prilikom ranjanja slomljena su mu dva vratna pršljena. Najprije je ležao u prihvatnoj zdravstvenoj stanici kod "Sojine" Rajčević u Čitluku. Bio je potpuno nepokretan s razbuktanom tuberkulozom i teško ognjenim ranama. Sve što se tada za njega moglo napraviti bilo je smjestiti ga, u za njega napravljeno drveno korito, obloženo kudjeljom. Ranjenik je u korito bio položen i pričvršćen zavojima. Zbog TBC i krvarenja iz pluća morao je biti izoliran u posebnoj prostoriji. To je bilo teško, jer ranjenik nije bio svjestan težine stanja u kom se nalazio. Umro je.

Još su neki teži ranjenici u to vrijeme uspješno izliječeni u bolnici. Tako je Stevo Lacković - Lazinov bio ranjen u kuk. Premda je bila riječ o teškoj kirurškoj obradi, u bolnici je zaliječen. Teže ranjeni Đuro Pavlica iz Počitelja i Vlado Ljeskovac iz Metka liječeni su u prihvatnoj bolnici kod "Sojine" u Čitluku, a zatim u Buljmizama. Dane Žegarac, ranjen od bombe u noge, izliječen je u bolnici. Petar Sladić iz Murtera, teško ranjen u obje noge također se liječio u bolnici u Buljmizama.

Marko Vujnović "Mašin", politički radnik bio je ranjen od bacača. Budući da u to vrijeme još nije bilo neophodnih kirurških instrumenata, komadiće gelera izvadili smo mu uz pomoć škarica za nokte i pincetom, sve "na živo". On je samo škrgetao zubima, govoreći:

"Samo vadi, Janjo, to prokletno fašističko gvožđe..."

Sve veći broj ranjenika dopremao se u bolnicu. Jedni bi se izliječeni vraćali u borbu, dok su drugi, kao rekonvalescenti bili smješteni u ambu-

lante za oporavak ranjenika u Mogoriću i Vrepcu. Te su ambulante s mnogo požrtvovnosti vodile najbolje bolničarke.”

Dva puta u tjednu, Janja je obilazila i vršila nadzor ambulanta. Uz to je pisala upute bolničarkama u vojnim jedinicama o načinu liječenja i čuvanja od čestih bolesti boraca poput: svraba, krasta, čireva ili ušljivosti... Evidencija se vodila u bolnici, ali i u ambulantama. Tako je svaki ranjenik imao svoju bolesničku listu s opisom i stanjem bolesti.

Bolnica u Buljmizama poslužila je kao uzor kod formiranja drugih bolnica na području Like. I dr. Očko ponekad je tražila Janjine savjete, a slala je također kod nje medicinske sestre i bolničarke na poduku u praksi.

Vojni sanitet stekao je veliko povjerenje naroda i boraca u vojnim jedinicama. Ljudi su dolazili kod Janje i tražili odgovore na pitanja o bolestima, uzrocima smrti. Janju bi pitali čak kad je bila riječ o ubojstvu, ili trovanju...

U Buljmizama je bolnica djelovala do kraja srpnja 1942. godine, kad je preseljena u Šalamunić, u Krbavskoj dolini.

Teške borbe s neprijateljima

Kad se većina sela uvjerila u stvarnu ulogu četnika, *Jurišna četa* s četama drugih bataljona, s više od 300 boraca napala je medačke četnike. Ali, oni su doznali da se spremaju napad, pa su pobegli kod svojih saveznika u talijanski garnizon, iza žice. Inače, prema odluci štaba Odreda, u akcijama protiv četnika u pojedinim selima nisu sudjelovali Hrvati.

Borci Jurišne čete, 1942. godine. S lijeva na desno: Vlado Ljeskovac, Jovo Ljeskovac, Mile Korica "Bekrija" i Milan Kleut.

Za vrijeme, dok su se naše jedinice nalazile oko Metka blokirajući četnike, ustaše iz Gospića i manjih garnizona u Ličkom Novom i Bilaju, napali su Divoselo i Čitluk. To je prisililo jedinice oko Metka da odustanu od blokade četnika i pridruže se obrani Divosela i na toj poziciji ostanu gotovo cijeli ožujak 1942. godine. Taj su ustaški napad na Divoselo, Ornice i Čitluk istodobno s našim akcijama u Metku, po našem mišljenju posredno pokrenuli ili Talijani ili četnici, znajući raspored naših jedinica. Dakle, već je tada funkcionirala ustaško-četnička veza. Ustaški napad na Divoselo bio je surov i osvetnički, jer su upravo borci, Srbi iz Divosela njegovali dobre prijateljske odnose s hrvatskim selima: Smiljan, Brušani, Rizvanuša, Lički Novi... iz kojih su se u jurišnoj četi i drugim jedinicama odreda "Velebit", borile već desetine i desetine Hrvata.

Omladina i partizani sela Čitluk.

Znali smo da talijanska komanda trajno pomaže četnicima u oružju, hrani, novcu i osmišljenom propagandom. Okupatorski su planovi bili razbijanje partizanskog pokreta. Zato su Talijani i četnici činili sve, kako bi tokom zime 1942. izazvali pobune i u drugim bataljonima odreda "Velebit", na način koji su već iskušali u počiteljskom bataljonu, pozivajući narod da se suprotstavi "*prolijevanju bratske krvi*".

U toku ožujka dobivali smo informacije da talijanski okupator koncentriira jače snage u predjelu Metka i Lovinca. I doista, 23. ožujka 1942. godine počela je ofenziva. Više tisuća talijanskih vojnika, zajedno s četnicima i ustašama nadirali su preko Pločanskog Klanca prema Krbavskom polju. U vremenu od 23. do 25. ožujka strahovito su tukli partizanske snage topovima, bacačima i vatrom iz aviona. Nakon teških borbi s mnogo poginulih i ranjenih na našoj strani, neprijatelji su uspjeli probiti obrambene linije i krenuli su prema Krbavskom polju. Bio im je očigledno cilj oslobođiti korenički i udbinski garnizon iz partizanskog obruča.

Talijani su koristili četnike u propagandi protiv partizanskog pokreta. Tražili su od četnika da iskoriste svoje rodbinske veze i poznanstva i povjerljive pojedince-špijune, pa da na taj način djeluju u selima. Oni su srpskom narodu u Lici govorili o potrebi "mira s Talijanima", jer će im tada "Talijani pružiti sigurnu zaštitu od ustaša", "dat će im pomoći u hrani... samo ih treba priznati kao vlast". Četnici su govorili narodu:

"Treba sačuvati srpske živote, sačuvati se za povratak kralja i vlade iz Londona, jer srpsko vrijeme tek dolazi".....

Dok su se jedinice odreda "Velebit" borile protiv okupatora u Krbavskom polju i na pruzi Gospić-Medak, četnici su bili u ofenzivi na sela Mogorić, Vrebac, Ploče. Tajno ali i javno, zalazili su u svaku srpsku kuću, govoreći... zašto bi Srbi ginuli, suprotstavljujući se jačima od sebe... *Talijani Srbima nude sigurnost, mir i oružje za borbu protiv ustaša*. Tako su i za domaće partizane govorili... njih su zaludili komunisti. Naročito su narodu govorili protiv Hrvata:

"Zašto se oni ne bore u Smiljanu, Ličkom Novom ili Gospiću protiv ustaša i Talijana, nego su došli u naša sela, izloživši nas paležu i uništenju... Većina Hrvata ustaški su špijuni. Došli su tu izazivati Talijane, kako bi nam uništili sela i narod, jer se zna da su Talijani štitili Srbe od ustaškog pokolja"...

Našlo se pojedinaca u selima i u nekim vojnim jedinicama, koji su povjerivali četničkim pričama i počeli zagovarati potrebu mira s talijanskim okupatorima... Govorili su... *Srbi se trebaju izmiriti, a Hrvate treba protjerati ili pobiti*... Primjer, kako to treba uraditi bila je pobuna u počiteljskom Trećem bataljonu i ubojstvo Pekiše Vuksana.

Takva četnička agitacija kulminirala je početkom travnja 1942. godine. Bilo je kojekakvog komešanja u mnogim selima, a jedino su Divoselo, Ornice i Čitluk ostali neprobojni za četničku agitaciju.

Janji je, shvativši špijunsku aktivnost četnika i talijanskog okupatora, postalo jasno zbog čega partizanske vlasti toliko provjeravaju svakog četnika u partizane stigao iz drugih krajeva NDH i zašto su nju osobno tako sumnjičavo ispitivali, kad su je Talijani oslobođili iz zatvora u Metku. Kao upravitelj bolnice s velikim brojem ranjenika, Anjuta je bila svjedok teške situacije u Mogoriću. Tamo se dio naroda podigao u obranu nekolicine uhapšenih četničkih agitatora kojima je dokazano da su povezani s okupatorom i medačkim četnicima. Prijetila je opasnost da napadnu štab Odreda i Kotarski komitet koje su štitile manje partizanske snage, a među njima su bila i djeca pobunjenih. U opasnosti su se našli bolnica, teški ranjenici i Janja. Demonstranti su vikali.... *Došli smo spasiti svoju braću i spriječiti proljevanje "bratske krvi"* ...

Štab Odreda oslobođio je trojicu agitatora koje je smatrao manje krimim, a drugu trojicu poslao je pred vojni sud štaba Grupe odreda. U najkritičnijem trenutku naišla je *Omladinska četa*. Postrojila se ispred kuće u kojoj su bili smješteni štab i komitet, spriječivši tako demonstrante da im se približe. Da bi narod shvatio ozbiljnost situacije, ispalili su u zrak nekoliko rafala. I među tom omladinom bila su pojedina djeca demonstranata, ali nji-

hova odlučnost i snaga jedinica koje su se vratile s krbavskog fronta, spriječili su daljnje četničko “rovarenje”.

Neuspjeh je naljutio medačke četnike i razočarao talijanske okupatore. Zbog toga je okupator odlučio vojnom silom udariti na Mogorić, Buljmize, Pavlovac i Vrebac, razoriti ta sela i spriječiti daljnju opasnost i pritisak na svoje garnizone, te na cestu i prugu. Takav plan smatrali su upozorenjem drugim selima da ne pružaju otpor talijanskoj vojsci i četnicima.

Bitka na Jadovi

Na liniji Medak-Gospić bila je, nakon povlačenja iz Korenice i Udbine, raspoređena većina snaga neprijateljske divizije “RE”. U posljednji trenutak uočena je namjera talijanske vojske. Uoči napada neprijatelja, u Mogoriću se nalazila *Jurišna* četa, a u Vrepcu i Pavlovcu bila je glavnina drugog bataljona. Zajedno, oko 500 boraca bilo je raspoređeno na frontu od Ploča do Pavlovca, u duljini od oko 10 km. Štab Odreda naredio je da se iz sela evakuiraju svi ljudi nesposobni za borbu, stoka i dio hrane, te sve vrijednosti koje je bilo moguće u kratkom vremenu iznijeti. Kako je još prije nekoliko dana prijetio “četnički puč”, teško je bilo očekivati disciplinu kakva je došla do izražaja prilikom evakuacije. Čak su se i stariji ljudi sposobni za borbu, evakuirani te noći - vraćali, stavivši se na raspolaganje Odredu. U zoru, dvanaestog travnja 1942. godine naše su izvidnice javljale:

“Ima ih kao mrava. Kreću s topovima i tenkovima na cijelom frontu od Ploča do Vrepca. Ima ih više od 10.000”...

Jurišna četa bila je raspoređena na lijevoj obali rječice Jadove. U razmacima od po dvadeset metara, sve borac do borca, a na nekoliko desetina boraca po jedan puškomitrailjer. Na sredini fronta, u Mogoriću bio je Janjin štab za prihvatanjenika. Nakon borbi, pričao sam Anjuti i zabilježio u svoj “Dnevnik”:

“Meni s desne strane bio je mladi Joso Bubaš. U partizane je došao u lijepom oficirskom šinjelu bivše jugoslavenske vojske i s karabinom. Na položaju, svatko je za sebe tražio pogodan zaklon i dobar pregled. Bilo je hladno jutro. Naredba je bila da nitko ne smije pucati dok dobro ne vidi napadača. Cijelo vrijeme, neprijatelj je tukao snažnom artiljerijskom vatrom. Kamenje je prštalo iza i ispred, po cijeloj liniji fronta. S lijeve strane od Ploča, čuli su se tenkovi. S partizanskih položaja još nisam čuo ni metka. Neprijatelj je već tukao i bacačima. Znači da su blizu. Vrtio sam se na položaju. Nijedan zaklon mi nije bio dosta siguran. Zasipali su me sve češće rasprsnuto kamenje i zemlja. Morao sam imati pregled i naprijed, i lijevo, i desno... Bubaš, vedar, mladi, naočit muškarac stigao je ovdje iz Ličkog Novog da se na Jadovi bori protiv talijanskih fašista i četnika koji s njima zajedno nastupaju. On može svakog trenutka poginuti kao i ja. Granate paraju zrakom, razbijaju kamene gromade, sve se oko nas dimi i pršti, a Bubaš leži uz oveći kamen, motri, nišani ali ne puca... Pomislio sam... možda je mogao ostati u svom Ličkom Novom pa danas ne bi bio izložen smrtnoj

opasnosti... Ali, Bubaš je dobro znao zašto je ovdje, baš kao i ja. On bi, baš da i nije skojevac, završio negdje u logoru, ili bi bio ubijen negdje na istočnom frontu, ili bi ga ovdje ustaše natjerali da ubija i pljačka. Imao je Bubaš svoj ponos, svoju čast, svoj ideal slobode, pravde. Toga nema u Pavelićevu NDH. Zato je on sada ovdje, na Jadov... i kao da je pročitao moje misli, reče Joso:

“Zašto ovi bijednici talijanski ginu na tudioj zemlji u ovom kršu”...

Započe jaka paljba s naše strane, negdje na centru. Zaštktali su mitraljezi. Čuje se prasak bombi. Topovska se paljba sručila na sredinu fronta, na Mogorić. Napregnuo sam oči, ali u mojoj vidnom polju nije bilo nikog. Ispred mene je potok s malo vode, mogao bi se preskočiti. Na suprotnoj strani su kamene gromade i raslinje, golo granje rijetkog drveća. Neka su stabla granate izvrnule ili ispresijecale tako da se bijele ostaci drveća. Pojačala je buka motora tenkova s lijeve strane i s te strane čuje se zaglušna paljba. Očekujem prodor tenkova od Ploča. Jedino otuda mogu doći, ako ih naši ne zaustave. Pitam druga s lijeve strane vidi li on tenkove?

“Ne vidim ih”, kaže, “neće oni prodrijeti. Navaljeno je kamenje i iskopani su jarci”...

U tom su trenutku opet bacačima zasuli moj i Bubašev položaj. Pitam Bubaša, jeli ranjen, jer je mina udarila blizu... bio mi je zaklonjen dimom.

“Nisam”, viče on meni. No, ipak se premjestio pet do šest metara unazad, u bolji zaklon. I ja sam se obazirao za boljim zaklonom, jer su mine i granate sve gušće padale po našem položaju. Već je odmaklo podne. Žestoke borbe vode se u središtu fronta. Lijevo i desno od nas još nije ni metak ispaljen. Na lijevoj strani, čini se, borba se stišava. Zvukovi motora tenkova bivaju sve udaljeniji. Granatiranje se, međutim, pojačava pa sad i ja tražim bolji zaklon. Između mene i Bubaša bila je gromada kamena, a u njenoj sredini udubina kao bunar. Uskočio sam u nju i sad se osjećam prilično siguran. Imao sam odličan pregled. No, korištenje mojeg prirodnog bunkera kome je još samo nedostajao krov, kratko je potrajao. Joso mi je dojavio da se pomicemo na desno. Ja sam to dojavio mojem lijevom suborcu na položaju. Kako sam pričekao da se lijevi približi meni, Joso još jednom dovikne:

“Požuri, neprijatelj juriša na centar...”

Iskočio sam iz svog bunkera. Još mi je lijeva nogu, vjerojatno, bila u zraku, kad u moj bunker upadne mina. Eksplozija me odbacila. Ležeći, gledao sam kroz dim raskomadano kamenje. Samo su mi Bubašova oštra komanda i djelići sekunde spasili život. Jedan oveći kamen udario me u rame, a nekoliko rasprsnutih kamenčića rasjekli su mi hlače i izgrebli obje noge. Pomicali smo se gotovo kilometar po istoj liniji udesno, uz sve jaču puščanu i mitraljesku vatru. Čuo sam neku viku, kao poziv:

“Na juriš!”

Već nas je bilo mnogo, gusto položenih jedan uz drugog, borac do borca, ali Josu nisam vido. Da, to je juriš, ali naši su bili ispred nas i više se nije moglo pucati. Tridesetak metara od rječice Jadove nailazimo na sku-

pinu mrtvih tijela talijanskih vojnika. Za jednog tvrde da je po činu major. Skupljali smo oružje i municiju po polju. Spuštao se mrak, a jurišnici se još nisu vraćali. Neprijatelj, talijanska vojska i četnici tako su panično bježali da su napustili topove. Tek iza linije topova, pod zaštitom tenkova, počeli su se ukopavati. Na bojnom polju ostale su desetine mrtvih neprijatelja i mnogo ranjenih. Uz pomoć tenkova, do linije ravnih polja po kojima su se te grdosije mogle kretati, pokupili su mrtve i ranjene i povukli se u garnizon. Premda smo mi topove zarobili, nismo ih goloruki mogli izvlačiti, pa su ih "crnokošuljaši" pod zaštitom tenkova izvukli".

Kasnijom analizom ove bitke i na osnovi obavještajnih izvora, utvrđeno je: da je napad izvelo oko 4000 talijanskih vojnika iz svih garnizona između Gospića i Gračaca. S njima zajedno bilo je i stotinjak četnika. U neravnopravnom odnosu snaga, 4000 neprijateljskih vojnika prema 500 partizana u divovskoj borbi, naša strana imala je 7 poginulih i 13 teže ili lakše ranjenih boraca. Najveće gubitke okupatorima je nanio dobro zaklonjen teški mitraljez, smješten na Radaković - Glavici. Tri sata su talijanski topovi i bacači tukli oko tog mitraljeskog gnijezda dok napokon nije jedna mina teškog bacača raznijela mitraljez i tri hrabri mitraljesca. Kad je teški mitraljez umuknuo, fašisti su krenuli u juriš na središte obrane Mogniće. Ali, jedinice drugog bataljona Odreda "Velebit" već su se uklinile u neprijateljske redove kod Pavlovca, omogućivši protu-juriš na središtu fronte. Tako su partizani ovu bitku dobili.

Janja je sa svojim bolničarkama pružala *prvu pomoć* ranjenima. Među ranjenicima bila su i dvojica talijanskih vojnika. Neki su naši ranjeni borci prigovarali:

"Zašto liječimo fašiste? Oni bi nas pobili..."

Janja je na prigovore kratko odgovarala:

"Mi nismo fašisti!"

Kad su ranjeni Talijani bili izvan životne opasnosti, Anjuta ih je predala štabu Odreda. Oni su ih kasnije zamijenili za sanitetski materijal i lijekove.

Za cijelo vrijeme dok je trajala borba, narod je s okolnih brda promatrao tu silnu neprijateljsku vojsku. Neki su govorili iz straha ili pod utjecajem četničke propagande:

"Eto, uništit će nas. Tko se može s rogatim bosti. Bilo bi bolje da smo poslušali Gavru..." Gavro je bilo ime četničkog komandanta u Metku. Ali, kako se je bitka razvijala u korist partizana, umuknuli su. Poneki su se spustili s brda, probijajući se prema selu, bilo da su brinuli o svojima na fronti ili u želji da i sami pomognu. Bile su to uglavnom mlađe žene ili djevojke. Kad je započelo bježanje okupatorske vojske, narod se s brda spustio u svoja sela. Poraz fašističke vojske na Jadovi bio je pun pogodak u četničku ideologiju i njen poraz na ovom sektoru Like.

Bataljon “Pekiša Vuksan”

Nakon poraza na rječici Jadovi kod Mogorića, neprijatelj se prihvatio akcija učvršćivanja svojih garnizona uz prugu Gospic-Knin. No, u tom su razdoblju znatno ojačale i partizanske snage. Sredinom travnja 1942. godine formiran je Treći bataljon odreda “Velebit” od boraca *jurišne i smiljanske* čete, boraca Hrvata iz sjevero-zapadne Like, i boraca iz sela od Raduča do Divosela. Bio je to doista bataljon *bratstva i jedinstva* a dobio je ime “*Pekiša Vuksan*”.¹⁸ Taj bataljon bio je s *jurišnom* četom u svojem sastavu, prva prava, lako pokretljiva vojna jedinica, za razliku od prethodnih jedinica koje su uglavnom djelovale uz naselja u kojima su nastale.

Dok je talijanska okupatorska vojska ofenzivno djelovala prema Kravskom polju, a partizanske jedinice odbijale neprijateljski napad, četnici su opljačkali okupirana srpska sela Ploče i Počitelj, zlostavljujući partizanske porodice u Metku i Raduču i drugim selima u koja su mogli prodrijeti. Na drugoj strani, tako su postupali i ustaše u selima oko svojih garnizona. 24. travnja 1942. godine u akciji čišćenja sela od četničkih bandi, neke jedinice bataljona “Pekiša Vuksan”, pronašli su i vratili seljacima dio opljačkane stoke i stvari, zarobivši tom prilikom petnaest četnika. To je još više učvrstilo okupatorsko-četničke veze.

Moja Anjuta bila je svojim predanim djelovanjem potpuno vezana uz bolnicu i probleme saniteta, ali se živo propitivala za borbe koje je vodio bataljon “Pekiša Vuksan”, interesirala se pojedinačno i za njegove borce od kojih je mnoge osobno upoznala dok je bila četni referent saniteta. Kad bismo se našli, ja sam joj uvijek govorio o detaljima borbi ili pojedincima, ako joj to prethodno već nisu ispričali ranjenici.

U toku svibnja 1942. godine, pojačanim akcijama ometali smo okupatora u korištenju pruge Gospic-Knin. Jedinice prvog i drugog bataljona odreda “Velebit” i jedna četa bataljona “Pekiša Vuksan” neprekidno su obnavljale akcije rušenja pruge na potezu Medak-Raduč.

U dogovoru s Miškom i Stipićem Došenom, legendarnim partizanskim borcima iz Brušana, bataljon “Pekiša Vuksan” je s dvije čete 14. svibnja napao žandarmerijsku stanicu u tom selu. U uspješnoj akciji zarobljena su dva puškomitrailjeza, 30 pušaka i dosta druge vojne opreme. Zarobljeni žandari su saslušani. To su većinom bili domaći, mobilizirani ljudi koji nisu činili zločine, pa su pušteni kući. Trojica su se među njima javila u partizane, a dvojici žandara sudio je vojni sud zbog njihovih zlodjela.

¹⁸ U studenom 1941. godine u Divoselo je došla Smiljanska četa sastavljena uglavnom od Hrvata, članova KP i skojevaca. U Divoselo takoder, krajem 1941. godine dolaze legendarni borci Miško i Stipić Došen i neki drugi Hrvati iz Rizvanuše, Brušana, Ličkog Novog i drugih sela zapadne Like. Tako se stvarala jedinstvena osnova antifašističkog otpora Srba i Hrvata Like u zajedničkoj borbi protiv okupatora. Zahvaljujući takvom karakteru borbe i narodno-oslobodilačkim odborima u kojima djeluju i Srbi i Hrvati, mogao se narod Divosela, Čitluka i Ornica održati unatoč 85 neprijateljskih napada. Narodno oslobodilački odbor (NOO) u Divoselu osnovan je početkom ustanka 1941. godine kao jedan od prvih NOO u Hrvatskoj.

*Borci bataljona
“Pekiša Vuksan”
1942. godine
(slike gore i
desno).*

Borci Prvog voda I. čete u Počitelju.

Na ribnjaku
u Brušanima,
1942. godine.

Suradnja s hrvatskim narodom u selu Brušani posebno je obradovala Janju, jer su upravo u tom selu postojala sumorna sjećanja na 1932. godinu, kad su bivši jugoslavenski žandari izvršili zločin nad narodom, gušeći pobunu nekolicine ustaša koji su pobegli, a narod je stradao. Pričao sam Anjuti o partizanskoj akciji:

“Narod nas je lijepo primio, nahranio i rekao bih, s blagoslovom ispratio...” Anjuta je bila sretna da se Hrvati tako ljudski odnose prema Srbima u nevolji. Govorila je:

“Vidiš Divoselo, Čitluk, Ornice, Gornji Počitelj okruženi su hrvatskim selima Rizvanušom, Brušanima, Smiljanom, Ličkim Novim, Žabicom, Gospićem, Bilajem i Ribnikom, a na jugu talijanskim fašističkim garnizonom i medačkim četnicima. Iz svih tih sela, pa i samog Gospića ima više desetaka partizana i stotine njihovih simpatizera. U Ribniku i Bilaju nema partizana, ali ta sela ne sudjeluju u ustaškim napadima na Divoselo, Ornice i Čitluk. Da nije tako, ne bi se ovde mogli održati ni narod, ni partizani...”

Doista, većina naroda iz hrvatskih sela koja okružuju ovu srpsku oazu (a ona se tada podudarala s oslobođenim partizanskim teritorijem) bila je

prijateljski raspoložena, unatoč ustaškim prijetnjama partizanskim obiteljima i njihovim simpatizerima. Mnoge partizanske obitelji morale su izbjegći na oslobođeni teritorij pred ustaškim terorom i u strahu od smrti. Zbog toga, vjerojatno, na području susjednih srpskih sela kao što su Divoselo, Ornica i Čitluk nije bilo četnika, niti je djelovala njihova propaganda. Ovdašnji su Srbi jasno znali razliku između Hrvata i ustaša. Strategija *bratstva i jedinstva* postupno se stvarala i kod Hrvata i kod Srba, a uspješno ju je svojim akcijama širio bataljon "Pekiša Vuksan". Upravo je takva politika¹⁹ spriječila međusobno uništenje Hrvata i Srba, čemu su zajednički težili okupator, ustaše i četnici.

Kulturno-prosvjetni rad

U jedinicama bataljona "Pekiša Vuksan" bio sam zadužen za kulturno-prosvjetni rad. O tome sam najčešće govorio Anjuti... Komesari četa imali su zadaću da u svojoj četi organiziraju kulturno-prosvjetni i politički rad i pomažu u vojničkom ospozobljavaju boraca. Iz njihovih se redova moralno ospozobiti što više novih vodnika, delegata vodova, komesara i budućih komandira četa. Glavnina boraca dolazila je iz sela imajući različitu razinu općeg obrazovanja. Zbog toga je unutar čete trebalo organizirati takve oblike rada kojima se mogu koristiti svačije iskustvo i znanje. Jedne je trebalo naučiti čitati i pisati, pa je u tu svrhu organizirana grupa za opismenjivanje. Druge, koji su bili polupismeni, trebalo je navesti da vježbaju čitanje i pisanje. Vrlo često organizirali smo u četi i bataljonu stvaranje i pisanje džepnih i zidnih novina. Neki drugi pojedinci, vježbali su da vode pjesmu, da sviraju, najčešće harmoniku, da recitiraju...

U bolnici, ranjeni komesar *Jurišne* čete, drug Kamilo, s ponosom je pričao Anjuti o kulturno-prosvjetnom radu, pokazujući joj najnovije izdane džepne novine njegove čete:

"To je mukotrpan rad, ali smo uspjeli u našoj četi pokrenuti izlaženje novina..."

U jednom od članaka spomenute novine čitamo:

"Samim time što je netko stupio u redove NO vojske znači da je odlučio boriti se za svetu i pravednu stvar svoga naroda. Sredstva s kojima se mi borimo jesu oružana i politička. Naše najjače političko sredstvo je pravđnost naše stvari. Narodni borac u borbi kažnjava direktno zločinca koji je zločin počinio ili organizirao, ili bilo na koji način pomogao izvršenje zločina. On direktno kažnjava porobljivača naše zemlje. Narodni borac ne

¹⁹ Potvrdu ispravnosti takve politike nailazimo u neprijateljskim dokumentima iz tih dana. U polujesечnom izvještaju komandanta žandarmerijskog puka iz Gospića navodi se da su "moral i borbeni duh u opadanju", dok su "uspjesi partizana veliki". Dok, "oni drže pod svojom vlašću veći dio područja", "duh i otporna snaga Hrvata opada", jer "Hrvati katolici teže pomirenju s pučanstvom grčkoistočnjačkim. Ovo se u praksi provodi gdje je miješano pučanstvo ili gdje pojedina katolička sela graniče s grčkoistočnjačkim".

smije ništa učiniti na žao onima koji nisu krivi, kao što su npr. žene, djeca i roditelji naših neprijatelja ustaša i četnika, već ih on svojom borbom štiti i oslobođa od terora i nasilja okupatora i njegovih pomagača. Narodni borac ne smije činiti nikakvo nasilje, ni osvećivati se nad mirnim stanovništvom ženama i djecom, bez razlike na vjeru i narodnost. On propovijeda i širi bratstvo u zajedničkoj borbi Srba i Hrvata. Svaki narodni vojnik znade vrlo dobro da su pljačka, samovolja i nasilje - oružje naših neprijatelja i baš radi toga je u samom svom začetku, neprijateljska sila osuđena na propast. Takvo je oružje strano narodnom sinu u narodnoj vojsci i baš zato je narodna vojska u stanju prebroditi najteže neprilike i jača brojno i oružano, a time i politički."

Razgledavajući džepne novine *Jurišne* čete, Anjuta usklikne:

"Pa, i mi bismo u bolnici mogli pisati džepne novine..."

Uskoro, ona je s ranjenicima počela pripremati prvi broj bolničkih novina.²⁰

Kulturno-prosvjetni rad bio je važan ne samo u bataljonu, nego i na terenu. Pokazalo se u praksi, da u selima gdje se nije dovoljno i svestrano radilo, okupatorska i četnička, jednako kao i ustaška propaganda imale su ponekad utjecaj na političke prilike u srpskim i hrvatskim selima. Trebalo je svuda i uvijek objašnjavati borcima i narodu da su talijanski fašisti i njemački nacisti okupatori naše zemlje i naši glavni neprijatelji. Trebalo je objasniti da je upravo okupator uspostavio ustašku NDH kako bi ta država ostvarila njihove planove. Trebalo je objasniti narodu da ustaše ne bi bili na vlasti da zemlja nije okupirana. Trebalo je narodu objasniti da ustaše kao hrvatski fašisti pljačkaju, odvode u logore, muče i ubijaju Srbe, Židove, ali i Hrvate koji su antifašistički ili demokratski orientirani. Zbog toga oni nemilosrdno progone i ubijaju partizane i njihove simpatizere, jer oni naruđu otvaraju oči i pozivaju ga bez obzira na nacionalnost i vjeru, u anti-fašističku borbu protiv okupatora.

Većina srpskog naroda u Lici i boraca-partizana usvajala je naša politička objašnjenja situacije, ali bilo je pojedinaca pod utjecajem srpskih nacionalista, četnika i špekulanata, koji su tražili osvetu nad Hrvatima. Međutim, partizani bi se i s takvim pojedincima mogli nositi, suočiti i izaći na kraj, da ih objeručke nisu sebi za saveznike uzeli talijanski fašisti. Njima je

²⁰ U sadržaj kulturno-prosvjetnog i političkog rada u jedinicama obavezno je ulazilo upoznavanje s dokumentima i člancima Centralnog komiteta KPH. Na primjer, Okružnicom br. 4 CK KPH od 6. prosinca 1941. godine određuju se zadaci narodno-oslobodilačkih odbora, što je bilo vrlo važno za organizaciju života na oslobođenom teritoriju. U spomenutoj okružnici se usmjeravaju NO odbori da pomažu u snabdijevanju partizanskih jedinica, vode brigu i pomažu narodu, posebno siromašnjima, organiziraju školstvo na oslobođenom teritoriju, razvijaju zanat, organiziraju sjetu i prikupljanje ljetine, pomažu u sakrivanju hrane od neprijatelja i suzbijanju šverca posebno na granici između oslobođenih područja i područja koje drži neprijatelj. Okružnica također pojašnjava stvaranje jedinstvene sveobuhvatne političke organizacije *Jedinstvenog Antifašističkog Fronta* koji okuplja cijelo stanovništvo bez obzira na pojedinačnu pripadnost političkim strankama. Naš je zadatak bio da u vojnim jedinicama narodu pobliže i strpljivo objasnimo značenje NO odbora i NOF.

odgovaralo da naoružavajući ih, četnici ginu u borbi protiv partizana. Zato su im pružali punu propagandnu podršku kao tobože *srpskim patriotima* koji zajedno s talijanskim vojskom brane srpski narod od ustaša, ali i partizana.

U partizanskoj bolnici, Anjuta je oduševljena idejom džepne štampe, poticala svoje pacijente da, opisujući svoje doživljaje, uče pisati i da se kulturno uzdižu. Anjuta je to nazivala oblikom *kulturnog ozdravljenja*.

Previranja u Čitluku

U toku svibnja 1942. godine i u Anjutinom rodnom Čitluku događa se unutarnja politička borba. Tih je svibanjskih dana uhapšen Dane Pjevač iz Čitluka i doveden u Divoselo na saslušanje. Govorili su da je protiv njega pokrenut široki optužujući materijal. Njegov je brat bio gospički veletrgovac i ubili su ga ustaše. Iza njegove smrti ostao je veliki dućan, kog su talijanski okupatori u namjeri da steknu pristaše među Srbima, s ključevima predali bratu Damu. Budući je riječ o imovinskom pravu, u normalnim okolnostima na taj bi dućan imali pravo osim Dane, njegova jedna živa sestra, te djeca od pokojne sestre koju su ustaše ubile u Kruškovači. On je, međutim, sve sebi prisvojio, prodajući robu po visokim cijenama osiromašenim i opljačkanim susjedima. Zato ga seljaci tuže, a posebno ga naši ispituju o vezi s Talijanima i njihovom napadu na Divoselo i Čitluk, kad se partizanski bataljon nalazio u Podlapači i u Krbavskoj dolini. Za vrijeme napada, neprijateljska je propaganda proširila među narodom poruku, da sela koja izvjesi talijansku zastavu neće biti spaljena. U Čitluku, talijansku je zastavu izvjesila samo Danina sestra, Mika Jovanova.

Sumnju, da u Čitluku ima četničkog utjecaja potaknuo je također i jedan jugoslavenski žandarski narednik, koji nije htio doći u partizane. U njegovu su kuću dolazili muškarci iz sela družiti se i kartati, pa među njima i Anjutin šogor Marko, i neki drugi. Neki su pomislili da taj bivši žandar i njegov tast, seoski poštari, održavaju vezu s talijanskim okupatorima. Čitluci su partizani sve češće napuštali selo, odlazeći u udaljene borbe i zadatke, pa i izvan Like. Zbog opasnosti da u Čitluku, dok nema boraca, dođe do četničkog udara, ta je grupa likvidirana. Među njima smaknut je i Marko, suprug Anjutine sestre, iako on kao ni Stevo, nisu imali veze s četnicima. Ali, nesreća je bila što su pripadali istoj kartaškoj grupi. Kasnija će dogadanja pokazati da ni spomenuti jugoslavenski podoficir nije pripadao četnicima. Anjuta i ja bili smo uvjereni da su od njih pet, bar dvojica bili potpuno nevini. Tada nismo ni znali koliki je udio u njihovoј likvidaciji imao trgovac Dane Pjevač. Možda je on njih prokazao da bi sebe spasio... Komandir čete, koja je izvršila strijeljanje tih petoro ljudi, nije se nikad pomirio s činjenicom da je bez suda pobio te ljude, protiv svoje savjesti. Rekoše mu:

"Rat je to! Tako je odlučeno u Kotarskom komitetu i Štabu bataljona..."

Anjuta i ja smo razmišljali... i u Zagrebu, odakle smo pobjegli, ubijali bi ljudi jer bi ih netko prokazao. Ubijalo se nevine ljudi u uvjerenju da su "neprijatelji" ili da će postati neprijatelji. Ipak, velika je razlika... Tamo je ubijanje u ime nacističkih "rasnih zakona", zbog vjere, nacionalnosti ili demokratskog mišljenja, bila politička praksa. Ovdje se to dogodilo iz straha od većeg zla. Da nije četnički Medak bio tako blizu, da već nije bilo iskustva s Počiteljom, da nije bilo toliko četničkog "rovarenja" na sve strane, vjerojatno do takve likvidacije ne bi došlo. Golem je rizik bio u pitanju, posebno zbog podoficira bivše kraljevske vojske koji nije htio među partizane. A zvali su ga i molili...

Nakon dvadeset dana djelovanja bataljon se vratio u bazu. Štab i dio bataljona nalazili su se u Divoselu. Idući po zadatku u jednu četu, svratio sam kod Denija na razgovor. A nadao sam se i Anjutinom pismu. Našao sam ga. U pismu Anjuta piše o bolnici, ranjenicima i sreći, kad napokon ozdravljeni iz bolnice odlaze... Osjećam u pismu kako je duboko pogodjena smrću Marka, iako ona o tome ne piše, već samo spominje sestru Soku i djecu. Među ostalim, Anjuta u pismu piše:

"Premda živimo u ratu, znam, koliko je tebi kao i meni potrebna ljubav. A upravo zbog rata, ja ti ne mogu pružiti dovoljnu pažnju... a u ovom groznom ratu upravo nas ljubav hrabri i održava, bez nje bismo bili prosto izgubljeni..."

Otpisao sam mojoj dragoj Anjuti:

"Mi smo, Anjuta, sretni da smo još živi, da možemo jedno drugome pisati, zagrliti se od vremena do vremena. Mnogima je i to uskraćeno. Bio sam jučer u selu Mali Kraj. Tamo se u jednoj kući domaćini prisjećaju tvoje pokojne majke. Pričali su o njoj... kako je bila dobra i poštena žena. Ja sam onda nadopunio... kako je rodila dobru, poštenu i pametnu kćer..."

Govori mi Deni da se raspravljalo o mom članstvu u *partiji* i da su se drugovi raspitivali, zašto i ranije nisam postao član? Objasnio sam mu da sam često mijenjao boravište. Moj se kontakt nije ustalio, jer sam poslom bio čas u Zagrebu, pa u Pregradi. U Zagrebu sam promijenio tri zaposlenja i dvaput ostao bez posla. U takvim okolnostima i nisam dovoljno mogao pokazati svoju privrženost. Osim toga, prema idealiziranoj slici kakvu sam tada imao o liku komuniste, smatrao sam da još nisam dorastao da budem član Partije. Deni mi je rekao da će *moja stvar* uskoro biti riješena. Napomenuo je usput, da se moja Janja prilikom njene kandidature za člana partije, nekako neobično, nezgodno izrazila, pa su se drugovi naljutili, ali su to kasnije protumačili utjecajem medicinske sestre Dese, i Deni reče:

"Nije Desa loša, ali je slabo izgrađena, formirana... Ona je odana našoj stvari ali ima neke krive predodžbe..."

Pokušao sam Deniju objasniti da sestra Desa nema nikakav utjecaj na Janjine stavove. Rekao sam mu da je Janja jak karakter i stabilna osoba, ali s tako naglašenim osjećajem odgovornosti da ne može olako prihvati kandidaturu za člana KP.

Ujutro sam krenuo u Čitluk. Obišao sam Janjinu sestru Soku i bio u drugom vodu Treće čete. Kod Pepe se nalazilo zborno mjesto drugog voda.

Razgovaram s jednim drugom iz Triblja (Šibuljine). On mi pripovijeda da su mu u ustaškom pokolju ubijene sestra i mater. Nije oženjen. Pravim se lud i upitam ga:

“Hoćemo li sve Hrvate uništiti?”

“Ne!” - kaže - “U poštene treba virovati.”

To je pravi čovjek, pomislim. Ali, samo dan ranije njegov susjed iz Šibuljine govorio mi je da se mora pobiti sve Hrvate, da se ne smije ostaviti ni najmlađe, ni najstarije, jer su svi jednaki, svi su klali, čak i mala djeca...

“Ta nisu valjda...” rekao sam.

“Jesu, jesu!”

Dok je govorio, podrhtavale su mu vilice, oči se zamutile, lice zgrčilo:

“Zaklali su mi dvoje djece, ženu, majku i jednog brata...”

Spasili su se jedno dijete i on. Negdje je kod Zadra gladovao i patio s tim djetetom. Talijanski okupatori su kao psi, loše postupaju i gone sirotinju... Bilo mi je jasno što bi taj jadan čovjek učinio da mu se pruži prilika. Otišao sam u Počitelj, jer je tamo bio smješten jedan vod.

Od Denija sam dobio jednu malu bilježnicu, pa sam u nju počeo bilježiti događanja i moja razmišljanja. Ponekad i dnevne bilješke.

... iz dnevnika, 27. svibanj 1942.

Ujutro sam bio u prvom vodu Druge čete. Krenuo sam za Mali Kraj. Samnom je išao Bogde, bivši politički komesar čete. Sam je nametnuo razgovor o potrebi da se drugovima objasni da i među ustašama postoje razlike, da i među njima može biti poštenih ljudi koji nisu ni pljačkali, ni ubijali.

“Bili su zagrijani”, kaže, “za slobodnu Hrvatsku, ali ne za okupaciju.”

Sviđalo mi se takvo Bogdino tumačenje. Prisjetio sam se onog malog seljačića iz mog sela, sina Tereze Vuković, koji nije imao nikakve veze s ustaštvom, ali su mu ipak 1941. godine nabili na glavu ustašku kapu. S tom kapom na glavi, pamtim ga kako stražari ispred kasarne u Črnomercu. Tko zna, što je s njim, možda je već negdje poginuo... a možda su od njega nepismenog u ime vjere napravili zločinca...?

U Malom kraju bio sam najprije u prvom vodu. Iso mi prenosi pozdrav od Janje, napomenuvši mi da je rekla... neka malo dođem preko (pruge)... Prehladen sam. Boli me vrat i grlo.

Navečer, krenuli smo za Mogorić. Cijeli bataljon.

... iz dnevnika, 29. svibnja

Čim smo stigli u Mogorić, otišao sam k Anjuti. Jako se obradovala mom dolasku, plakala je od radosti. Bila mi je jako draga. Razgovarali smo o svemu i o tome kako nam je bilo u Zagrebu. Prisjećali se prijatelja i brinući za njih. Hvalili smo se jedno drugome.

Ujutro, Anjuta me je pratila prema Mogoriću. Spremni smo za pokret. Bit će neka akcija.

Neka je sa srećom, bez žrtava.

... iz dnevnika, 30. i 31. svibnja

Pošli smo za Mekinjar, preko Srednje Gore. Strahote su tom bijednom narodu počinili talijanski okupatori-palikuće i njihovi pomagači. Na stotine i stotine je kuća spaljeno i uništeno za vrijeme neprijateljskog prodora u ožujku preko Pločanskog klanca na Krbavsko polje. Sve zločin za zločinom...

Upravo sam čuo da je u Gospiću osnovan tzv. *Komesarijat ličkih partizana*. Zajednički su ga osnovali talijanski okupator, četnici i ustaše kako bi zavarali narod. Ta je banda stvorena pod našim imenom, kako bi se pred narodom prikazala kao protivnik talijanske okupacije, ali i komunista. Na taj način pokušavaju razbiti jedinstvo partizanskih redova. Oni će prema potrebi ubijati Srbe ili Hrvate, istovremeno se predstavljajući da to čine na korist i za dobro Srba i Hrvata. Ali, kad ih narod prozre, sudit će im. Na što je sve jedna zločinačka politika spremna, da bi se održala?

Prvog lipnja, poslijepodne, dobili smo nalog za pokret. Navečer, oko osam sati postrojili smo se u Mekinjaru i krenuli opasnom zonom ispod Udbine, a zatim, okolišajući stigli smo u Ondić, oko sat poslije ponoći. Bili smo jako umorni. Trojici drugova je pozlilo na putu. U Ondiću smo dobili nalog da se vratimo u Mutilić. Iznemogli drugovi prigovarali su, zašto nismo odmah ostali u Mutiliću, kad smo već kraj njega prolazili. Prevalili smo i taj put. Kiša je padala sa sjevernim vjetrom za cijelo vrijeme našeg prebacivanja s jednog na drugi položaj.

Razmišljao sam o borbi koja nam predstoji... Pitao sam se, kako će se boriti? Mislio sam, kad bih mogao birati, ja bih pucao u noge neprijatelju, toliko da ga ranim i onesposobim ga za borbu, a ne da ubijem. Ne bih želio ubiti, ali ubit će oni mene, ubit će drugove oko mene... Čini se da nema izbora. Ni sam pravo ne znam, zašto o tome razmišljam. Poznajem sam sebe, nisam ja neki ratnik, a upravo to moram biti... Uostalom, jednom sam zamalo izbjegao hapšenju, mučenju i sigurnoj smrti... zato sada u situaciji u kojoj se nalazim nema mjesta takvom načinu razmišljanja... Govorim sam sebi: drugačije je pucati u borbi, gdje postoji neka vrsta ravnopravnosti šanse, nego uhvatiti nenaoružanog, nemoćnog čovjeka, iživljavati se nad njegovom bijedom, mrcvariti ga i na kraju ubiti, ako već i prije ne izdahne pod mukama... To ljudima čine ustaše i četnici, a ni ja ni drugovi oko mene na položaju, to ne bi učinili.

Bio je sastanak voda. Rečeno nam je kakva nam je dužnost i zadatak i da će sutra vjerojatno biti akcija. Većina drugova hrabro je saslušala zadatak, pa je to i mene malo ohrabrilo. Dodijeljena mi je puška od jednog bolesnog druga. Akcija je lijepo zamišljena, no kako će ispasti vidjet će tko ostane živ.

... iz dnevnika, 3., 4. i 5. lipnja

Trećeg lipnja oko dva sata ujutro otpočela je akcija. Čuli smo jaku pucnjavu, ali kako kurir nije stigao, obavijest za napad nam nije stigla. Zaključili smo da to ustaše u Udbini pucaju iz straha. Ponovno smo legli. Puhala je snažna bura. Kažu da je Udbina poznata po jakoj buri. I kiša je i dalje padala. Ležali smo u nekoj staji za sijeno, ali bez sijena. Sa svih strana vjetar... Tako promrzli, dobili smo oko sedam sati ujutro vijest da je napad bataljona odavno počeo i da zauzmemu položaje.

Prirodni položaj Udbine izuzetno je povoljan za obranu, u ovom slučaju za ustaše, dok je posebno težak za onog koji napada, jer bez topova i bacača bilo bi je teško zauzeti. Mi smo, doduše, imali mali talijanski tenk i tri mala bacača, ali za njih već prvog dana napada nismo imali dovoljno mina. Jedan drug pored mene kaže: *Udbina je kapa na ljudskoj glavi!*

Doista je tako, sa svih strana brežuljci, a na najvišem je Udbina.

... iz dnevnika, 6., 7. i 8. lipnja

U borbama oko Udbine mnogi su drugovi promrzli. Bilo ih je koji su povraćali od hladnoće. Bili smo tri dana i noći na onoj silnoj kiši i buri... Smjene nije bilo. Svi smo izgledali očajno. Neki su morali otici u bolnicu. Hranili smo se uglavnom govedinom, bez soli. Neke borce zaboljeli su zubi. Svi smo se, koliko nas je bilo, zaželjeli šalice nečega toplog: mlijeka, čaja, tople vode... Spavanje je bilo u toku borbe, na položaju. Tako izudarani burom i neispavani, dobili smo nalog za povlačenje. Prije toga, morali smo još izvršiti prividni juriš da bi se kroz to vrijeme izvukao naš oštećeni tenk i dva ranjena druga: vozač tenka i mitraljezac. Tenk je bio pod stalnom mitraljeskom paljbom ustaša. Nije bilo moguće izaći iz njega... K njemu su se privukla dvojica ustaša, ali kad su podigli poklopac, naš vrlo priseban mitraljezac ih je obojicu oborio. Kad je otpočeo prividni juriš, nastala je tako žestoka paljba da se sve vidjelo oko rovova kao da je dan. Po tenku su udarali teški mitraljezi. Jedan od drugova već se je nekoliko puta pokušao približiti tenku kako bi ga prihvatio željeznom sajлом. On se potruške primicao i gotovo je nevjerojatno da ga u takvoj žestokoj paljbi nijedan metak nije okrznuo. Borci oko mene kažu da je tom istom drugu, samo dan ranije poginuo osamnaestogodišnji brat, jedan od naših najboljih mitraljezaca. Premda smo, u strahu za ovog živog, pokušali ga odvratiti od namjere da se primiče tenku, on nije dozvolio da ga bilo tko drugi zamijeni. Kao da je u žalosti za bratom i sam želio poginuti. Ali, na sreću, nije.

... iz dnevnika, 9. i 10. lipnja

Od noći 8. lipnja i dijela sljedećeg dana, prohodali smo 32 kilometra. Na prilazu Korenici, pred nas su izašli politički komesar, komandant i drugi rukovodioci Grupe odreda. U Korenici smo nešto jeli. Komesar je održao

vatreni govor, objasnivši nam da su ciljevi partizanske borbe jači od gladi i da su se oni zato odrekli svog obroka, prepustivši ga nama. To nas je dirnulo.

Otišao sam u štab Grupe odreda posjetiti Mariju Šoljan. Bio je to dirljiv susret dvoje izbjeglih od smrti iz Zagreba. Obnovili smo sjećanje na dane našeg bijega i zajedničke prijatelje i drugove koji su ostali u Zagrebu.

Komandant bataljona Momčilo Novković i komesar Dane Vujnović - Deni bili su cijelo vrijeme uz nas. Gladovali su, prozebli i pješaćili zajedno s nama. Tako je cijeli bataljon simbolizirao boračko jedinstvo i svi smo dijelili istu sudbinu. Zavisili smo jedni o drugima i bili odlučni da se žrtvujemo jedni za druge.

Članovi Štaba 1. ličkog NOP odreda "Velebit", 1942. godine.

Oko ponoći stigli smo u Prijeko. Prva i druga četa bile su upućene u različitom smjeru. Talijanski okupator i ustaše nadirali su od Plitvice, cestom koja je išla prema Prijekoju. U neravnopravnoj borbi, Prva četa se sukobila s neprijateljem ujutro. Naše su snage bile male. Ustaše su se, osim toga, poslužili varkom. Poslali su prema našim položajima jednu desetinu s bijelom zastavom kao da će se, tobože, predati. Kad su stigli nadomak naših položaja, naglo su polijegali i otvorili paljbu. Za njima je nadiralo nekoliko neprijateljskih kolona. U tako neravnopravnoj borbi poginulo je pet naših drugova. Poginuo je Lola, Anjutin pobratim, koji joj je po izgledu bio tako sličan, kao da su rođeni brat i sestra. Lola je bio odličan borac i divan drug. Jako me ražalostila njegova smrt. Tako sam žarko poželio da se sve to zločinačko ubijanje, palež, klanje i pljačka zaustave, da bar to doživim...

Opet smo, povlačeći se pred neprijateljem i zauzimajući nove položaje za obranu Korenice, cijeli dan gladovali.

... iz dnevnika, 11. lipnja

Kroz dan sam kao intendant imao mnogo posla. Trebalo je osigurati hranu za svaku četu, vod i desetinu. Jako sam se namučio u nastojanju da svaki borac dobije svoju porciju hrane, po mogućnosti toplu. Vraćajući se u štab, kroz glavu su mi onako premorenom prolazile svakojake misli. Pomislio sam: imaju li Anjuta i ranjenici dovoljno hrane? Sam sebi govorio sam: znam ja, Anjuto, da ti za sebe nisi prodorna i mogla bi umrijeti od gladi, ali za ranjenike brineš... Po tome se razlikuješ od drugih... da nismo zajedno izbjegli iz Zagreba vjerojatno bi te kao Srpskinju ubili ustaše, vjerojatno bi te prije toga mučili, onda ubili, ako ne bi izdahnula pod batinama... Zeklali su ti oca, strica i mačehu i desetine zemljaka u Čitluku. Ti ne smiješ umrijeti...

Među partizanima vlada drugarstvo i briga jednih za druge. Cijeli vod puši jednu cigaretu, ako se u nekog slučajno nađe. I ja sam sinoć s komesarom Denijem pušio pola cigarete, dim po dim...

... iz dnevnika, 13. lipnja

Prespavali smo u nekoj kolibi na daskama. Bilo je hladno. Ujutro smo krenuli na Vratnik, gdje se nalazio naš štab. Oko deset smo jeli. Iz Dračkulića Rijeke, ljudi dotjeraše lijepog vola i nešto krumpira.

Poslije večere stigla je Desa da formira bataljonsku ambulantu. Svi smo je dočekali s veseljem.

“Desa nam je, Anjuto, o tebi govorila, hvalila te naveliko. Kaže ona da si ti jedno divno i dobro ljudsko stvorenje, da imaš razumijevanja za svakog ranjenika, da si neumorni radnik, iako ni sama nisi zdrava. Znam da si nekoliko puta povraćala žuč i da si oslabila... Napisao sam ti dugo pismo i dao Desi da ga ponese. Opisao sam u njemu sve borbe i krajeve kroz koje smo prošli. Nešto o tome već sigurno znaš, jer su ti ranjenici koji su nakon borbe upućeni u bolnicu, zacijelo pričali o našem putu...”

... iz dnevnika, 14., 15. i 16. lipnja

Navečer smo krenuli prema bazi. Kako su drugovi bili radosni... Svi smo bili puni ušiju, svraba, gladni i pomalo oboljeli od “paradentoze”. Gotovo se svaki borac žalio na zube. Uz radost povratka uvijek je bila prisutna i žalost zbog onih koji se više nikad neće vratiti.

U pokretu, Jovo Ljeskovac je vršio dužnost zamjenika komandanta, a ja zamjenika komesara bataljona, jer su Momčilo i Deni ostali na konferenciji u Korenici. Putovali smo umorni, ispaćeni, oko 15 kilometara, a hodali smo cijelu noć. Jedni su htjeli odmor, drugi laganiji korak, treći brže kretanje da

što prije stignemo... Nije bilo moguće svakome ugoditi. Kolona se neprekidno kretala, pa sam često morao pričekati začelje, kako netko od boraca ne bi pao od umora i gladi i tako neprimjećen u noći ostao iza kolone...

... iz dnevnika, 17. lipnja

Oko tri sata ujutro stigli smo u Bunić. Založili smo nešto palente i krenuli dalje kroz Šalamunić, Pišić, Tolić, ka Mekinjaru. U Mekinjaru smo imali dulju pauzu, čekajući na drugove komesara i komandanta bataljona. Sva su sela kroz koja smo prolazili, bila pusta, jer je narod izbjegao u okolne šume i šumarke koji su neprijateljima bili manje pristupačni. Ta sela uopće imaju nezgodan položaj. Sprijeda je Udbina, s leđa Podlapaća, a ustaše su mogli prodrijeti iz pravca Gospića, ili zajedno s Talijanima i četnicima od Metka i Gračaca. Bježati se na sigurno moglo samo prema Plješevici, ali je prethodno trebalo prijeći preko Krbavskog polja četiri kilometra ravnice i čistine, kojima se danju nije moglo prijeći zbog povиšenog položaja Udbine na desnoj strani.

Ujutro su došli komandant i komesar. Komesar Deni obavijestio nas je da Jovo Ljeskovac i ja trebamo što prije postati članovi Partije. Kroz glavu mi je proletjelo da mi je komandant Momčilo još nedavno govorio kako je Jovo lijep i da izbjegava odgovornost. No, ni on nije osporavao činjenicu da je Jovo dobar borac.

... iz dnevnika, 18. lipnja

Ujutro smo krenuli za Mogorić. Čim smo stigli, otišao sam u Buljmize k Anjuti. Ja sam njoj pričao o našim borbama, a ona meni o ranjenicima... Prisjetili smo se i naših noćnih mora iz Zagreba i naših drugova ilegalaca. Bili smo sretni da smo živi i opet zajedno... Anjuta je imala lijepu kapu "partizanku". Htjela mi ju je pokloniti, ali je nisam uzeo. Tako joj divno pristaje..."

Napad na Lički Novi

U razdoblju od 18. do 24. lipnja bili smo na području Divosela, Ornica i Čitluka. Postao sam član KP. Bilo je to nešto više od godinu dana, nakon što mi je Moro Magašić u ilegalnom Zagrebu saopćio da sam *kandidat za člana KP*, i oko šest mjeseci nakon mog dolaska u partizane. Nisam susreo puno idealnih komunista. "*U neki prosjek mogu se i ja uklopiti*", mislio sam.

U dogovoru s Novljanim, napadnuta je ustaška posada. Lički Novi brzo je pao, jer su vodiči iz Novog naše borce doveli do rovova i bunkera. Nakon uspјesnog napada, uslijedilo je u vojničkom pogledu loše povlaчењe, pa su tom prilikom stradala tri borca.²¹

²¹ Sjevero-zapadno od Divosela, u području triju glavica brežuljaka: Busije, Karaule i Gradića živi u nekoliko manjih i većih zaselaka oko tisuću stanovnika Ličkog Novog. Stanovništvo Novog nije nikad dokraja prihvatio ustašku vlast kao neko "hrvatsko oslobođenje", a poseb-

Pokret na Kordun

Još dok je trajala akcija u Ličkom Novom, stigao je dopis iz Štaba zone. Trebalo je krenuti na nove zadatke. Zbog šivanja rublja za borce, nismo krenuli odmah, već tri dana kasnije. Padala je kiša, a ranjenici iz posljednje akcije transportirali su se zajedno s nama do bolnice.

Bio sam s mojom dragom Anjutom. Prestala je pušiti. Požalila mi se zbog nekih nepravilnosti...

Ujutro sam otišao za Vrebac. Raspoređen sam s Antićem Uzelcom²² u istu kuću na hranu. Naša domaćica neprestano je psovala Hrvate, govoreći da ih treba sve, od djeteta do starca uništiti. Antić i ja shvatili smo da su to četničke upute. Žena nam se tužila da joj je sin nestao u bivšoj jugoslavenskoj vojsci. Nacijepali smo joj drva, vode unijeli u kuću. Kad smo uvidjeli da smo joj postali simpatični, rekli smo joj da smo Hrvati. Zaprepastila se. Počela je mucati:

“Ovaj... nijesam ja tako mislila, ali čeljade svašta blene...”

Objasnili smo joj, kao što to svugdje činimo, da samo mali broj Hrvata predstavljaju ustaše.

Deni me je obavijestio da sam postavljen za zamjenika komesara bataljona.

Krenuli smo za Ljubovo, taj slavom ovjenčani partizanski prostor, što ga ni talijanski okupator, ni ustaše, ni četnici nisu uspjeli osvojiti. Na polasku u Vrepcu nismo jeli. Preko Ljubova došli smo u Bunić, umorni i gladni. Ni tu, premda su odaslanii kuriri, nije bilo ništa spremljeno za hranu. Oko tri sata poslije ponoći, rasporedili smo se i dva sata odspavalii. U rano jutro krenuli smo preko Korenice za Prijedor. Tu sam susreo sestru Desu. Bila je nezadovoljna da nije u Buljmizama s Anjutom.

Borbe u Sadlovcu

... iz dnevnika, 3. srpanj 1942.

Nakon pola sata odmora, krenuli smo naprijed, “kozjim” stazama sa slabim vodičima pod jakom kišom. Putovali smo sve do tri sata ujutro preko Zaklopače u Sadlovac, prekršteno srpsko selo. U njemu ljudi očajni, nesu-

---

no nisu prihvatali zločine nad Srbima. Iako Hrvati, Novljani su osudili, osim nekolicine pojedinaca, pokolj Srba, pljačku i palež. Trajno i javno distancirali su se od nekolicine ustaških nitkova koji su sudjelovali u pokoljima, paležu i pljački. Već krajem rujna 1941. godine s omladinom u Divoselu surađuje grupa novljanskih skojevaca, a u svibnju 1942. godine dio omladine, pa i cijele obitelji prelaze na oslobođeni teritorij, izbjegavajući ustaškom hapšenju. Tako je iz Ličkog Novog u partizanima sudjelovalo više od 70 Novljana, a 17 ih je poginulo. Ustaški je teror i strah natjerao partizanske simpatizere u Novom da se pritaje, ali njihove simpatije za ostvarivanje bratstva i jedinstva, nisu se mogle dugo prikriti. Samo je tako moguće objasniti kako su partizani već u lipnju 1942. godine mogli napasti ustaške postrojbe u Ličkom Novom.

²² Antić Uzelac dak je Učiteljske škole iz Gospića. S Ferdom Toplakom i nekolicinom drugih omladinaca Hrvata, prebjegao je na slobodni teritorij u prvim jesenskim danima 1941. godine.

sretljivi. Ustaše patroliraju kroz njihova sela. Oni su pokorni, ali ima ih i četnički nastrojenih. Mnogi seljaci misle da su svi partizani komunisti, pa su zato još više nesusretljivi. To su im, valjda, četnički gadovi napunili glavu.

Druga i Treća četa bile su raspoređene u Donjem Sadlovcu. Tek smo legli. Ustaše su, odjeveni u žensko ruho uspjeli neopapaženo ući u selo i stigli su do kuća u kojima smo se mi nalazili. Neki čovjek prezimenom Cvjetičanin je našim drugovima, koji su bili u njegovoj kući, zamračio prozor da ne vide šuljanje ustaša. Kad su ga naši uhvatili, odao je još šestoricu koji su s njime radili na izdaji. Da smo stigli ranije, bili bi svi pohvatani i cijeli bataljon opkoljen, priznao je izdajnik.

Razvila se teška borba. Osam naših drugova je poginulo, među njima i Jovo Tarbuk, komandir Druge čete. Bio je to divan čovjek. Miran, požrtvovan i vrlo razuman. Proputovao je kao pečalbar cijelu Jugoslaviju, poznavao ljude i običaje i svašta proživio. Bio je oženjen i jako se brinuo za svoju drugaricu i djecu. Meni je posebno zanimljiv bio njegov susret s ocem, također partizanom. Slučajno su se susreli i pozdravili kao dva ratnika, a ne kao otac i sin.

Žestoka borba bila je i u Gornjem Sadlovcu. Unatoč našem protu-jurišu, morali smo se povući. Ustaše su zapalili više kuća, ali samo onih stanovnika koji im nisu bili odani. Navečer smo se povukli. Kroz deset dana napornog puta, gladovanja i borbe imali smo samo dvije noći spavanja. Neobično je da svi stočki podnosimo napore i da je moral na priličnoj visini.

... iz dnevnika, 4. srpnja

Mjesto u kome se sada nalazimo zove se Klanac. I doista je klanac. Sa svih strana su brda, a uz neki putić razbacane su hrstice od po nekoliko kuća. Sva su brda obradena, osim kamenitih vrhova. Prema usjevima i raskošnom zelenilu, ocjenjujem da je zemlja ovdje plodna, a ljudi bogati, premda vrlo zaostali. Prljavština i svrab, toliko su zahvatili narod da se čak i nama, koji smo svašta prošli, ovo gadi. To me podsjetilo na Podgorce koji su bili jednako tako zaostali, kad smo 1938. godine, prolazeći pored njihovih domova, Anjuta i ja kroz Velebit išli na more. Oni tamo ljudi bili su Hrvati, a ovi u Klancu su Srbi. Za vrijeme sadašnjih ratnih pokolja, neki su Podgorci sudjelovali u pljački i pokoljima Srba, smatrajući, a tako su im govorili ustaše, da su im Srbi krivi za njihovu neimaštinu. I obrnuto bi bilo moguće, da su kojim slučajem četnici umjesto ustaša preuzezeli vlast, klapo bi i ovaj živalj u Klancu Hrvate, uvjeren da su im Hrvati za sva njihova zla krivi. Četnički i ustaški vođe "trljaju ruke", jer se stoka lako nagoni u kvar. Čovjeku dođe da se rasplače od jada."

... iz dnevnika, 5. srpnja

Noćas smo krenuli opet u Močila. Još jedna neprospavana noć. Bataljon "Marko Orešković" je zauzimao selo Lađevac kod Slunja. Neki drugi bataljoni su u isto vrijeme zauzimali Primišlje. Pekišin bataljon imao je za-

datak da štiti leđa bataljonu "Marko Orešković". Na položaje smo stigli, ali nismo uspjeli zauzeti sve kote, jer su ih držali ustaše. Komandant Momčilo Novković silno razbješnjen vikao je na Jovu Ljeskovca, jer nije uspio zauzeti sve kote. Cijelu se noć izderavao na partizane i civile, a svaka druga rečenica bila je: "*strijeljat ču te na licu mjesta..*" Razmišljaj, čini li on to jer se pravi važan ili je "poživčanjo"? Ne znam. Komesar Deni samo šuti i promatra sve i svakog, i pri svemu ostaje hladan. Samo njegove oči postaju sve bezbojnije i, čini mi se, postaje svjestan situacije.

Mjesto Lađevac je palo, ali kako nisu bili svi prilazi osigurani što s naše strane, a nešto i od drugih partizanskih jedinica, bataljon "Marko Orešković" bio je opkoljen i samo se nekim čudom izvukao uz tri žrtve. Prolazili smo kroz Mudrić Selo. Ne razlikuje se mnogo od drugih, u njemu ima svega 4 partizana na 300 duša.

Prvi put nam se dogodilo na Kordunu, u Močilima gdje smo se povukli, da su nas salijetale žene i djevojke, pitajući hoćemo li što oprati od rublja i da bi nam to one rado učinile... Takvu situaciju borci su dobro iskoristili.

Noćas smo spavali, valjda čemo danas predvečer krenuti dalje. Pade mi na um lik pokojnog Bogde Pusana koji je poginuo u onom prokletom Sadlovcu. Imao je nos kao naš glumac, komičar August Cilić, a i smiješan je bio baš kao i poznati glumac. Volio sam se družiti s njim i njegovim bratom. Bogde je često pjevao, bio je borben ali uvijek spreman na šalu. Pjesmom i šalom zabavljaо je cijelu Treću četu. Poginuo je u žitu i tamo smo ga pokopali. Neke mrtve drugove nosimo, pa ih onda sahranimo na groblju, a neke pokopamo na njivama ili u šumarcima, gdje su poginuli. Nekad je teško zbog kretanja pred neprijateljem, donijeti ih do groblja. Grob uvijek obilježimo, a pojedince zadužimo da zabilježe mjesto i što prije jave njihovoj rodbini, gdje je pojedini borac sahranjen.

... iz dnevnika, 6. srpnja

Pišem u pismu Anjuti i ovo:

"Do podne smo odmarali u Močilima, a predvečer, pošto smo prikupili rublje i najeli se, dove nalog za pokret. Kod crkve je bilo zborno mjesto. Susreo sam se s Jožom Horvatom.²³ Ne znam zašto, ali bio je prilično rezerviran. Krenuli smo na položaje u Mudrić Selo. Nije se ništa naročito dogodilo. Ujutro sam, po nalogu, otišao u Klanac, preuzeo sam puškomitrailjer, bolesne drugove i krenuo za Zbjeg. Medu bolesnicima bio je i Rade Tekstilac za kojeg su mi govorili da je "simulant".

"Bio sam u bolnici u Zbjegu. Moja Anjuto, to je strašna bolnica. To je neki rasklimani štagalj i samo jedna prljava seljačka soba, sve smrad i ne-

²³ Joža Horvat, književnik, bio je napredni omladinski aktivista prije rata. Jedno sam vrijeme u Zagrebu i sam pripadao njegovoj omladinskoj grupi. Pisac popularne knjige "VII. B" bio je u vrijeme našeg susreta u Močilima pomoćnik komesara Zone, druga Đure Kladarina. Od studenog 1942. godine, bio je prvi ratni komesar Kalničkog partizanskog odreda.

red. Drugovi mi se tuže na uši, stjenice i drugu gamad. Ne bi vjerovala u kakvim se tu teškim uvjetima lječe narodnooslobodilački borci. Plahte smrde od gnojnih rana, toliko smrde da bi i zdrav obolio. Kakva je to razlika u usporedbi s bolnicom koju ti vodiš, Anjuto! Prigovorio sam upravi, a oni se izgovaraju da nemaju mogućnosti, da je to siromašan kraj. To je istina, ali bi se moglo mnogo popraviti barem u pogledu higijene. U štabu Grupe susreo sam Čanicu Opačića. Svi članovi štaba jedu istu hranu kao i borci. Ostajem još ovdje, čekajući dolazak bataljona za daljnji pokret. Također sam ovdje susreo druga Branka Semelića. On je komesar čete. Baš je divno tako susresti srednjoškolskog kolegu. Prvi put sreо sam ga kad smo išli za Močila. U noći sam ga prepoznao. Dobar i drag je Branko".

Rukovodstvo NOP Hrvatske: Đuro Stanković, Rade Žigić, Vlado Četković, Vladimir Bakarić, Ante Kukuljan, Josip Cazi, Jakov Blažević, Milan Kuprešanin, Đoko Jovanić, Marija Šoljan, Miloš Uzelac, Milan Basta i dr. Slavka Očko-Četković.

Formiranje Prve hrvatske narodno-oslobodilačke brigade

... iz dnevnika, 8. srpanj 1942.

Prva narodno-oslobodilačka brigada Hrvatske postrojena je danas u selu Tobolić kod izvora rijeke Mrežnice. Danas je 8. srpnja 1942. godine. (Neki su drugovi kasnije tvrdili da je formiranje brigade bilo 11. srpnja). Brigada je sastavljena od dva lička udarna bataljona: "Marko Orešković" i "Pekiša Vuksan", Drugog udarnog bataljona - Prvog kordunaškog NOP odreda i Udarnog bataljona Banijskog NOP odreda. Komandant brigade je Stevan Opsenica, komesar je Uroš Krunić, a operativni oficir Jovica Lončar.

Inače, silno nas je obradovala vijest o padu Podlapače. Tako su se Hrvati koji su iz Podlapače izbjegli u Tolić i Pišać, mogli sretni vratiti u svoje kuće. Nešto kasnije, stigla je vijest da su naši kod opkoljenog Primišlja obozili ustaški avion, koji je opkoljenoj Pavelićevoj posadi donosio municiju. U oborenom je avionu poginuo zloglasni ustaša Jure Francetić.

U ovoj sušnoj i prljavoj pustosi sela Zbjeg, rijeka Mrežnica je pravi dragulj. Ljudi je toliko vole da ne kažu "da piju vodu", nego da "piju Mrežnicu". Tako naglašavaju razliku između vode iz bunara ili cisterne, od vode s izvora Mrežnice.

... iz dnevnika, 12. srpnja

Kupali smo se u Mrežnici. Fina, bistra, hladna voda. Uživali smo u slapu vode koji se spušta niz nasip, kroz mahovinu do dna. Izbijale su kapljice i mlazovi kao na izvoru rijeke. Tamo gdje je slap vode moćniji, iskrio se na suncu poput bisera koji se u kapljicama kotrljaju, spuštaju, poskakuju kroz mahovinu do dna nasipa.

Pišem Anjuti: *"Danas sam mnogo na tebe mislio... Čitam već, po tko zna koji put, twoje posljednje pismo. Sretan sam kao i ti i istodobno zabrinut. Žarko želim da iz ovog rata izademo živi, sve troje... Divna si ti, moja Anjuta."*

... iz dnevnika, 13. do 18. srpnja

Navečer 13. srpnja održali smo sastanak štaba i kao najhitnije raspravili smo pitanje odnosa komandanta prema Jovi i Deniju. Dan ranije, Deni mi se povjerio, rekavši kako je u pravu drug Stanković kad kaže da se ne da zajebavati od podoficira. Komandant Momčilo je doista težak, "zacementiran" čovjek i stvari postavlja naopako, a osobno umišlja kako je "stup bataljona". Svojstveno je to ljudima malog obrazovanja, pa i onda kad posjeduju neko vojničko znanje i hrabrost.

... iz dnevnika, 20. srpnja

Poslije nekoliko manjih akcija, malo smo odmarali i hranili se. Kroz čitavo prijepodne seljaci su donosili mlijeko, proseni kruh i palentu. Donosili su različite količine: netko samo nekoliko decilitra, a netko i po litru ili dvije mlijeka. Kad se to sve prikupilo, prišlo se diobi. Borci nasrnuli s porcijama, ali opet je bilo malo za 250 ljudi. Tako smo i za večeru mislili da će svakom biti do grla, ali i to je skoro bilo malo, a 7 kazana se kuhalo...

Procitali smo u Biltenu da su 12. srpnja na Grobinštini, talijanski fašisti strijeljali 91 stanovnika Čavla i Jelenja, a oko 800 ljudi, žena, djece i starača odveli u koncentracione logore. Spalili su 370 kuća i 124 gospodarske zgrade. U tom kraju živi čisto hrvatsko stanovništvo. O tom događaju obavijestili smo sve borce bataljona. Trebalо je to predočiti, posebno onima, koji još uvijek misle da u ovom našem ratu stradavaju i bore se samo Srbi.

Napad na Ličke Jesenice

... iz dnevnika, 21. srpanj 1942.

Na put je oko podne krenula cijela brigada. Putovali smo iz Egića neprekidno do ranog jutra idućeg dana. Bili smo više od petnaest sati bez hrane, bez odmora, bez vode. Kretali smo noću kroz kordunska brda, kame-ne litice, padajući i ranjavajući ruke, noge, prste i koljena... Pojedince, izudarane toliko da se nisu više mogli kretati, ostavljamo na putu. Nemamo izbora. Ostavljamo ih u selima okruženim ustašama i četnicima. Izmučeni šikarom, jarugama, izgrebli kamenjem, u rano jutro stigli smo pred Jesenice.

Krijući se i obilazeći sela, udarili smo na četničko uporište Jesenice.

... iz dnevnika, 22. srpnja

Tog su dana naši borci baš dobro napredovali, ali je sve, nažalost, završilo teškim gubitkom, upravo u zadnjim trenucima prije našeg povlačenja. Tu nam je poginuo drug Jovo Ljeskovac. Uz ranije poginulog Jovu Tarbuka, drug Ljeskovac bio je "strah i trepet" medačkih četnika. U magli sam čuo njegovu komandu:

"Druga četa za mnom, naprijed! Jebem im svetu nedjelu četničku..."

Komandant Momčilo je Jovu uvijek prikazivao kao ne baš hrabrog i dobrog borca, valjda iz ljubomore. Jovo je bio sretan kad bi operaciju mogao sam slobodno voditi, a ta mu se prilika upravo ukazala u Jesenicama, jer je Momčilo bio kod Egića lakše ranjen. Bio je on u stvari borac dostojan heroja, takav je bio i u ovoj posljednjoj borbi, jurišajući u prvima redovima sve do crkve, odakle ga je s tornja pokosilo smrtonosno tane. Zadnje riječi su mu bile:

"Drugovi, evo vam pištolj... meni više nema spasa, a vi se borite do posljednje kapi krvи..."

Bio je to divan, osjećajan čovjek i svi su ga voljeli. Često mi se žalio na Momčila... Tješio sam ga. Govorili smo o borbi i o članstvu u KP. Jednom mi je rekao da bi volio, ako za nesreću pogine, da onda pogine kao član KP. I doista tako je i bilo. Njegovo tijelo, zajedno s tijelima Jove Bogdanića, komandira Druge čete i još jednog druga iz bataljona "Marko Orešković", pokopali smo na vrhu jednog brda iza Jesenica. Deni, komesar brigade i ja, govorili smo na njihovom grobu. Počasnu paljbu u čast herojske smrti ispalili su borci, a mi smo svi plakali, dok je o njima govorio komesar brigade.

Ležali smo budni do pet sati ujutro, zaklanjajući se kamenjem od jakog planinskog vjetra. Nitko nije mogao spavati i bez da smo jeli, krenusmo do Lisca. Tu nas je trebala dočekati hrana. Kad tamo nas dočeka kotač ukiseljenog, provrelog graha i kotač prevarenog mlijeka. Grah se morao baciti, a prevareno mlijeko i kruh smo pojeli. Krenuli smo za Kunić.

Kazalište *Narodnog oslobođenja* u Škaliću

Tih dana došli su kod nas u brigadu glumci iz zagrebačkih kazališta od kojih je na oslobođenom teritoriju stvorena centralna glumačka družina "Narodnog oslobođenja". Oduševljeno sam drugovima objašnjavao da je u partizane došlo gotovo cijelo Hrvatsko Narodno kazalište i da ta činjenica za ustaše predstavlja veći poraz, nego da smo im kojim slučajem uništili deset bojni. Htio sam svoju radost prenijeti na borce. Nažalost, moja okolina tada nije shvatila, ni prihvatile moje oduševljenje.

Komesar i komandant bataljona su bili na konferenciji u štabu brigade. Ja sam s Konjanikom, komandirom I. čete, koji je zamjenjivao komandanta, htio povesti bataljon "Pekiša Vuksan" u Škalić na priredbu što su je za partizane 2. kolovoza priredili glumci Vjekoslav Afrić, August Cilić, Joža Rutić i drugi... Ali ni Konjanik, ni komandiri drugih četa, pa onda ni drugi borci, nisu pokazali nikakav interes za odlazak na priredbu, a pojedinci su to čak odlučno odbijali, opravdavajući se umorom i ranama od svraba... Bio sam izvan sebe! Nisam mogao shvatiti da drugovi ne dijele moju radost i ne žele ići na priredbu. Postrojio sam jednu četu i izvršio pregled. Bilo ih je doista teško ozlijedenih od svraba, naročito među nogama... Ponizio sam moje drugove. Tako je shvaćen moj postupak.. I sam povrijeden, teška srca sam odustao.

... iz dnevnika, 4. do 8. kolovoz 1942.

Danas (4. kolovoza) bataljonsko rukovodstvo (ja sam sekretar bataljonskog biroa) raspravlja o mojoj postupku, to jest, o pregledu postrojenih boraca... Ističe se umor i iscrpljenost boraca i potreba odmora. Osuđuje se moj postupak, ali i postupak Konjanika i još nekolicine koji su potaknuli otpor.

6. kolovoza poslijepodne bio sam u Škaliću na sastanku biroa Drugog i Trećeg bataljona. Po mene dolazi kurir s naredbom da se odmah s opremom vratim. Vratio sam se. Dočekuje me objava da idem u štab Zone. Komesar Deni mi govoril:

“Kao što si i sam konstatirao, pao ti je autoritet, pa više u ovom bataljonu ne možeš ostati. U popratnom pismu štabu Zone objasnio sam da si do 31. srpnja vrlo uspješno djelovao u kulturno-prosvjetnom području, ali da zbog manjih taktičkih grešaka koje je Konjanik iskoristio na štetu tvog autoriteta, više ovdje ne možeš uspješno raditi. Uostalom, sam si ponekad govorio da nisi dovoljno hrabar, a neki su to iskoristili...”

Zbunio sam se i tako zbunjeno, uzeo sam svoje stvari i potrčao za drugovima koji su prije mene krenuli sa Srđanom Bruićem. Oni su me trebali čekati u Vodoteču, selu udaljenom oko četiri sata hoda od Tuževića.

Po prvi put, otkako sam stigao u partizane iz pakla okupiranog Zagreba, počeo sam sumnjati u sebe i svoje sposobnosti. Glavom su mi prolazile slike mojih najtežih životnih kriza, još od vremena, kad sam stigao u Zagreb tražeći zanat. Zahvaljujući dragoj obitelji Božičković i Milanu, jednom od sinova te obitelji, uspio sam se upisati u prvi razred Klasične gimnazije. Bio sam na početku slab đak, nedostajalo mi je solidno predznanje, pa ipak, iako je bilo teško, ja sam to prevladao. Već sam u drugom polugodištu prvog razreda Klasične gimnazije postao solidan đak. Izgurao sam, zatim, osam razreda gimnazije služenjem u kućanstvima, ministiranjem, a najviše zahvaljujući instrukcijama... Nakon toga, uz zaposlenje položio sam tri godine na Pravnom fakultetu u Zagrebu...

Istina je da se bojam smrti, ali smrti se boji svatko, pa i oni najhrabriji... Istina je da se bojam pucati u čovjeka, ubiti ga... Rat je, znam, strašan i nepravedan rat, a u njemu fašizam želi uništiti sve dobro i plemenito... Fašizam ubija, kolje, pali, razara... Mi se protiv toga borimo. Nejaki smo, ranjivi, nedovoljno naoružani i treba nam hrabrosti, puno hrabrosti i odlučnosti. Imam li je ja dovoljno, pitao sam se. Uostalom, zar nije bila hrabrost cijeli moj dotadašnji život, moje školovanje, moje ilegalno djelovanje u okupiranom Zagrebu i dolazak u partizane? Sjećanja su navirala, a ja sam neprestano u glavi premetao... to o hrabrosti i *odlučnosti*.

Znam da sam silnom voljom prevladao teškoće i prepreke koje mi je život postavljao u ovo malo godina. Fašisti su mi onemogućili daljnji život i rad u Zagrebu i završetak studija. Htjeli su ubiti Anjutu i mene i uništiti sve što smo s goleminom naporima postigli. Htjeli su ubiti naše nade, našu vjeru u ljude, našu životnu radost i našu čežnju da budemo ljudima od koristi... Ali, mi smo im pobjegli.

Fašisti nas i dalje progone, iako smo pobjegli iz njihovih zločinačkih ruku... Naša je prednost u tome da sada i mi imamo oružje, možemo odlučivati, uzvratiti na metak metkom... to nam osigurava ljudsko dostoјanstvo. Više ne mogu po nama gaziti, iznuđujući priznanje, ne mogu nas vezane sjeći, klati... Ipak, mogu nas svakog trenutka ubiti kao što ja mogu ubiti nekoga od njih... ali, to ne rješava moj problem, ni suštinu moje borbe. Upravo je u tome moja nemoć da ne mogu spriječiti da netko od fašista ubije mene, moju Anjutu, moje druge, sve te nevine i nesretne ljude. Netko još uvijek može ubiti sve želje, sve ljubavi, sve što smo stvorili za sebe i za sve nas. Prokleti fašisti! Nesretan sam što su stvari takve kakve jesu,

nezadovoljan sam sa samim sobom... ali nemam pravo očajavati. U kovitlaku misli koje su se rojile u glavi, ipak se iz moje podsvijesti probilo još mutno pitanje:

Zašto nisam prihvatio volju boraca da ne idu u Škalić? Uvrijedio sam ih svojim postupkom...

Dok sam se ja oprštao s bataljom i pokunjen odlazio iz Kunića i Škalića, Anjuta je preseljavala bolnicu iz Buljmiza u Šalamunić, bliže ratnim operacijama u kojima će i sam uskoro sudjelovati. Teško mi je palo da će sve što se dogodilo s bataljom, samnom i kazališnom predstavom, morati ispričati Anjuti. Ona to mora znati.

8. kolovoza, oko 4 sati poslijepodne, jedva sam dočekao Srđu. On je ostao u Donjem Babinom Potoku, a kod sebe je imao popratno pismo za mene. Krenuli smo za Korenicu kolima. Cijelo vrijeme suzdržavao sam se da ga bilo što pitam o mojoj dalnjoj sudbini. Ipak, nisam se mogao dokraj suzdržati. Protisnem:

“Što će samnom štab Zone?”

“Vrag zna...”, odgovori on važno, a mene uhvati muka.

Navečer smo stigli u Korenicu. Dobio sam visoku temperaturu, valjda od upaljenog grla ili gripe. Stigao sam u štab Zone i čekao “presudu”. Na sreću, Joža Horvat, zamjenik komesara Zone nije bio u štabu. Pred njim bi mi bilo jako neugodno da vidi na što sam spao... Neki, meni nepoznati srednjoškolac, načelnik štaba predao me jednom partizanu. On mene i komandira koji je došao s nama, odvede u kuhinju na večeru i nađe nam mjesto za spavanje. Upravo kad sam se uspinjao u štali na sijeno, čujem da netko više:

“Đuka, Đuka...”

Vikala je za mnom bataljonska bolničarka Zorka i već se popela na sijeno. Nije mi bilo drago da me zapazila... Zvala me u kuću gdje je ona bila, da jedem i spavam i da me očisti od ušiju. Ja sam sve to odbio, dajući joj na znanje da sam umoran i bolestan. Pokupio sam se na spavanje. Nekoliko sam dana bio bolestan. Namjerio se na mene i komesar Odreda Milan Basta. Tražio je da za novine Odreda napišem nešto o borbama koje su vodili brigada i bataljon “Pekiša Vuksan”. Iako pod temperaturom i s jakom glavoboljom, napisao sam dva člančića.

Čim sam prizdravio, odem u štab Zone. Komesar Đuro Kladarin pitao me nešto o bataljonu i naredio da me stave na raspolažanje štabu Grupe odreda u Lapcu. Otišao sam u Lapac i javio se komesaru Radi Žigiću. On se puno raspitivao o bataljonu, o Deniju i o Momčilu. Odgovarao sam iskreno i sve sam najbolje govorio o borcima, komesarima četa i o Deniju i Momčilu. Slušao me, očigledno ne previše zadovoljan i poslao me natrag u štab Prve zone.

Na povratku u Korenicu, 14. kolovoza, opet sam susreo Zorku. Htjela mi je kod komandanta mjesta ishoditi prijevoz kolima. No, ja sam odbio i ona je to osjetila. Kad sam kasnije razmislio, bilo mi je žao. Trebao sam joj ljudski zahvaliti na brizi, a ovako sam je uvrijedio.

Taj mi je dan u Korenici bio šaren. Tek su neke iskrice svjetla u njega unijeli drugovi, koji su mi hvalili ona moja dva članka...

Formiranje Druge brigade

Iz Korenice sam, po rasporedu krenuo 15. kolovoza u Drugu brigadu, koja se upravo formirala u Buniću od bataljona istočnog dijela Like, od boraca s krbavskog, lapačkog i koreničkog područja.

Na putu za Bunić, svratio sam Anjuti u Šalamunić. Prije deset dana nisam ni sanjao da će je tako iznenada vidjeti.

“*Glavno je da si ti meni živ i zdrav...*” govori Anjuta, radujući se našem susretu. Prespavao sam u bolnici, ali nisam jeo. Nedostajalo je hrane, pa je Anjuta htjela samnom podijeliti svoju porciju, no ja sam odbio, znajući da je njoj potrebnije. Zbog moje utučenosti malo smo govorili o našoj novoj situaciji.

“*Možda je bolje da je tako, jer ako ja poginem, ostat će iza mene nešto od naše ljubavi...*”

“*O tome ne govorи*”, kaže Anjuta, “*nisi u partizane došao da budeš komandant ili komesar, nego da spasimo život...*” Govoreći tako zagrlila me. To je bilo ono što mi je u tom času najviše pomoglo.

Idući od Šalamunića prema Štabu brigade, u glavi su mi se uvrzle svakake misli. U tom rašomonu misli i osjećaja uskrsla je predamnom Mara. I ona je slaba točka u mojoj prošlosti. Prije braka s Anjutom, čuo sam da je Mara rodila i da tvrdi da je to moje dijete. Rekao sam to Anjuti. Nisam provjeravao istinitost te priče. Od Mare nisam tražio ni dobio nikakvu potvrde za tu vijest. Ipak, u sebi nisam poricao takvu mogućnost. Mara je, idući iz Valetića, u neko posavsko selo za sluškinju, svratila k nama u Tučenik. Pričala je da se razvela od muža, zapravo su je otjerale majka i muževa sestra. Dvije godine u braku nije zanijela, tvrdeći da ne može imati djece. To me je ohrabrilo. Taj, jedan jedini bliski odnos s Marom, imao je za mene neželjene posljedice. Što je, tu je. Čim rat završi, ako preživim, moram se pobrinuti za Maru i za dijete. Iako ne vjeruje u istinitost te priče, Anjuta se slaže da se moram za njih pobrinuti, bez obzira je li dijete moje ili nije.

... *iz dnevnika, 17. kolovoz 1942.*

Druga brigada formirana je 12. kolovoza u Laudanovom Gaju, kod Šalamunića. Imala je oko 1200 boraca. Po dolasku u brigadu zamolio sam komesara da me uvrsti u jedinicu kao običnog borca. Mislio sam početi ispočetka. Uostalom, u Pekišinom bataljonu borci su me lijepo primili, naročito u Jurišnoj četi, dok sam bio delegat voda. Bogde Vujnović, zamjenik komesara brigade, nije moj zahtjev prihvatio. Sjećao me se iz Jurišne čete Pekišinog bataljona.

... *iz dnevnika, 19. kolovoza*

Zabrinut se motam dva, tri dana oko štaba, čekajući raspored u jedinicu. Kako je bolnica u Šalamuniću blizu, opet sam 19. i 20. kolovoza posjetio

Anjutu. Njoj je Jakov Blažević rekao da sam raspoređen za ekonoma Druge brigade.

“*Bar će se najesti*”, odgovorila je Anjuta Jakovu.

“*Ali, Bogde inzistira*”, govorim Anjuti, “*da organiziram i vodim agit-prop, jer da ekonom može biti svatko...*”

Nekoliko dana kasnije, čuo sam da su Jakov i drugovi čitali moj članak, objavljen u listu Prvog odreda koji uređuje komesar Milan Basta. Jakov je čak na sastanku Okružnog komiteta čitao naglas moju reportažu o borbi protiv četnika u Jesenicama.

“*Divno!*”, kaže mi Jakov, “*Piši o napadu na Udbinu...*” Rade Žigić također se pohvalno izrazio o mojojem pisanju.

Novi napad na Udbinu

Napad na Udbinu počeo je 21. kolovoza u ponoć i trajao do 23. kolovoza. Rade Žigić, Jakov Blažević, Mićun Šakić, Srećko Manola, komandant Zone, Perica Kleut i Pepa Babić, komesar brigade, svi su išli na položaje s velikim veseljem, i unaprijed krojili planove o porazu neprijatelja, plijenu... Čudio sam se kako su tako veliki optimisti, naročito Jakov. Ja sam naprotiv, kao uvijek prije akcije bio pun pesimizma i straha, ne samo zbog sebe. Oni su bili toliko uvjereni da će Udbina pasti, koliko sam ja intuitivno sumnjaо, s obzirom na neuspјeh prvog napada na Udbinu.

Kad su počeli pristizati prvi izvještaji, već smo imali: 20 mrtvih, pa 30 mrtvih, pa 53 mrtvih... Konačan rezultat bio je propala akcija i sveukupno 115 mrtvih boraca s naknadno umrlima od rana i oko 150 ranjenika. Većina ranjenih boraca upućena je u bolnicu u Šalamunić. Bio je to posao za nekoliko liječnika, a Anjuta je tamo bila sama s priućenim bolničarkama. Mislio sam, slomit će se, moja jadna Anjuta...

Ta je borba bila strašna. Borci su oduševljeno nasrtali, zato i jesu toliki poginuli. Čak su i ne-komunisti, umirući vikali: “*Živjela Komunistička partija...*” Za haubicu nam je nedostajalo granata, a za tenk nismo imali benzina.

U svoj bolnički dnevnik Anjuta je zapisala:

“*Nakon borbi za Udbinu u bolnicu u Šalamuniću smjestilo se oko 170 ranjenih boraca. Neki su među njima bili u vrlo teškom stanju. Bila sam prisiljena obaviti vrlo komplikirane kirurške zahvate, koje dosad nisam radila. Razmišljajući i gledajući instrumente, koje smo već do tada prikupili i razgledavajući pažljivo povrede boraca, sama od sebe dolazila bi mi ideja: kako postupiti u pojedinom slučaju. Znala sam da ako ništa ne napravim, pojedinci će umrijeti. Ako nešto poduzmem, možda ću ih spasiti. Dozivala sam u sjećanje sveukupno znanje koje sam naučila u školi ili prilikom asistiranja pri raznim operativnim zahvatima, uključujući iskustvo koje sam stekla u bolnici u Buljmizama. Bilo je među ranjenicima vrlo komplikiranih prijeloma nogu ili ruku od neprijateljskih metaka. Namještala sam udove u pogodne udlage. Jedan je borac, primjerice, bio ranjen u*

butinu i bila mu je presjećena mokraćna cijev. Ranu sam previla i uvukla kateter, koji nisam vadila nego sam ga učvrstila. Ostao je živ i tek je poslije rata izvršio temeljitu operaciju. Jedan je borac bio ranjen kroz pluća. Disao je na ranu s potkožnim endemom od zraka. Učinila sam sve da ga spasim. Uvlačila sam debele igle od injekcija, pričvrstila ih i ostavila. Spasila sam ga od velikih bolova i nakon toga je premješten u bolnicu u Frkašić, gdje je bio jedan diplomirani liječnik. Bilo je naređenje da sve teže ranjenike premjestimo u Bijele Potoke u Frkašić, radi veće sigurnosti i više stručne spreme liječnika. Tamo je, nažalost, moj pacijent umro. Bilo mi je žao. Čvrsto sam vjerovala da bi preživio, da je ostao u našoj bolnici... ”

Moja reportaža u "Udarniku", br. 1. prikazuje borbe za Udbinu. Između ostalog u njoj se opisuje bombardiranje naših položaja iz aviona koje ustaše uvijek iskoriste da bi izvršili juriš. Neprijatelju u ruke su pali naš brdski top, protutenkovski mitraljez, 6 puškomitraljeza, minobacač i 40 pušaka. Većinom, to je bilo oružje boraca koji su poginuli pred rovovima ili na žici. Bogde mi govori kako su bježali i on i komandant, što je u tim okolnostima bilo sasvim razumljivo... ali, pitam se, zašto onda nekog drugog koji prizna da je bježao kritiziraju... Vratili smo se u Mekinjar. Po tri puta su nas dnevno bombardirali i mitraljirali. Sve je žito izgorjelo. Teško su ranjene dvije djevojke. U Mutiliću su iz aviona ubijeni tri borca i jedna djevojka, dok su drugi lakše ranjeni. Dok se štab brigade nalazio u Ondiću, ja sam štampao "Udarnik" u Buniću. Idući za Bunić, u Šalamuniću sam susreo De-nija. Opet smo pobliže razgovarali o "mojem slučaju" iz bataljona "Pekiša Vuksan". Čini se da je cijela stvar završila dobro, a to me veseli.

Novi broj lista "Udarnik" nije mi baš uspio. Potkrale su se tri ozbiljnije greške. Neugodno mi je, jer će Jakov Blažević misliti da sam ih namjerno ostavio u tekstu, premda me on zamolio da to ispustim. Još je gore da je moja reportaža o borbama za Udbinu pod naslovom "Herojska borba" preštampana u "Ličkom partizanu" zajedno s tim greškama. Inače, na insistiranje komesara Bogde, postavljen sam za šefa "agitpropa" brigade.

Kod nekih me drugova ponekad zbunjuje njihova *ravnodušnost* prema žrtvama, stradalima i mrtvima... Kao da ne vidim tugu na njihovim licima, a pod Udbinom je zauvijek nestalo 115 ljudskih života, a od drugih stotina ranjenih boraca, još se ne zna koliko će ih preživjeti ili zauvijek ostati invalidi. Mene to boli, premda znam da ni to ne valja. Znam da borci ne smiju klonuti ako želimo ići dalje, nastavljujući borbu do pobjede... Ipak, teško podnosim ljudske gubitke... Pomislio sam, da sam ja vodio takvu operaciju, ja bih ili u njoj poginuo, ili bih se nakon takve nesreće sam ubio... Očigledno, ja za to nisam sposoban, a u mislima mi se opet pojavi slika mog neljudskog ponašanja prema borcima Pekišinog bataljona, kad nisu htjeli ići na kazališnu predstavu... pa, nisam se zbog toga ubio!

Udbinu je krajem lipnja napadao i bataljon "Pekiša Vuksan" i napad je propao. Možda je iskustva iz te borbe trebalo bolje iskoristiti prilikom napada naše brigade. Trebalo je, možda, bolje procijeniti informacije o neprijateljskoj snazi s obzirom da je neprijatelj utvrđen. Samo je teško oružje

moglo probiti neprijateljske utvrde, a ne ljudska masa boraca. Bilo je tu i nekih iskustava iz povijesti. Poznato je da su 1689. godine ustanici uspjeli opsadom natjerati tursku posadu da se povuče iz Udbine, jer je borbom nisu mogli zauzeti. Ali, čini se da našoj preuzetnoj komandi takva iskustva nisu bila potrebna! Zbog toga smo doživjeli poraz.

... iz dnevnika, 6. rujna

Bombardirana je bolnica u Šalamuniću. Anjuta je uspjela evakuirati ranjenike prije bombardiranja. Samo je Iljuš, bolnički komesar, opet ranjen u grlo... Nije se na vrijeme evakuirao s ranjenicima. I Anjuta je opet, kao i onda kad su ga ranili medački četnici, vadila iz njegovog grla komadiće željeza od avionske bombe. Cijela bolnica preseljena je na Plješevicu, u Bijele Potoke. U toj su velikoj bolnici radili trojica liječnika. Anjuta je u prvo vrijeme bila zamjenik upravitelja bolnice, a potom je postavljena za šefa internog odjeljenja koje je s uspjehom vodila do prosinca 1942. godine, kad je bolnica preselila u Korenicu.

... iz dnevnika, 9. rujna

Akcija za Ivčević Kosu i Čanak. Borba se vodi na teškom terenu. Komandant brigade poslao me na Ivčević Kosu u bataljon Miće Radakovića. Kad sam stigao u štab, nalazim u njemu jednog mladog Hrvata, vezanog. Pušten je kasnije. Nešto dalje leži mrtvi starac, ... evo, gdje je nedužan našao smrt. Još dalje stara žena, ranjena u glavu kroz oko i u grudi, leži u ljeskovom granju. Bolničar je izvlači i uređuje rane... sumnja da će preživjeti. Tu je i neka djevojka prelomljene ruke... Tu su i druge žrtve: jedna mlada žena, starija žena i neki starac... kuknjava, strah i plač... Takav je rat. Napad se dogodio po mraku, a ovi su ljudi bježali. Inače, ne može se tvrditi ni za neke među njima da su potpuno nevini, jer selo Dorčići nije mogao uništiti samo jedan čovjek... I četrnaest djevojaka iz Kuzmanovače bilo je nevino pobijeno, a smatra se da su ih pobili ovi iz Čanka i Kose. No, ni narod u Kuzmanovači nije puno bolji... Pljačkaju i uništavaju. Kažu, imaju razloga, ali da su imali priliku možda bi i oni ubijali. Neki čudan narod. Zlom zaudara. Zbog šake škrte zemlje, sirotinja udara na sirotinju...

Teško bi se moglo reći da se u akciji za Kosu poštivala sasvim linija naše narodnooslobodilačke borbe. Pljačkalo se, pa i šamaralo. Ljudi su gnjevni... Ja sam neke srpske civile grdio zbog pljačke. Bio sam i sam u opasnosti, ali sam unatoč tome vršio svoju dužnost.

Navečer su strijeljali neke ustaše. Ja to nisam htio gledati, naprosto sam se nad svime zgrozio. Nekad je to na mene strašno djelovalo, a sad kao da sam odrvenio. Pomislio sam, pa to se može i meni dogoditi uhvate li me ustaše ili četnici živog... osim toga, mogu štогод zgriješiti i ovdje, a da me nitko pravo ne pita, jesam li kriv ili nisam, pa mogu i s ove strane dobiti metak u glavu... Ipak, govorio sam sebi: rat je to, borba, nije to ni prvo ni

posljednje strijeljanje... Tako postajem sve više drven. Jedino kad pomislim na Anjutu, kako bi ona doživjela moj način razmišljanja i kako bi se nje to teško dojmilo, tad me nešto žacne i zaboli... Opet pomislim, pa i da ja kojim slučajem postanem nevina žrtva, oni oko mene svašta bi napričali protiv mene, da opravdaju sebe... imaju puno previše vlasti nad životom i smrti svojih podređenih, pa čovjek nikad ne može biti dovoljno siguran. Osjećam ponekad da ovdje kao Hrvat, pa i intelektualac (iako to nikad ne ističem), i nisam baš po volji nekima...

... iz dnevnika, 13. do 15. rujna

Jedinice Druge brigade vode borbe na području Kosinja. Pri zauzimanju Krša, bataljon "Matija Gubec", koji ne pripada Drugoj brigadi, imao je velike gubitke. Bilo je dosta ranjenih i teško ranjenih boraca. Dva dana (13. i 14. rujna), bio sam s borcima na položaju.

Danas je 15. rujan. Otišao sam u štab Grupe odreda raditi na listu "Udarnik". Navečer sam otisao u Bijele Potoke kod Anjute. Stigao sam ujutro i Anjuta me je radosno dočekala. Za razgovor smo imali malo vremena. Čekajući da mi majstor popravi cipele, još sam se jednom nakratko našao s Anjutom. Osjećam, teško joj je. Puno je bolesnih i ranjenih, a ona, iako nije sama, obavlja velik dio posla. Takve su okolnosti da se ne može opustiti, a takva je i po svojoj prirodi... stroga prema sebi i ja to moram razumjeti. I to je oblik moje ljubavi.

U Grupu odreda doveli su neke ustaše "koljače". Jedan, kojeg neki borići poznaju kao zlikovca, sa završenih četiri razreda gimnazije i električarskim zanatom, priznaje da je ubio samo petoro ljudi. Četiri razreda gimnazije! Iznenaden, razmišljao sam što ga je natjeralo da bude ustaša, zločinac, krvolok? Električarski zanat u našim je prilikama unosno zanimanje, a on umjesto da radi kao električar, postao je koljač... još je k tome po izgledu naočit muškarac. I njega sam u mislima usporedio s malim Blažom iz Valetića, kom su na glavu nabili kapu s velikim "U", a da ga nisu ni pitali... Zašto takvi pojedinci postaju ustaše, ljudski izrodi? Nisam si mogao objasniti i premda uvijek izbjegavam da ih se tuče i vrlo teško takve situacije podnosim, ovoga sam udario šakom u obraz tako jako da su mi se dva prsta svinula i otekla. Onda sam odlučio da više nikad nikoga ne tučem... Čemu da ja sam sebe udaram na zločincu.

... iz dnevnika, 19. rujna

Otišli smo preko pruge za Kosinj, gdje se nalazila brigada. Išao sam pod dojmom susretljivosti s kojom su me neki drugovi dočekali u štabu Grupe odreda. Bilo mi je ugodno. U samoj brigadi manje od toga osjećam, iako mi je Mićun blagonaklono rekao:

"Vide, stiže ti..."

Čuo sam da je bio zabrinut za sudbinu komore i mene, bojeći se da smo zarobljeni.

U ratu, dok se krećeš ili miruješ, svašta čovjek razmišlja. Tako je meni na pamet pala jedna pjesma Alekse Šantića pod naslovom "Pismo vojniku". Ima u njoj jedna strofa kad majka moli sina da joj se, ovjenčan slavom, vradi. Razmišljam, kako je glupa ta strofa. Zar bi nekoj majci doista bilo više do slave, nego do sina? Pa, to je strašno glupo..., posebno ako se bori za tuđe interese, a ne za svoj život.

Neki su ljudi s terena, čak i neki partizani (Popović), pobegli u četnike. Talijanski okupatori, gadovi, ponekad uspiju u svojoj propagandi, posebno još kad je novcem podupiru, da se mi među sobom tučemo za njihove ciljeve... Mislim, može li se njihova propaganda onemogućiti i ne temelji li se možda vještina okupatora na našim greškama? Istina, narodu je teško. Prolijevanje krvi i spaljeni domovi, to je iskustvo već dotaknulo svako ličko selo. Smjenjuju se ofenzive za ofenzivama, bježanje, glad i bolesti... Gine narod i stradava, a kraj rata još se uopće ne nazire. Neprijatelji, Talijani i četnici nude narodu hranu, odjeću, topli kutak, zaštitu!

Mnogo bi toga još trebalo zapisati o ovim borbama, ali za to u mojoj bilježnici nema dovoljno papira. Neke slike i prizore, opisao sam u reporažama u listu "Udarnik". One su realne i istinite, onako kako su se u životu zbivale... Samo bi se tu i tamo našla neka moja misao, neki umetak, ali strahote borbi kakve su one stvarno bile, ja nisam imao dovoljno snage - da ih uvjerljivo opišem. To bi morao biti neki jači pisac od mene, možda Krleža, ali on nije među nama, već se skriva tamo negdje u ustaškoj bolnici...

Prisjetio sam se one dvojice ustaša: električara i krojača. Ne mogu sebi objasniti psihičko stanje takvih zločinaca... klali su nepoznate ljude, kako su mogli?

Promatram ovdje u brigadi Vlajka. U ratu su mu ubijeni: žena, dijete, otac, a on partizan, neumorno ljudima objašnjava u hrvatskim selima:

"Nisu Hrvati krivi... Ne bojte nas se."

Komandantu brigade Mićunu, zaklali su ženu i dijete na školskom pragu. Gotovo 80% naših boraca izgubilo je u ovom ratu nekog od svojih najmilijih i najblžih. A upravo oni danas prihvaćaju, pronose i drugima tumače: "*bratstvo i jedinstvo*".

U Kosinju sam naišao na veće hrpe kukuruza u komušini. Zločinci su posjekli kukuruz kod srpskih seljaka i dovezli ga u svoja dvorišta. O svemu ćemo tek naknadno imati pravi uvid i moći ocijeniti. Zaglušno avionsko bombardiranje Kosinja... Gore kuće Hrvata u većim i manjim selima kroz koja prolazimo. Talijanski bi fašisti htjeli - prestrašiti hrvatsko stanovništvo, kako se ne bi opredijelilo za partizane. Avioni tako najprije bacaju bombe, pa onda bacaju propagandne letke. Ili, jedan avion baca bombe, a drugi letke koji pozivaju na lojalnost talijanskim okupacionim vlastima.

Ofenziva u zapadnoj Lici

Pišem pismo Anjuti:

“Danas je 27. rujan. Mogao bih ti mnogo toga pisati o borbama i ranjenicima, ali to ćeš pročitati u “Udarniku”. Htio bih ti reći, da sam, kad su borbe utihnule, izvadio iz torbe fotografije... i promatrao onu fotografiju na kojoj ste ti i Sokina Mika... Razmišljao sam o našem životu..., o svemu, o Jelsi gdje smo se upoznali, o nježnosti koju si u meni pobudila, sjetio sam se kako sam te naučio plivati i kako sam te onako vitku pridržavao na vodi...”

Mi imamo tu sreću da smo oboje u partizanima, blizu jedno drugome. Mnogi drugovi su bježeći, ostavljali svoje supruge i djecu u okupiranim gradovima i selima. Nekima se obitelj nalazi u zbjegovima, pa mjesecima nemaju jedni o drugima vijesti. Kad o tome mislim, čini mi se da smo nas dvoje gotovo privilegirani... Naša je sreća da moj rad i vojne obaveze omogućavaju naše povremene susrete. Da sam kojim slučajem neki komandant ili komesar bataljona, rijetko bih se mogao odvojiti od štaba i boraca.

Upravo su stigli kuriri iz Brinja. Kazu da na nas kreće neprijateljska sila od oko 40.000 Talijana iz Senja, Brinja i Ogulina i drugih mesta zajedno s četnicima. Već su oko Brinja spalili neka sela. Ušli su u Jezerane i Križpolje... kopaju i odvoze krumpir i kukuruz. Četnici pak uništavaju zemunice i skloništa žita u partizanskim selima i porodicama. Narod strada va, bježi u šumu, traži pomoć...”

... iz dnevnika, 30. rujan 1942.

“Na položaju smo, a oko nas fijuče puščana tanad, čuje se mitraljeska vatrica i odjekuje tutanj bacača i topova... Da, prekjučer sam dobio tvoje divno pismo... Kažeš, kad si sama razmišljaš, da ćeš kad ja dođem biti baš onakva kakvu te ja najviše volim, ali kad ja doista stignem, dogodi se da budeš u nekom poslu ili s nekim teškim ranjenikom, ili se boriš za nečiji život, pa se onda ne možeš posvetiti meni kako bi to htjela, i ne možeš mi pokazati svoju ljubav... jer si stalno u borbi, stalno pristizi novi teški ranjenici, tvoje znanje i uvjeti liječenja su, kažeš, premali a odgovornost prevelika...”

Znam, draga moja Anjuta, i upravo te takvu još više volim, zaključio sam, pročitavši tvoje pismo.”

Od noći 30. rujna do 2. listopada, dan i dvije noći bili smo na položajima. Uglavnom nismo ništa jeli, a neko smo vrijeme bili i bez vode. Navečer smo pekli krumpire. Bilo je smiješno vidjeti kako su partizani kao vukovi nasrnuli na krumpire, još napola prijesne... Nakon žestoke noćne borbe, uspjeli smo odbiti nekoliko jurša na naše položaje. Oko podne, spustili smo se u selo. Stigli smo u kuću jedne udovice čijeg su zeta ubili ustaše, jer da je prijateljski razgovarao s partizanima. Gotovo je cijeli narod kod kuće i ne boji nas se. Pričaju s nama i zadržavaju nas... Najzad sam kod jednih morao večerati i tek sam u noći potražio štab bataljona “Ognjen Prica”. Da-

nas sam bio i u bataljonu "Pekiša Vuksan". Razgovarao sam s Ferdom. Žali se na Momčila Novkovića. Tuži se protiv mnogih nepravdi, htio bi doživjeti trenutak kad će se najzad suditi po pravdi i kad će se Partija očistiti od onih koji je iskoristavaju... Mislim, bože, kakvi smo mi to članovi Komunističke partije? Odavde, iz Pazarišta je Mićun Muhar, ali ga ne vidim među narodom... Bit će da se povukao.

... iz dnevnika, 5. listopada

Jučer sam se dovezao u zarobljenom automobilu s političkim komesarom u štab brigade. Kakve li radosti. Partizani u luksuznom autu. Upravo me komesar obavijestio da talijanski okupator s dvije divizije napada Liku, pa se moramo brzo povući preko pruge. Dvije divizije! Kakva li je to strašna sila koja će uz pomoć domaćih četnika i ustaša i ovaj sektor Like učiniti zgarištem...

Stigla je vijest da su se ustaše s Udbine spustili u Jošane, gdje su zvjerски pobili i poklali 206 stanovnika i pedesetoricu ranili. U spaljenom i već ranije desetkovanim selu nije bilo straže. Kažu, da su ustaše svoje žrtve probadali kolcima i tako ih, pričvršćene uz zemlju ostavili. Zar doista nema nikoga tko bi mogao utjecati da te zvijeri ne čine tolike strahote nad nevinim narodom?

... iz dnevnika, 6. listopada

Krenuli smo od Pazarišnog klanca preko Vaganca, kroz Kosinj i prešli prugu. Kad smo stigli do Vaganca već su fijukali meci i praskale mine u našoj blizini. Vratili smo se i krenuli prema Smiljanu. Izmiješano s vojskom, zajedno se kreće duga kolona od oko 300-400 izbjeglica iz Kosinja i drugih sela... Bosi i goli, žene, djeca, plač... Padaju teške kletve na račun neprijateljske, talijansko-ustaško-četničke rulje... Hladna, vrlo hladna noć. Žene na leđima nose kolijevke, a rukama vuku djecu koja mogu hodati. Djeca plaču, udarajući bosim prstićima po kamenju... Hrvati, partizani iz Pazarišta vode sa sobom svoje obitelji. Jedna se žena zamalo porodila na putu. Prošli smo kroz sela: Raštoka, Smiljan, Trnovac, Rizvanuša i Divoselo. Hrvati u Rizvanuši lijepo su nas primili. Divoselo je do temelja uništeno.

"Prošli smo i kroz Čitluk. Bio sam nakratko sa Sokom i djecom. Soka čezne da te vidi, Anjuta. Zvao sam je da ide s nama... Malo smo razgovarali, a tokom noći krenuli smo preko pruge za Vrebac. Neprijatelj nas je primijetio i tukao topovima i mitraljeskom vatrom. Opet pale kuće u zapadnoj Lici. Pale kuće u Čitluku, Ornicama, Divoselu, koje su preostale od ranijeg paleža, ili koje je narod na brzinu podigao na zgarištima"...

Iz Vrepca nastavili smo put za Podlapaču. Dotrčale su žene i djeca da nas vide. Čini se da su nas ovdašnji Hrvati prihvatili i zavoljeli, pa je ujutro bilo mnogo mlijeka za vojsku... Neki su stanovnici svoje simpatije za parti-

zane platili kasnije životom, kad su nakon IV. ofenzive, ustaše evakuirali narod Podlapače.

U Vrepcu sam ti, Anjuta, napisao:

“Mi ćemo se kretati u pravcu Korenice i dok brigada bude odmarala, doći ću u Frkašić da budemo malo zajedno.”

To pismo nisi dobila, pretpostavljaš sam. Zato, evo mene, Anjuto, tebi na Bijele potoke...”

“Pričekaj samo pola sata, moram pomoći bolničarkama kod previjanja. Imamo puno teških ranjenika, kod nekih se borimo za život...”

“Kako je Nikola?”²⁴

“On je odlično”, govori Anjuta, “operacija je uspjela i on je izvan životne opasnosti. Možeš ga vidjeti.”

“Anjuta, sve si mi ljepša i mlađa...”, rekoh joj uz poljubac na rastanku. Suze i smiješak zajedno, prekrili su joj umorno lice.

U sastav naše brigade uključena je Omladinska ženska četa. U četi je 90 djevojaka, predstavljajući izbor od oko 700 djevojaka koje su se prijavile za Omladinsku četu. Prije dolaska u brigadu, četa je obavila vojno-politički tečaj.

... iz dnevnika, 13. listopada

“Draga Anjuto! Danas krećemo dalje. Idemo u udaljene krajeve. Pred Ljubovom i na Pločanskom Klancu koncentrirao se talijanski neprijatelj s većim snagama, a ustaše s Udbine opet su provalili... Ovaj put bez uspjeha, odbijeni su.

Bojim se za tebe i za bolnicu. Pojačajte straže i budite na velikom oprezu.”

Krenuli smo oko podne i navečer smo stigli na Plitvice. Vidio sam djełomice te krasote, prvi put. Šuma i divna voda. Ustaše su srušili i spalili kuće. Spavali smo pod jelama oko vatre...

Borba na Korani za Perjasicu

14. listopada stigli smo do Močila. Kuće uz cestu već su bile spaljene. Spavali smo pod vedrim nebom. Gotovo smo svi prehladeni i umorni... Idućeg dana krenuli smo preko Zbjega i Primišlja, čamcima smo prešli Koranu i 16. listopada ušli u Veljun. Tu smo spavali po kućama, štagljevima i šupama. Veljun još nije bio spaljen. Cijela brigada najela se dobre hrane za večeru i sljedećeg dana za doručak.

Na tom dijelu Korduna bio je samo jedan bataljon, dok su se ostale jedinice nalazile na zadacima izvan Korduna. Upoznao sam komesara

²⁴ Nikola Plečaš iz Divosela bio je borac bataljona “Pekiša Vuksan”. Ranjen je u nogu gelerima rasprsnute granate koja je raznijela mišićno tkivo. Dobio je gangrenu, zbog čega mu je Anjuta moralu odrezati nogu do iznad koljena.

omladinske čete kordunskog bataljona. Bio je to Vlado Očak-Dado. Njegova četa imala je oko 100 omladinaca, koji su vojni tečaj završili polovinom srpnja 1942. u Skradu. U razgovoru saznao sam da je Vlado zagrebački skojevac. Od njega sam čuo da je naša Sofija Pavičić "Maša" sada rukovodilac pionirske organizacije na Kordunu.

... iz dnevnika, 16. listopad 1942.

Počela je neprijateljska talijanska "kaznena ekspedicija" na sektoru "Poloj-Perjasica". Izvodila se lijevom obalom Korane, uz cestu za Primišlje prema Veljunu. Operaciju "čišćenja" vršili su dijelovi dvije talijanske divizije s konjičkim pukom, bataljonom "Crnih košulja", eskadronom tenkova i dvije baterije artiljerijskog puka, ukupno oko 3000 neprijateljskih vojnika. Ispred neprijatelja bježi masa naroda, uglavnom žene i djeca. Jedna, izgledom vrlo bistra starica, sjela je pred nas, uzdahnuvši:

"Kud ću da bježim? Već cijelu godinu bježim... Eto, čeljade, bježi, pa bježi. Jučer onu zeru kukuruza spremila, danas bježi! Što me drži ovako staru? Što sam skrivila Bogu?", reče pogledavši u mene svojim zamućenim očima i nastavi:

"Prokleti su ratovi, tri sam prokleta rata ja već proživjela. Još kad je Švabo ratovao s Bosnom, već sam bila odrasla..." uzdahne i prijeđe rukama preko gustih brazda potamnjelog mučeničkog lica, gucne malo vode koju je ponijela sa sobom da nakvasi staračka usta.

Gusti dim i plamen gutali su sirotinjske kućice i naselja. Neprijatelji su s tenkovima i konjicom došli do ceste, koja preko Korane vodi za Primišlje. Mosta nije bilo.

A, 17. listopada sve je bilo u plamenu. Naše su snage zauzele položaje s desne strane Korane. Ženska četa bila je raspoređena po bataljonima da se izbjegnu njeni veći gubici u prvoj velikoj borbi. Cijeli dan se puškaralo, tukli topovi i bacači, dok su tenkovi grmjeli uz obalu Korane. Svakog trenutka pomislio sam - evo ih! Od njih smo vijugavom cestom bili udaljeni oko 2 kilometra.

Poslijepodne, na konjima su se pojavili komesar Rade Žigić i komandant Vlado Četković. Dogovarali su se sa Štabom brigade. Brigada je prihvatile borbu i pucnjava je postajala sve žešća i žešća. Jedan jedini kordunaški bataljon koji je bio na svom terenu, sukobio se s neprijateljem. U pomoć mu je došao jedan bataljon Druge brigade, dok su se ostala tri bataljona neopazice bočno približila neprijatelju. Već pomalo pada mrak. Najzad juriš i paklena vatrica... Sve se lomi. Tutnjava pritisnuje zrak i zapljuškuje poput vala. Užasna borba... Stižu prve vijesti: svi su u jurišu na neprijateljsku vojsku, svi borci i svi oficiri brigade i Zone... Rezultati su bili poznati tek idućeg dana navečer, ako se ikad dokraj znaju pravi rezultati. Talijanska vojska imala je više od 100 mrtvih, oko 150 ranjenih i 32 zarobljena vojnika i oficira. Među ranjenima je jedan fašistički general, zamjenik ministra rata. Naša brigada imala je 4 mrtva borca, 14 ranjenih, među

njima i dvije omladinke. Cijelu noć su seljaci i vojska izvlačili ratni pljen.

Istog dana se prebrojavao ratni pljen. Zarobljeni su: 1 putnički automobil, 7 kamiona, a toliko ih je i zapaljeno, 7 motocikla, 300.000 raznog streljiva, 24 konja i sedala, dok je 68 konja ubijeno, više lakih i 3 teška mitraljeza, oko 130 pušaka, 1 ispravni tenk i 2 oštećena, i još mnogo seljačke robe i hrane koju je neprijatelj prethodno opljačkao i slao kamionima na željezničku stanicu. To su bile plahte, jastuci, šarenice, vuna, kukuruz i drugo žito, krumpir, svinje, kokoši... Narodu je vraćena opljačkana roba. U borbi posebne rezultate postigao je Kordunaški bataljon koji je zaslužan i za zapljenu golemog ratnog materijala.

Operativni oficir brigade, Lazo, ranjen je, ali od partizana koji ga noću nije prepoznao. Ranjen je i Miloš, operativni oficir Zone. Obojica su se hrvali s nekim talijanskim oficirima. Idućeg dana opet su nas posjetili Rade Žigić zajedno s nekim rukovodiocima, koje tada nisam poznavao. Rade mi je prenio pozdrav od "Karla". Bilo je to konspirativno ime Mora Magašića. Rade je bio ljubazan, predstavljajući me dvojici važnih drugova. Za jednog vele da je Vlado Dedijer, šef Agitpropa Vrhovnog štaba, a za drugog kažu da je to Vlado Popović, sekretar CK KPH.

Nesretni izbjeglice navalili su na zarobljene talijanske vojниke. Nismo dozvolili da ih tuku. Svukli su ih. Brigadna straža otpratila ih je u područnu komandu.

Iznenadila me ljubaznost rukovodstva. Tek kad se počelo pričati o važnosti partijskog rada, shvatio sam. Naime, djelujući u partijskim celijama i jedinicama SKOJ-a zapazio sam da bi im dobro došla neka pomoć u obliku naputaka, pa sam povezujući poznate direktive CK, znajući stanje u bazi i koristeći vlastita iskustva, napisao neku vrstu naputaka za partijsko-politički i ideološki rad na terenu. Komesar brigade Pepa Babić (Bogde Vujošević više nije bio u brigadi), to je više tjedana držao u svojoj torbi, a sad ih je valjda pokazao Radi Žigiću i onoj dvojici visokih rukovodilaca. Oni su moje "naputke" pohvalili i pozvali me da ih osobno predstavim i objasnim na brigadnom partijskom savjetovanju.

... iz dnevnika, 21. i 22. listopada

Borci se još odmaraju, ali idućeg dana došao je nalog za pokret. Pada kiša. Okupator obnavlja ofenzivu i opet pale ona mjesta gdje su bili razbijeni. Narod bježi i žalosno pogledima prate pokret naše vojske. Neke su žene došle proziti kruha u naš štab. Djeca su poplavila od studeni, a i majke su bose.

"Draga Anjuto, većinu događaja opisao sam ti u pismu koje sam poslao po Janku, bivšem operativnom oficiru bataljona "Pekiša Vuksan". Drugo sam pisamce poslao po Udarniku. Sad pišem nastavak na drugo pismo..."

Tenkovi opet grme. Na zapadu, gdje se malo raskinuo kišni oblak, savio se žarki pojaz duginih boja od Perjasice, Primišlja prema Blagaju i dobio zastrašujući izgled s gustim oblacima dima koji probijaju vlažni zrak i dižu

se visoko, do iznad sunca na zalasku. Plamen uništava topli kutak kordunske sirotinje. Zločinački fašizam ! Suze mi teku, same od sebe. Vrisnuo bih, zubima grizao zločince. Dok gledam malu djecu koja plaču i cvile u naručju bosonogih majki, mislim, vi mala siročad, vi nećete ratovati... vaša će budućnost biti bolja, ako dočekate slobodu.

S nekog brežuljka gledam kretanje neprijatelja. Počeli su paklenom vatrom topova i bacača prema vrhu brda. Sklonio sam se. Narod se bezglavo razbjježao, a iza toga plač i naricanje. Nekoga je na vrhu dohvatio, ubilo, iznakazilo...

“*Kata je puginula*”, jadikuje jedna žena, “*Jao, kud ču s ovom njezinom siročadi, jao!*”

Hoće li preživjeti ova dječica, pitam se. Ako prežive stvorit ćemo im bolju budućnost... Gorčina izbija iz ljudi:

“*Bolje bi bilo da nas je sve pobilo samo da nas ne unakaze žive. Ionako slobode nećemo doživjeti...*”

Kod ljudi očaj, strah pred zimom, gladi i neimaštinom. Jedna žena bez noge, vjerojatno je stradala ranije, psuje da zašto nije nju pogodilo... Takav je bio taj dan, 22. listopada 1942.

Napad Druge brigade na Tušilović

U noći 23. na 24. listopada napali smo Tušilović, naselje samo 13 kilometara udaljeno od Karlovca. Borba je bila žestoka. Bio sam na početku uz operativni štab, a onda sam otisao na položaj, na glavicu prozvanu “Opačić”. Noć, magla, borci u zaklonu usječenog puta, dok tanad zviždi oko ušiju. Neprijateljska posada u Tušiloviću imala je oko 600 vojnika. Među njima su 60 ustaša, 40 žandara i oko 500 domobrana s jednom baterijom topova. 24. listopada oko četiri sata poslijepodne garnizon u Tušiloviću se predao. Ratni plijen bio je velik. Naša je brigada zarobila 350 pušaka, 2 minobacača, 4 teška mitraljeza, 17 puškomitraljeza, 2 topa i još drugog ratnog materijala. U tom je napadu uz Drugu brigadu sudjelovala i IV. kordunaška brigada. I oni su nanijeli neprijatelju velike gubitke, zaplijenivši znatnu količinu oružja i municije. Tri domobranska oficira, Molek i Janjić i dr. Vlado Jernejc-lječnik, prešli su na stranu partizana.²⁵ Molek je bio Mićunov školski drug iz Učiteljske škole. On je bio organizator predaje garnizona u Tušiloviću.

²⁵ Premda su ova 3 domobrantska oficira sve pripremili za predaju Tušilovića, naša brigada, zbog talijanske ofenzive i borbi na Korani i Perjasici nije na vrijeme stigla. Kad je stigla, situacija se promjenila. U Tušilović je stigla još jedna ustaška jedinica i garnizon se nije mogao predati bez borbe i žrtava s naše strane. Ustaše su pružali žestok otpor. Naše jedinice, na brisanom prostoru ispred utvrđenog garnizona, zateklo je jutro. Imali smo 16 poginulih boraca i dosta ranjenih.

Kad su ustaše osjetili da neće moći obraniti Tušilović, povukli su se prema Karlovcu. Druga brigada je zauzela Tušilović. Po prelasku u partizane, Jernejc je postao brigadni liječnik, a učitelj Molek i Janjić su postavljeni za načelnike štabova bataljona. Janjićev bataljon bio je uspješan u borbama, ali pripremajući zasjedu ustašama, četa koju je Janjić vodio upala je u

... iz dnevnika, 29. listopad 1942.

Kad smo s velikim zarobljenim plijenom krenuli natrag prema Lici, bila nam je neophodna cesta. Ali, na cesti su bila jaka neprijateljska uporišta: Rakovica i Drežnik. Pala je odluka da se izvrši napad na Rakovicu. Ustaše su pružili vrlo jak otpor, pa je nastala paklena vatra. Ja sam se nalazio u bataljonu "Stojan Matić". Ustaše su jedno vrijeme tako snažno jurišali da su neki partizani počeli bježati. I ja sam pobjegao iz prve borbene linije. U pojedinim kućama što ih je bataljon zauzeo nailazili smo na mnogo opljačkanih stvari, žita, stoke, sirotinjskih košulja, pređe i kućnog alata iz Močila i drugih sela. U ovoj su borbi obje strane imale dosta gubitaka, a posebno naš bataljon "Stojan Matić". Mi smo imali 7 mrtvih, 28 ranjenih boraca i 12 zarobljenih, a ustaše oko 20 poginulih i dosta ranjenih. U borbama je bilo dosta civilnih žrtava. Rakovicu nismo zauzeli.

Zatim smo preko Kapele s topovima krenuli za Prijedor. To je bio jako težak put. Pedeset kola vuklo je ratni pljen kroz neprohodne šume Kapele. Na tom sam se putu susreo s Brankom Zlatarićem, Sašinim mužom. Bilo mi je dragoo.

Na Kordunu sam dobio dva Anjutina pisma. Jada mi se da je malne gola, jer se sva roba poderala i više se ne može okrpiti. Anjuta mi javlja da ima zdravstvenih teškoća.

Borba za Ličko Petrovo Selo

... iz dnevnika, 31. listopad do 13. studeni 1942.

Još se brigada nije pravo odmorila, a već je dobila zadatak da unutar operacija za oslobođenje Bihaća, zauzme Ličko Petrovo Selo. U tom naselju bile su ustaško domobranske snage jačine 1 bojne.

3. studenog neprijatelj je svladan. U borbama je poginuo veliki broj neprijateljskih vojnika, a 70 ih je zarobljeno. Među zarobljenima evidentirano je 12 ustaša - zločinaca, a među njima je jedan po nacionalnosti bio Srbin. Ostali zarobljeni, domobrani i mobilizirani ustaše, pušteni su kući uz obećanje, da više neće pucati na partizane. Naša brigada je u tim borbama imala 6 poginulih boraca i 28 ranjenih. Sveukupno naoružanje 31. bojne je

---

zasjedu i tom prilikom, on je s još trojicom boraca poginuo. Pokosio ga je mitraljeski rafal. Nekoliko dana nakon njegove smrti, stiglo mu je pismo od žene. U pismu njegova supruga izražava radost zbog prelaska u partizane. Piše mu toplo o svojoj ljubavi i o njihovoj maloj kćerkici. Šalje mu i fotografije - svoju i njihove djevojčice. U pismu je kao dodatak zabilježila jedan vic, koji je kružio u neoslobodenom dijelu Pokuplja, gdje je ona radila kao učiteljica.

"*Dragog mi druga i prijatelja Janjića više nema, draga i poštovana, gospodo Marica. Ribica neće više nikad vidjeti svojeg taticu. Vaš je muž bio divan i hrabar partizan, načelnik štaba bataljona. Možete se ponositi njime. "Ribice", Tvoj je tata svojim životom zapriječio da zločinci ubijaju Ribice kao što si Ti - divna, draga djevojčice!*"

Bio sam uvjeren da će svoje ratne bilješke objaviti odmah poslije rata i poslati ih gospodi Janjići. Nažalost, nisam. (prim. Autor)

zaplijenjeno. U Ličkom Petrovom Selu nije bilo civilnog stanovništva. Veći dio stanovništva ustaše su pobili još 1941. godine, a manji dio se spasio bijegom kao i porodica Bubalo (Kata, Mileva i brat).

4. studenog oslobođen je Bihać.

Stigao sam u Korenicu radi štampanja novog broja lista i posjetio Anjutu. Govorim joj:

“Kad je brigada zauzela Petrovo Selo, susreo sam Branka Vukelića “Batu”. Jako mi se na tebe požalio, Anjuto. Kaže da si s njim neljudski postupala i da si nekog ranjenog talijanskog vojnika bolje njegovala nego njega i druge ranjene partizane. Iako mu nisam baš sve vjerovao, bilo mi je teško...”

“Branko laže”, kaže Anjuta, “on je bio ranjen kroz mišić natkoljenice. Rana je zarasla i trebao se vratiti u jedinicu. On ne samo da se nije dao u jedinicu, nego je od mene tražio i dalje pažnju kakva se pruža teškim ranjenicima. Istina, nađe se među našim ranjenicima i takvih koji bi najradije ubili ranjenog neprijateljskog vojnika bilo da je Talijan ili domobran, i oni se onda ljute što ih liječim. Ja im objašnjavam da sam dužna liječiti svakog ranjenog čovjeka kog dovedu u bolnicu. Ja nisam vojni sud, niti je na nama ovdje da donosimo odluke o nečijoj krivnji. Zato postoji vojni sud i neka im on sudi. Često govorim onima koji prigovaraju, da kad bih ja imala samo jednu jedinu injekciju za spas, dala bih je ranjenom partizanu, a ne nekom neprijateljskom vojniku.”

“U pravu si, Anjuta. I ja bih tako postupio...”

Nastavili smo razgovor o ranjenicima i o odnosima između naroda i partizana. Toliko sam puta bio svjedok da je borcima dovoljno dva dana odmora u nekom selu, da se opuste, da se razvesele, pa i da zapjevaju... Veselje je još veće, kad se borci s djevojkama, koje su ih prije toga prale, nahranile i okrpile im odjeću, uhvate najzad u kolo... Pričao sam Anjuti kako sam, idući k njoj u bolnicu, gledao prizor gdje je desetak djevojaka uz strmi klanac nosilo dvojicu teško ranjenih drugova. Za taj zadatak one su se svečano obukle..., a možda je nekoj među njima, ranjeni borac bio njena ljubav... Tko zna? Posebnost ovog našeg rata jest u tome da su borci, vojnici, ratnici, čete i bataljoni stalno u kontaktu sa svojim narodom. To je drugačije bilo u prethodnim ratovima kad su se vojske kretale nepoznatim, neprijateljskim prostorima. Partizanskoj je vojsci neophodan narod, jer je ona sama - narod. Pa, kad nema borbi, svi nekako postajemo zajedno kao jedna velika obitelj.

“Što bi mi s bolnicom i ranjenicima da nas narod ne snabdijeva...”, nadvozala je Anjuta.

Gledao sam putem kuće sagrađene na zgarištima... Narod se žilavo bori za opstanak.

“I naš opstanak zavisi od snage i odlučnosti naroda da se bori i izbori pobjedu...” Razgovor je prekinula bolničarka, javljajući Anjuti da jedan teški ranjenik krvari.

5. studenog u našoj brigadi je formiran 5. bataljon (mitraljeski). U njegovom sastavu bilo je oko 30 lakih i 12 teških mitraljeza i oko 100 pušaka. Taj je bataljon postao vatrema moć naše brigade. Pomislio sam, “*E, da smo to proljetos imali na Jadovi*”!

Vraćajući se iz Korenice preko Petrova Sela došao sam u Drežnik. Padala je kiša. Razgovarao sam s mjesnim svećenikom. On, za razliku od mnogih drugih, nije pred nama pobjegao. Kao da se nije plašio partizanske vojske, a dobio sam dojam i da nas na određeni način poštuje.

Kiša neprekidno pada i baš je ružno. Drugovi stoje slabo u pogledu obuce. Uopće je situacija teška. Borce su napale boleštine, svrab, prehlade, uši i puno nečistoće... Unatoč tome, drugi put napadamo Slunj. Nalazimo se u Rakovici. Uz cestu, oko nas leže leševi. To je teško gledati. Jednom sam seljaku rekao neka ih pokopa. Javio sam to i komandi mjesta u Drežnik i zatražio da se angažiraju oko ukopa pогinulih ustaša, ali čini mi se da to još nije obavljen.

11. studenog počeo je novi napad na Lađevac i Furjan. Od neprijatelja smo zaplijenili dosta žita, a na tom se mjestu nalazila i opljačkana roba iz Kordunskog Ljeskovca, Bugara i drugih sela. Oslobođen je Cetingrad, mjesto poznato po historijskom održavanju Hrvatskog sabora - Cetinogradskog. Uskoro slijedi novi napad na Slunj. Većina stanovništva iz Rakovice, Vaganca, Drežnika, Furjana i Lađevca pobjegla je u Slunj. Među njima ima i zločinaca. Takvi će se grčevito boriti. Na neprijateljskoj strani ima ih više od 2000. Naši su borci premoreni.

Danas je 12. studeni. Slušam radio. Kao da se situacija u svijetu mijenja u pozitivnom pravcu. Stječe se dojam da je sve već u znaku buduće pobjede antifašista. Počele su velike bitke na Zapadu.

Osloboden Slunj

... iz dnevnika, 14. studeni 1942.

Napad na Slunj. U prvim borbenim redovima bio sam i ja. Čuli su se naši topovi i bacaci. Neprijatelj je neko vrijeme pružao jak otpor. Eksplozije granata i mitraljeski rafali osvjetljavali su i otkrivali liniju do koje su ustaše bili potisnuti. Odjednom smo sa svih strana prodirali u Slunj. Pod zaštitom magle, neprijatelj se povukao u pravcu Veljuna. U gradu je zasvijetlila električna rasvjeta.

Tog trenutka, čini se, na svim partizanskim frontovima situacija je bila odlična. Oslobađanjem Ličkog Petrovog Sela, Rakovice, Lađevca, Slunja, Cetingrada i još nekih uporišta oko Bihaća, i oslobađanjem samog Bihaća, partizanska je vojska povezala slobodni teritorij Like, Korduna, Banije i zapadne Bosne. U to vrijeme bio je to najveći slobodni teritorij koji su borbeno oslobostile antifašističke snage u Europi. Iznenada, na tom se području pojavio Josip Broz Tito. Govorio je na narodnom zboru u Cazinu pred desetak tisuća ljudi i po prvi put od početka narodnooslobodilačke borbe, otkrio je svoje ime. Do tada se govorilo da NOB vodi neki Rus...

U Cetingradu, razgovarao sam s mjesnim župnikom kojeg su naši borci izvukli iz tornja. Tamo se skrivao pet dana. Hvalio je partizane i bio uslužan. Prikazivao se kao naš prijatelj, objašnjavajući da je držao propovijedi protiv pokolja, jer je ovdje zločinački djelovao neki zloglasni Baljak. Kad sam mu objašnjavao liniju partizanske borbe i pojasnio da mi ne diramo u vjeru, on je suho nadovezao:

“Za sada...”

Mislio sam da je čestit čovjek i vodio sam računa da ga ničim ne povrijedim. Našao se tu i mjesni učitelj, rodom iz Istre. Kaže mi da je već na rubu sloma živaca. Žali se da su mu partizani odnijeli dva odijela, ženi haljine i dječje cipelice, a da je on osobno štitio Srbe i da su ga zbog toga ustaše progonili. Tješio sam ga.

... iz dnevnika, 18. studenog do 23. studenog

Pojačali smo kulturno-prosvjetno djelovanje među borcima Druge brigade. Narod više nije bježao pred partizanima. Uputili smo borce, da oni sami u hrvatskim i muslimanskim selima primjenjuju “bratstvo i jedinstvo” i da uz to objašnjavaju narodu da su naši glavni neprijatelji talijanski i njemački fašisti, a onda ustaše i četnici koji neprijateljima služe. Bila je prava milina promatrati borce. Cijela je brigada postala tumačem partizanske političke borbe. Starcima su cijepali drva, pomagali nahranići stoku, donosili vodu... Narodi na tom prostoru, Hrvati, Muslimani i Srbi postali su sigurni da će partizani spriječiti svaki oblik osvete među civilnim stanovništvom, s bilo koje strane on prijetio.

Velika postignuća NOB

Formiranje divizije i korpusa

Naredbom Vrhovnog štaba od 22. studenog 1942. godine formirane su Šesta lička, Sedma banijska i Osma kordunaška divizija. Konačno, formiran je Prvi hrvatski korpus u koji su ušle sve tri divizije. Šestu ličku diviziju činile su Prva, Druga i Deveta lička brigada. Za komandanta je imenovan Srećko Manola, a njen komesar postao je Rade Žigić. Na svečanom formiranju divizije i korpusa govorilo se da „*sad postajemo prava oslobođenička vojska*“ i da je to, naravno, rezultat naših dosadašnjih pobjeda. Tako smo o stvaranju divizije i korpusa govorili i našim borcima.

26. studenog 1942. godine, kad je u Bihaću počelo Prvo zasjedanje AVNOJ-a, prekomandiran sam u štab VI. ličke divizije. To me je u isto vrijeme iznenadilo, obradovalo i zabrinulo. Naredba je bila da se odmah javim u Slunj, u Štab divizije.

Kad sam stigao u Slunj, komandant i komesar divizije bili su na položaju. Prva i Druga brigada naše divizije napadale su Dvor na Uni, koji su zajednički držali njemačka vojska, ustaše i žandari.

U Slunju sam susreo Anicu Magašić, suprugu More Magašića. Ona me obavijestila da je ubrzo nakon našeg bijega iz Zagreba, pala u ruke policiji Ružica Mikac. Rekla mi je također da me je državni tajnik Canki htio izvući iz zatvora, misleći da se nalazim u kaznionici u Savskoj ulici. Moju su plaću još vukli nekoliko mjeseci. Obradovali su se kad su shvatili da će me naći u partizanima... Bilo mi je teško zbog sudsbine Ružice Mikac. Poduzeo sam sve što sam mogao kako bi došla na spisak za zamjenu. Već mi je Sofija Pavičić-Maša rekla da se je moja sestra Marica nakon našeg odlaska, vratila kući na selo, spremivši naše stvari.

29. studenog završile su borbe za Dvor. Nažalost, nakon velikih pobjeda tokom mjeseca listopada i studenog i oslobođanja Perjasice, Tušilovića, Ličkog Petrovog sela, nakon Rakovice, Furjana i Slunja, borbe za Dvor završile su bez uspjeha. Komandant Druge brigade Mićun, teško se razbolio i završio u bolnici u Žirovcu. Brigadom je, zatim, komandirao Tomica Popović. Kažu, da je Mićun u bolnici bio potresen zbog teških gubitaka koje je u borbama za Dvor imala njegova brigada. I ja sam bio žalostan. Prva i Druga brigada zajedno su imale oko 50 mrtvih boraca i čak 120 ranjenih. Dva su bataljonska štaba izginula gotovo u cjelini, ili su bili ranjeni. Ali, govorilo se da je neprijatelj također imao velike gubitke, oko 150 mrtvih. Mi smo zarobili 37 neprijateljskih, što oficira, što vojnika.

... iz dnevnika, 5. prosinac 1942.

U Slunju sam. Rade Žigić nekoliko me puta prijateljski zagrlio. Govorio je uz to kako starješine često premalo vode brigu o borcima.

“*Poginuo je Stelja*”, kaže, “*poginula je i Naranda, komesar čete...*”

Kasnije sam saznao da Naranda nije poginula nego je bila teško ranjena. Poginuo je onaj divni stari drug Kamilo, Dalmatinac, sin sluge i pralje, komesar, koji je u svojoj četi razvio kulturno-prosvjetni rad do uzorne razine.

“*Sjećaš se, Anjuto, kad sam bio kod tebe, u bolnici je tada bila Gaga, drugarica Rade Žigića. Imala je teški porođaj, a kirurga nije bilo. Tad je ona mene molila da javim Radi da joj pošalje neke stvari. Kako je imala jake bolove, ja sam je tješio... Možda je kasnije ona to njemu pričala, možda je to razlog njegove naklonosti prema meni... On stalno naglašava da sam ja šef agitpropa u kome još rade “Bura”, Marko Perić-Španjolac i neki drugi. Meni se čini da su svi oni sposobniji od mene. Bar kad je riječ o znanju, čini mi se da “Bura” zna više od mene... a Rade me nudi da sjedim u njegovoj sobi, da tamo jedem... ima kod njega prave kave i šećera.*”

... iz dnevnika, 7. prosinca

Iz Slunja smo se vratili u Korenicu. Uz razne druge poslove, napisao sam i propagandnu knjižicu protiv pljačke. “Kultura”²⁶ je recenzirao brošuru i odobrio. U njoj sam na desetak stranica prikazao pojавu pljačke i pljačkaše kao veliko zlo i kao djelo neprijatelja narodnooslobodilačke borbe. Analizirao sam neka iskustva iz posljednjih borbi. Najčešće u pljačku nisu išli oni koje su ustaše opljačkali i čija se djeca bore u partizanima. U pljačku najviše idu oni, čija su djeca među četnicima. Pljačkaju kod Hrvata već opljačkane srpske stvari, ali pljačkaju i one hrvatske seljake, koji nikoga nisu opljačkali. Takve stvari, potom, prisvajaju ili ih prodaju srpskoj sirotinji. U knjižici pljačkaše prikazujem kao strvinare, koji s vrećama i kolima dolaze iza boraca i nakon borbe i tako pljačkom kvare rezultate vojne pobjede i čast i moral naših boraca. Brošura je imala veliki odjek ne samo među jedinicama VI. ličke divizije, nego i na širem području. Potaknula je komesare i delegate da pišu, analiziraju i govore više o pojavi pljačke.²⁷ Ponašanje boraca u oslobođenim selima zavisilo je od osobne odgovornosti, ali i od odgovornosti i ponašanja starješina. Pljačke i fizičkog zlostavljanja civila od strane partizanskih jedinica gotovo nije bilo. U pravilu, ponašanje partizana bilo je korektno.

²⁶ “Kultura” je bilo ilegalno ime Otmara Krejačića, španjolskog borca. Bio je u CK zadužen za kulturno politički rad

²⁷ Primjerice, Bogdan Mirić u četnim džepnim novinama objavljuje članak protiv pljačke. “Pljačka je zločin i šteti ugledu partizana. Kad bi partizani pljačkali, oni bi bili jednaki s Talijanima, ustašama i četnicima.” U članku se, zatim, opisuje kako su “naša tri druga domobrana (sad partizani) iznenadeni da mi strogo kažnjavamo pljačku, a da su njima oficiri govorili da smo mi pljačkaška komunistička banda.” Kad je naš drug Dane Dozet ranjen u nogu “drug domobran-partizan Ivan Ilić, izvukao ga je iz vatre i nosio do previjališta...” piše Bogdan Mirić, koji je, nažalost, kasnije poginuo u borbi s četnicima kod Gračaca.

Iz Udbine opet su provalili ustaše, pobivši 150 žena i djece u Visuću i okolnim selima. Ustaše je vodio i zapovijedao im po zlu poznati koljač Baljak, onaj isti koji je ubijao, žario i palio srpska sela u okolini Slunja i Cetinograda. Svaki dan, po dva, pa i tri aviona lete na Udbinu, valjda odvoze ratni materijal i civilne. Čini se da se ustaše izvade iz Udbine.

“Evo, draga Anjuta, napisao sam ti dio mog ratnog izvještaja, a sad nešto o nama. Kako je lijepo kad smo samo malo zajedno. Lijepo je i kad ti pričaš kako se ranjenici oporavljaju, kad pričaš o bolesnicima, a ja o borcima i borbama kroz koje smo prolazili... Sad u sedmom mjesecu trudnoće, odjevena u moje hlače, izgledaš mi kao neki debeli gostioničar... Anjuta moja, želim ti da izdržiš i jako te volim... Htio sam ti to reći ujutro, ali naš zagrljaj i poljubac na rastanku bili su mnogo više od riječi...”

Dok sam bio u Slunju bila je tamo ona mala bolničarka Mileva Bubalo. Završila je sedam razreda gimnazije. Njenog oca i brata, oficira bivše jugoslavenske vojske, i još jednog brata - studenta, ubili su ustaše. Od cijele porodice ostala je majka i još jedna sestra i brat. Njen brat je sada komandant Ličkog Petrovog Sela.

Kaže da je oca silno voljela:

“Bio je divan otac. Bio je relativno siromašan seljak, a školovao je odjednom nas troje djece... Bez obzira na vrijeme, otac bi jedanput tjedno dolazio u Bihać i donosio nam hranu, a moj brat oficir svaki nam je mjesec slao po 1000 dinara za stan i druge potrebe... Ubili su ga i bilo mi je teško. Mislila sam, ubit će se, ali nisam...” govori “Buca” i nasmije se.

Zvali smo je “Buca” zbog njezine punoće. Ubili su jednog, pa drugog brata, a njoj ništa. Ovaj njezin brat, koji je komandant Ličkog Petrovog Sela bio je ranjen u ruku, pa dode u ambulantu, a ona se smije i kaže:

“Zar je i tebe pecnulo...” Drugima nježno skida zavoje, bratu trga:

“Lako je meni s njim, on je moj i neće zamjeriti, a moram žuriti zbog drugih. Njemu sam uvijek donosila najgori dio hrane, govoreći mu - dobro je za tebe!”

Tako se ona stalno šali, čak na račun bratove ranjene ruke... Dok je bila na zdravstvenom tečaju u Petrovcu, u protekloj ofenzivi zarobili su joj majku, mučili je i ubili. Kad je to čula, reče:

“Ubili, ubili!”

Drugi se čude i prekoravaju.

“Pa, nisam valjda luda plakati...”, kaže ona i opet se smije.

Kad su i nju ustaše s ostalima vozili u kamionu za Skočaj, “na klanje”, dok su drugi plakali ona se smijala, govoreći ustaši da je kolje odmah, a ne da troši benzin. Čemu da ih vara, oni se ne boje smrti... Ipak, izmakla je smrti.

Prvi put je susrela partizane zimus, kad je nosila lijekove prikupljene u Bihaću i Petrovom selu. Kaže, to su bili njezini “najsretniji dani”. Išli su po visokom snijegu, upadali do pojasa, zaobilazeći Prijedor, kroz Malu Kapelu išli nekud na Turjanski... tad su susreli desetak partizana, a ona je prvi put čula pozdrav “Smrt fašizmu!” To nije mogla vjerovati. Htjela je ostati s tim divnim, naoružanim ljudima, koji imaju svakakve puške. S njima je htjela

ostati i boriti se. Samo ne, ne više nazad! Onog mraka i onih ubojica više ne može podnijeti. Tamo nitko ništa ne govori i ne smije govoriti, a ovdje svi viču:

“Smrt fašizmu!”

Tako je pričala “Buca”, vrti se na stolcu, smije i komedija!

“Htjela bih se boriti s puškom u ruci”, kaže ona.

“No, tamo bi mogla i prije poginuti”, kažem ja.

“Pa što onda. Bar znam zašto ginem. Vazda lako umrem kad imam zašto.”

... iz dnevnika, 13. prosinca

U Ženskoj četi imali smo politički razgovor o stanju u četi. Na zahtjev čete, ja sam održao predavanje o partizanskom moralu. O tome često govorim borcima. Pri tome se osjećam kao da govorim sebi samom. Govorim o moralu na način kako ga doživljava narod. Kažem tako da je ljubav ljudsko pravo i jedna od najvećih ljudskih potreba, pa je tako i odnos među spolovima prirodan odnos. Ali, u ratu mi se moramo čuvati posljedica takvog prirodnog odnosa, vodeći računa o svom ponašanju i neprijateljskoj propagandi, koja tvrdi da partizani nemaju morala. Naprotiv, naše ponašanje i djelovanje pokazuju jasno da partizani imaju i poštuju svoj moral i da se i s njime mogu boriti protiv neprijatelja.

Život, znam, ponekad traži i donosi svoje, ali poštenje je poštenje. Djevojke su u ratu općenito u težoj situaciji. Kad sam pitao drugarice u Ženskoj četi, ne strahuju li da će poginuti, jedna mi je iskreno odgovorila:

“Drugovi odoše i ginu, čemu onda da mi živimo...”

Mnogima su stradali, ubijeni pojedinci koji su bili njihova ljubav, mnoge osjećaju strah od usamljenosti. Neke vjeruju da će pronaći svoju ljubav, a neke su ponesene idealima slobode...

U drugom dijelu predavanja obično govorim o moralu borbe i političkom moralu. Govorim o tome da borac mora štititi drugog borca u borbi, pomagati ga savjetom, ističem da se ranjeni drug ne smije nikad napustiti u borbi... O političkom moralu govorim, iznoseći primjere iz NOB-e. Govorim da partizanski moral ne dopušta da se progone žene ili djeca četnika ili ustaša, ili njihovi roditelji. I najzad, partizani ne pale sela i ne pljačkaju imovinu za razliku od neprijatelja, koji to čini.

... iz dnevnika, 14. prosinca

Rano ujutro, iz Udbine su se izvukli ustaše. S njima se povuklo i cijelo civilno stanovništvo. Naše jedinice uspjele su zahvatiti začelje kolone i u žestokoj borbi zarobili nešto pušaka, 1 top i 1 bacač. Jedan ustaša je zarobljen, dok se drugi predao. Naš bataljon imao je 2 mrtva borca i 9 ranjenih. Ustaše su se povukli prema Lovincu. To su veliki zločinci. Ali, Udbina je sad slobodna, premda je ostala bez stanovništva.

Krajem prosinca 1942. bolnica se iz Bijelih Potoka preselila u Korenicu, jer tamo postoji bolnička zgrada. Preseljenje je izvršeno zbog teškoća koje donosi zima i boljeg, lakšeg snabdijevanja. U novoj bolnici Anjuta je zadužena za organizaciju i izvedbu višeg sanitetskog tečaja. Mjesec dana kasnije, Anjuta je poslana u Svračkovo Selo da pomogne Desi Marunić u formiranju nove bolnice, koja se nalazila bliže predviđenim vojnim operacijama na pruzi Knin, Gračac, Gospić.

Anjuta je već u visokoj trudnoći, ali ona kao svi drugi savladava surove uvjete života, radi kao i svi drugi bez obzira na svoje stanje. 24. na 25. prosinca naša je vojska napala željezničke stanice, "vahtarnice" i bunkere na pruzi od Metka do Gračaca. Napadnut je ustaški garnizon u Lovincu i, moglo bi se reći da je narod u Lovincu više naklonjen partizanima nego ustašama. Većina ih je lijepo primila i ugostila partizane, a samo nekolicina su pokazali strah, očigledno nezadovoljni da smo im poremetili božićno raspoloženje. Naši borci ponašali su se vrlo pažljivo i ostavili su dobar utisak, posebno kod mlađeg lovinačkog naraštaja.

Prekomanda u Prvi hrvatski korpus

Pišem pismo Anjuti:

"Dobio sam tvoje pismo iz Korenice i ono me je još više obradovalo, jer sam ga čekao tjedan dana... Dok sam u Lovincu tražio mjesto i priliku da ti odgovorim, rečeno mi je da idem na rad u Korpus."

"Od ratnog plijena, Rade mi je za tebe dao šećera, kave i 5 metara platna za našu bebu... Opet me je tom gestom osvojio. Kako ću te uskoro vidjeti, o detaljima slijedi usmeno kazivanje..."

Idući u štab Korpusa na putu za Slunj, svratio sam Anjuti u Korenicu. Upravo je držala predavanje za polaznike sanitetskog tečaja. Kad sam stigao, zamijenila ju je doktorica Slava.

Bilo nam je lijepo. Ispričao sam joj do u detalje sve što se zbivalo samnom od našeg posljednjeg pisma. Navečer, trebao sam nastaviti put. Kad sam primijetio da Anjuta plače, odustao sam. Bilo mi je dragoo da si možemo priuštiti tu radost da budemo još malo zajedno, posebno sad, kad Anjuta nije morala trčati od ranjenika do ranjenika...

Ujutro sam krenuo za Ličko Petrovo selo s Mitom Krajnovićem. U Petrovom selu sam se namjerio na kamion i Branka Zlatarića, koji je tada bio šef ekonomске sekcije Glavnog štaba i odvezao sam se s njim u Slunj. Susreo sam Dotlića koji je također bio pozvan u štab Korpusa i upućen u Gorski kotar. On je vrlo sposoban oficir, zato su ga pozvali, a ja sam, eto, takav kakav sam! Nije mi uopće bilo jasno, zbog čega me zovu i na osnovi kojih i kakvih mojih vrijednosti? Navodno je Ivo Rukavina, komandant Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske savjetovao da me pozovu, jer je pročitao neke moje članke, premda o meni nije ništa znao.

1943. godina

Nadljudski napor i borbe

Navečer, 4. siječnja stigao je komesar. Razgovarali smo. Ispitivao me otkada sam član partije, jesam li oženjen, jesam li se pobrinuo za moju drugaricu, jesam li je smjestio... Sve sam mu odgovorio, a on mi govori da pitam telefonom jeli se moja drugarica smjestila, a onda u vrijeme porođaja da sam odem i da je obidem. To mi je bilo drago. Pitao me, zatim, koliko dugo sam u partizanima, jesam li sudjelovao u borbama i kako sam se držao? Nisam se mogao s ničime posebno hvaliti... Rekao sam onu otrcanu frazu:

“Heroj nisam ali nisam ni bježao. Nisam “paničar” i kadikad sam druge hrabrio...”

Prisjetio sam se kazivanja starijih ljudi koji su se tukli u prošlom svjetskom ratu. Dragi su mi bili oni koji bi govorili:

“Za cijelog rata, kroz tri godine, nikog nisam ubio...”

Ali, u prošlom ratu međusobno su se ubijali nedužni ljudi, a danas se u ovom našem ratu mi branimo od zločinaca koji ubijaju nedužne ljude, a pobili bi i sve nas koji nismo krivi. Poštujem načelo: *“Ne ubij!”* Ali, kako skrštenih ruku čekati da netko tebe ubije? Zar sam pobjegao od smrti i došao u partizane, da čekam da samo drugi ginu da bih ja ostao živ. To ja ne čekam. Bila je hrabrost pobjeći zlikovcima i doći u partizane. I tako sam ja svaki dan u vatri. Svuda se oko mene puca, mitraljira, bombardira, nigdje nije sigurno. Svugdje mogu poginuti. Ponekad čak najviše stradaju neborci, pozadina. Ja sam, ipak, uvijek na fronti. Ne želim poginuti, ali se ne bojim i svaki dan radim i borim se na drugi način. Nekad je moj način borbe korisniji od pucanja. Sigurno mi ne bi ruka zadrhtala, kad bih znao da pucam u zločinca, u ubojicu, u koljača... Ali, kad zamislim da je nasuprot mene nevin čovjek, prisiljen i natjeran u borbu, ili čovjek koji u nas ne cilja oružjem, kad meci fijuču iznad glava ali se ne zabadaju u tijelo, kako bih ja mogao ciljati u njega? Ponekad mi se čini, da bih najradije da me upute negdje oko Bjelovara i Križevaca, pa da ondje počнем ispočetka kao pravi partizan... Tamo ja poznajem ljude. Ali sada ovdje, obavljati ću odgovorno posao političke prirode. Pitam se: jesam li ja za to sposoban?

... iz dnevnika, 6. siječanj 1943.

Još se uvijek osjećam skučeno. Komesar Korpusa održao je predavanje o razvoju borbe na Kordunu.

U Korpusu, susreo sam se sa sestrom Marije Šoljan, Lidijom. Razveselila se našem susretu i pričala mi novosti iz ilegalnog Zagreba. Ona je

čula glasine da su me ustaše uhvatili i strašno mrcvarili. Zbog toga im je svima bilo teško. Pitala me:

“Da li znaš da je gospođa Dobrić strijeljana?”

Na tu vijest, osjetio sam da me zaboljelo cijelo tijelo. Marija Dobrić, uhapšena je navodno, jer je kod sebe skrivala neke židovske stvari, koje su pripadale kolegi njenog sina Radivoja. Optužili su je također da su kod nje spavala neka djeca koja su ispisivala protu-ustaške parole. Svjedočio je neki ustaški špijun. Marija je sve nijekala. Odlično se držala. Strahovito su je ustaše mučili, u čeliju su je vraćali iznakaženu kao primjer drugim zatvorenicima. Ona nije ni pod najgorim mukama nikoga izdala. Uspjela je potući Lidiji, da se čuva jer da i nju traže. Strijeljali su je. Lidija mi kaže da je pred smrt govorila:

“Nije mi žao umrijeti. Vi koji ostanete kad jednom dođe ono zašto sam umrla, nemojte zaboraviti mog jedinca Radivoja...”

Njena me je smrt duboko potresla. Marija Dobrić dopratila me je na kolodvor, kad smo bježali iz Zagreba. Da se nismo spasili, sigurno bi Anjutu i mene uhvatili, mučili i ubili, kao što su ubili nevinu Mariju Dobrić.

Bio sam i s Morom Magašićem. Slab je. Priča da je svašta proživio u partizanima. Bio je u Kordunskom Ljeskovcu, sektoru na kom se uvijek moralo bježati. I njega su smatrali slabim borcem. Moj bivši bataljon “Peškiša Vuksan” zamalo je zaglavio na tom terenu: Močila-Sadlovac-Ladevac-Rakovica. Sad Moro radi u ekonomskoj sekciji Glavnog štaba.

Četvrta neprijateljska ofenziva

20. siječnja i na našem sektoru Korduna počela je ofenziva njemačke “SS” divizije i ustaša. Na Baniji borbe traju već nekoliko dana. Iz više pravaca počinje prodor neprijatelja u Liku: od Gračaca, od Gospića, od Plaškog i Generalskog Stola. Noću smo se povukli iz Vojnića prema Krstinići, pa Cetingradu i Slunju. Štab Korpusa šalje me u Zbjeg. Nakon teških muka i dvije neprospavane noći, uspio sam pokrenuti ratni materijal za Petrovo Selo. Kad sam se vratio u Slunj našao sam Anjutino pismo. Moli da joj pošaljem četkicu za zube. Ja sam joj to već poslao, ali ona je nije dobila.

Idem natrag u Ličko Petrovo Selo. Na putu susrećem nepreglednu kolonu naroda u zbjegu. Tu su žene, djeca, stariji ljudi, poneka kravica, ovce i kola s konjskom ili volovskom zapregom. Sve to bježi pred neprijateljem.

Dva dana bila je vrlo oštra zima, a onda je popustila. Molili su i plakali izbjeglice pred pojedinim hrvatskim kućama koje nisu spaljene, da ih puste samo malo unutra da se ugriju. Blago je stajalo vani na velikoj hladnoći. Zavladao je veliki strah među narodom, strah od uništenja. Jer, proširio se glas da njemački okupator i ustaše ubijaju i pale sve pred sobom. Taj glas i nije bio bez osnova. Još je u prosincu 1942. godine Vrhovna njemačka komanda izdala direktivu kojom je svim jedinicama naređeno da u borbi protiv partizana koriste sva sredstva. Iz toga proizlazi da njemački vojnici nisu

mogli biti suđeni, niti pozvani na disciplinsku odgovornost, bez obzira kakve postupke poduzimali protiv partizana, njihovih porodica, simpatizera ili partizanskih sela. S takvom direktivom njemačke trupe ušle su u IV. ofenzivu. Osim toga, na ovim prostorima bio je poznat i sadržaj "Proglaša" ustaškog zapovjednika i povjerenika Ustaške nadzorne službe (UNS), Maksa Luburića, koji je objavljen u listu "Hrvatski tajnik" (19. 9. / 43.) u kome stoji:

1. Za svako kidanje telefonske žice strijeljat ćemo na licu mjesta 10 osoba iz okolice.
2. Za svaki napadaj na državne zgrade, kidanje željezničke pruge, strijeljat ćemo 50 osoba bez obzira gdje se to dogodilo.
3. Za svakog ubijenog ustašu, domobrana ili njemačkog vojnika strijeljat ćemo 100 osoba iz okolice mjesta, gdje je ubojstvo izvršeno.
4. Za svaku suradnju s partizanima strijeljat ćemo dotočnoga, njegova će porodica biti otpremljena u sabirni logor, a imovina zaplijenjena u korist Hrvatske Države

... iz dnevnika, 26. siječanj 1943.

Pišem Anjuti pismo.

"Ja sam u Rakovici. Dobio sam tvoje pismo, a ja sam ti pisao jučer. Žao mi je da ne mogu ništa poduzeti, jer je ofenziva. U Rakovici se skupilo oko 1200 izbjeglica. Vraćaju ih natrag u pozadinu neprijatelja, na zgarišta njihovih kuća. Dosta je među njima promrzle djece koju otpremaju u našu pozadinu. Plaću!"

Komesar Korpusa je na položaju. Nijemci nastupaju frontalno, ali oprezno. Pred Vojnićom kod Grabovca, poginuo je komesar 15. brigade, a komandant je ranjen. Imali smo velikih žrtava. Vojska je gladna, borci se smrzavaju na položajima i pred moćnim neprijateljem zamorenata vojska se povlači. Kuće gore. Sa sedam aviona su kod Veljuna bombardirali naše položaje. Imali smo 40 žrtava.

... iz dnevnika, 27. siječnja

"U Vagancu sam preživio bombardiranje i žestoko mitraljiranje. Na neku kuću ili štalu pala je bomba i raznijela ju. Ubijeni su žena i četvero djece. Jedna bomba pala je i u našoj blizini, pa su popadala stakla, ali i neki stražari.

Kad je počela ofenziva, ubrzanim maršem XV. brigada je krenula prema Grabovcu, gdje je imala sukob s neprijateljem i od tada se povlači. Brigada je mitraljirana, bombardirana, gladna i neispavana... Sad drži položaj na Korani, a tokom noći tukli su ju artiljerijskom vatrom, teškim topovima i bacacima. Iste noći štab Korpusa povukao se u Korenicu. S ceste iznad Petrova sela, promatrao sam kako gori jedan zaselak kod Drežnika.

“U Korenici nastojao sam saznati što je s tobom, mila moja, ali nisam saznao ništa. Nema te na Bijelim Potocima.”

Cijeli dan čuje se tutnjava od Bihaća. Bihać bombardiraju dnevno s desetak aviona. Bombardirali su također Korenicu i Udbinu. Čini se, da gađaju dosta precizno. Jadan narod seli se i premješta, amo-tamo i kuka. Slušam jednog izbjeglicu kako govori:

“Hrvate bi trebalo poklati. Zašto da se Srbi uvijek u historiji bore za nešto novo...” Oko njega troje djece. Bit će da su njegova djeca.

“Uz sve, muči me to što ništa ne znam za tebe, Anjuta. Sve razmišljam da se pridružiš ili meni ili uz Slavu k vojsci.”

Dok sam to pisao, Anjuta je bila u pokretu. Bolnica iz Korenice, iz Svračkova sela kao i sve druge bolnice u Lici i na Kordunu, povlačile su se pred neprijateljem prema Plješevici, u Frkašić i Bijele Potoke.

Osoblje partizanske bolnice na Bijelim Potocima za vrijeme IV. Neprijateljske ofenzive: Janja Hrženjak (druga s lijeva stoji), Ruža Gaić, Mirko Oklobdžija, Ivanka Blažević i Slava Blažević.

Opet je bombardirana Korenica. Dvojica mrtvih. Vrijeme vedro, pogodno za neprijateljsku avijaciju.

“Dobio sam večeras tvoje pismo. Odmah odgovaram. Pišeš da si u Neblijusima i očigledno nisi dobila paket koji sam ti poslao, ni pismo... U Bosnu prebacujemo ranjenike da ih štite snage Vrhovnog štaba. Vjerujem da bi to bio spas za tebe i dijete. Sva sreća da su uz tebe Soka, Desa i mali Nikola. Šaljem ti pismo po kuriru koji ide za Nebljuse.”

Ponoć je. Umoran sam klonuo.

Situacija na frontovima sve je teža. Pločanski Klanac i Trouru su zauzeli fašisti. Odatile im je put za Udbinu prilično lak. Na Ljubovu, bataljon "Stojan Matić" još drži položaje. Ako izgubimo Ljubovo, talijanska će vojska ući u Bunić. Bokove im osiguravaju ustaše. Iza njih idu strvinari, pljačkaju ako još nešto nađu i pale što još nije spaljeno. Neprijatelj drži Plitvice i Prijedor. Kod Zavalja je takođe došlo do sukoba. Na toj strani ima i jedna bolnica.

Narod i ranjenici žrtve IV. ofenzive

... iz dnevnika, 1. veljača 1943.

Baš očajno izmučen stigao sam u Frkašić. U jednoj je kući vojni magazin. Bilo je suhog mesa i šunke. Jeo sam malo. Već sam sinoć saznao da je Anjuta opet u Bijelim Potocima. U Frkašičkoj Dragi pomalo se skupljaju izbjeglice. Tu su volići i kravice. Vuku kola s onim najnužnijim. Mala dječa, sva obalavljeni i poplavljeni od zime, plaču. Neki četverogodišnji dječak ide predamnom i odjednom se zaplače. Pitam ga zašto plače. Kaže mi da ne može dalje... Hlačice mu do koljena u blatu, a neprestano pada snijeg s kišom. Na magarcu sa svake strane visi po jedna vreća a u sredini sjedi trogodišnje dijete. Već sam se nagledao tri masovna zbjega naroda, ali ovo je nevoljama nadmašilo sva prethodna. Budu po dva para volića ili volovi i konji, ili po dva para konja, pa vuku uz tu strmu Dragu možda oko 200 kg tereta. Napinju se i padaju konji i volovi. Za svaki korak skupljaju se u lug da bi zakoraknuli, poput mačke kad hvata miša. Pod žiljem odronjenog brijege četvoro djece svi u jedan glas plaču. Druga grupa djece, pak, pozdravljaju sa:

"Smrt fašizmu!"

Uz put leži uginuli konji. Ranjenike transportiraju iz Frkašića za Bijele Potoke, i dalje za Bosnu. Jedni jauču, a drugi ako iole mogu, silaze s kola i idu pješice. Blijedi su i probija ih ledeni znoj...

Krajem siječnja 1943. u Lici je bilo koncentrirano oko 1450 ranjenika s Korduna i Like, te Žumberka. Bolnice u Frkašiću i Bijelim Potocima postale su prihvratne bolnice. U njima su ranjenike nahranili, previli, malo su se odmorili kako bi mogli nastaviti put za Bosnu. Svi laci ranjenici bili su upućeni u svoje jedinice.

Stigao sam najzad do Bijelih Potoka i susreo se s Anjutom. Mogao sam s njom biti vrlo kratko, jer sam se morao vratiti u Frkašić. Oboje smo osjetili neizmjernu radost da smo se našli zajedno i u takvoj nevolji. Anjutina usta i lice izražavala su istodobno iznenađenje, neobičnu sreću i zadovoljstvo. Rekla mi je:

"Sad mogu doći avioni i bombardirati koliko hoće. Toliko sam se za tebe bojala, da tebe ne zakači... Svašta sam pomislila..."

"I ja sam se za tebe bojao, Anjuta, bila je to strašna neizvjesnost..."

Kad sam odlazio, promatrala je kroz prozor i zabrinuto gledala za mnom. Morao sam se vratiti u Frkašić da pomognem pri evakuaciji i transportu ranjenika. Kud god sam se kretao, svugdje je bila ista slika, samo je kolona izbjeglica bila brojnija i sad se užurbano kretala.

Štab Korpusa privremeno se rasformirao, a ja sam vraćen u štab VI. divizije. Strmi put uz Dragu odavao je još strašniju sliku. Kiša je bila sve jača. Kroz čitav Klanac prožimali su tuga i jad. Mršavo blago uz put glode šiblje. Ljudi, oskudno odjeveni, još oskudnije obućeni, gaze snijeg koji se topi i miješa s blatom. Ljudi oko kola, muče se, istovaruju i susprežu. Izne-moglo i gladno blago pada. Frkašićka Draga sve je više zatrpana polomljennim kolima, istovarenim stvarima i iznemoglim blagom.

Kad sam krenuo za diviziju, opet sam svratio do Anjute i ostao uz nju navečer. Tamo sam naišao na Mariju i Danicu, suprugu Martina Dasovića, te Vladu Pilingera i njegovu ženu. S njima je tamo bio i neki zarobljeni ustaša, student medicine, te jedan veterinar iz legije. Dobro postupaju s njima, upravo su išli na sljedovanje duhana. Bio je 1. veljače 1943.

Anjuta je sve žalosnija, teško joj je.

... iz dnevnika, 3. veljače

Ujutro sam krenuo za 6. diviziju. Čulo se jako bombardiranje i mitraljiranje. Kažu, bombardiraju Bijele Potoke. Zabrinut za Anjutu, vratio sam se natrag. Saznao sam da Bijeli Potoci nisu bili bombardirani i da Anjuta kreće s konvojem ranjenika prema Kamenskom. Otišao sam pred njih sa zubarom Vladom Pilingerom. Anjuta je već dobila moje pismo koje joj je donio Andrija. Ja sam joj u pismu napisao sve ono što jučer nisam mogao reći ili ni-sam stigao reći. Bilo joj je draga i ostao sam s njom. Ranjenici se evakuiraju za Bosnu. 400 ranjenika već se prebacilo, ali ih još dva puta toliko čeka transport. Situacija je sumorna. Poslijepodne neprijatelj s osam štuka bombardira Drenovaču, gdje se vodi borba. Također bombardiraju i mitraljiraju Zavalje. Talijanski okupator i dalje nadire preko Mazina. Teško je stradala Udbina. Na području Mazina, naši topovi su uništili dva neprijateljska tenka, a jedan su borci zarobili.

Put ranjenika za Bosnu je prekinut i evakuacija je zaustavljena. Dogadaji koji su uslijedili otkrili su da su mnogi ranjenici u Bosni, jednako kao i oni koji su transportirani u pozadinu neprijatelja, doživjeli sudbinu mučenika veću od Krista na križu. Kad se nije moglo prebacivati ranjenike u Bosnu, jedan dio prebačen je na Kordun, u neprijateljsku pozadinu. Ali, taj je put bio doista težak, i o tome je svjedočio Savo Borota,²⁸ sudionik događaja.

“Prvi bataljon 4. brigade VIII. kordunaške divizije dopratio je 50 ranjenika iz Žumberka, upravo pred početak IV. neprijateljske ofenzive na

²⁸ Savo Borota ostao je živ. Nakon rata, uz posao u vojski nastavio je školovanje. Završio je gimnaziju i Pravni fakultet. Kao dobar pravnik napredovao je u struci sve do funkcije suca Vrhovnog suda RH.

Kordun. Sve su to bili borci 4. kordunaške brigade i 13. kasnije proleterske brigade, koji su ranjeni u borbama na Žumberku, naročito na Krašiću 2.-3. siječnja 1943. Ranjenici su smješteni u partizanske bolnice u Petrovoj gori, Zbjegu i Kestenovoj gori.

Moj bataljon stavljen je pod komandu 15. Primorsko-goranske brigade i vodio je borbe 9 dana sve do Bihaća. Zatim je, od Ličkog Petrovog sela prebačen na Prijedor i sudjelovao u borbi na Prijedoru. Nekoliko dana smo držali položaj prema Korenici po rubu Plješevice, a onda smo dobili zadatak (između 5. i 10. veljače) da pratimo, prevozimo i prenosimo ranjenike od Frkašića ispod Plješevice, zaobilazeći Korenicu. Zatim smo išli preko Prijedora i Plitvica, Povljana, kroz središte Kapele u Zbjeg i dalje u Drežnicu. Formirala se kolona seljačkih vozila (negdje su bila i po dva teška ranjenika u jednim kolima). Krenulo se noću iz Frkašića. Na Prijedoru nije bilo niti jednog objekta u koji bi se ranjenici mogli noću skloniti. Niti na Plitvicama.

Marš je trajao čitavu noć i dan, bez odmora. Ustanovilo se je da smo zalutali. Komandant je naredio da se stane i na pogodnim mjestima da se nalože vatre, a oko vatre da se primaknu vozila s ranjenicima i stokom. Kažu da nismo prešli ni pola Kapele. Velika crnogorična stabla nas donekle štite od pogleda iz zraka i snijega. Ranjenici jauču, neki i psuju, neki traže pušku da će se sami ubiti, ako ga mi zdravi nećemo ubiti. Ima i mrtvih. Kopa se grob za umrle na dometu svjetla od vatre. Zemlja je bila smrznuta, a tlo kamenito. Bilo je teško iskopati dublju raku. Ipak se iskopalo tako da su tijela bila zatrpana sa 20-30 cm zemlje.

Borci su bili umorni i gladni. Moj dobri susjed i prijatelj mojeg oca, Damjan Brujić - "Cigo" pita me imam li išta u torbici. Kažem mu da imam u džepovima zrnja graha kojeg sam nakupio u Frkašiću. Naime, dan ranije neprijateljski avioni su žestoko bombardirali Frkašić te su pogodili neko zaprežno vozilo koje je prevozilo grah i taj se grah rasuo po snijegu. Čika Damjan je uzeo nekoliko porcija, napunio snijegom, stavio grah u njih pa na vatru. Kad je mislio da je grah kuhan, podijelili smo ga s onima koji su bili budni, i pojeli ga.

Kad je svanulo, bolničari su pregledali ranjenike. Opet su našli nekolicinu mrtvih. Sahranili smo ih na isti način kao prvu grupu. Kasnije sam saznao da je i brat Jovanke Vujčić (iz glumačke grupe) podlegao ranama. On je bio u 13. proleterskoj brigadi. Ranjen je u Žumberku, za ofenzive prebačen u Liku, a iz Like opet transportiran za Gorski kotar. Na putu, od muka, ledene hladnoće i rana, umro je i pokopan je s drugima u Ljupči. Otac joj je umro od tifusa, majka od žalosti. Ostala je ona sama, kao prst, i ona je preboljela tifus. Koliko ima takvih gorkih sudbina?

Naš komandant je rano krenuo da izvidi put za selo Ljupču. S njim je bio kurir štaba Operativne zone Veljka Kovačevića. Rekao nam je da ga zovemo "Dimnjačar". Imao je kartu i kompas i govorio je da poznaje put, ali u snježnoj mećavi i on je lutao. Išli smo nekom "kozjom" stazom. Negdje smo morali isprezati konje ili volove, pa kola ili saonice prenijeti preko kamenja zajedno s ranjenikom. Ipak smo uspjeli.

Stigli smo u Ljupču uvečer. Narod odavde nije bježao pred ofenzivom, jer Nijemci nisu došli do Ljupče, niti do bolnice u Zbjegu. Tu se našao i komandant Plašćanskog odreda, Gojo Bunjevac s jednim bataljonom u neprijateljskoj pozadini. Obavijestio je komandanta Kukića da je bolnica u Zbjegu u očajnom stanju. U njoj su ranjenici, ranjeni u borbama poslije evakuacije. Doktori i drugi stručni kadar su pobegli, a uz ranjenike su ostale samo bolničarke. Nastavili smo put prema Zbjegu. Nama se priključio "Dimnjačar". Pričao je da je bio u Španjolskoj kao dobrovoljac 2 godine i da mu je Veljko Kovačević nudio odmah u početku rata da bude komandant nekog odreda, ali da je on to odbio. Objašnjavao je da ne može biti ni vojni ni politički rukovodilac, jer da je netolerantan i prestrog i neće odgovarati za nikog, nego samo za sebe. Poslije rata kad sam gledao "Kapelske krjesove" video sam da je Veljko Kovačević ovjekovječio svog "Dimnjačara".

Stigli smo u prve zaselke Močila, negdje oko pola noći. Narod koji se pred ofenzivom sklonio u Kapelu, vratio se kućama. Sakupio je nešto hrane, uglavnom krumpir i palentu. Močila su do tada već više puta bila spaljena, ali raštrkane kuće dalje od ceste nisu spaljene. Kažu da se ustaše nisu udaljavale od ceste u ove divljine. U zoru stigli smo u Zbjeg, kod bolnice. Užasna slika. Mrtvci i živi zajedno u prostoriji i strahovito zaudara na gnoj. Doktora nema, lijekova, ni sanitetskog materijala, nema. Ranjenici u visokoj temperaturi buncaju, psuju, jurišaju... Razmještamo ranjenike u ono malo objekata koji nisu spaljeni. Srećom ogrijeva ima, pa se lože vatre.

"Dimnjačar" se nešto raspravlja s komandantom Kukićem. Kažu da je predložio da se odmah krene u zasjedu na cesti između Slunja i Rakovice, jer da će sigurno naići neka njemačka jedinica. Komandant nareduje da se borci odmaraju, da se izbjegne bilo kakvo kretanje kako ih ne bi otkrili neprijateljski avioni. Zamjenik komesara, Stevo Radanović obilazio je čete. Brojno stanje je u usporedbi s onim prije polaska u Žumberak, prepovoljeno. "Dimnjačar" ne spava, razgovara s borcima, gdje naiđe na one koji ne spavaju ili s dežurnima. On spazi da je borac Pajo Nišević bos, a sve je smrznuto. Začudio se, a Pajo mu objasni da su mu se neke stare cipele raspale, idući preko Kapele. "Dimnjačar" uze iz svoga ruksaka nove, od ličke vune ručno pletene čarape i dade ih Paji. Još mu dade upute da ih podšije nekom starom kožom ili gumom, da dulje traju.

Nemamo svoje kuhinje jer je negdje ostala u ovoj ofenzivi, pa se skuplja gotova hrana od ono malo osiromašenog naroda u Zbjegu i okolici. Poslije ponoći ustajemo. Bolesni, promrzli i još neki na kojima se vidi da su jako iscrpljeni, ostaju s određenim zadacima, prvenstveno da pomognu oko ranjenika, te da pomognu civilima koji su došli iz Zbjega i okolice da pokapaju mrtve, da očiste i operu, koliko mogu, i nahrane ranjenike. Komandant i zamjenik komesara (komesar je ranjen) postrojili su one koji idu u akciju i saopćili nam da idemo u lov na neku njemačku komoru ili sanitetsku jedinicu, jer jedino na taj način možemo eventualno pomoći ranjenicima. Obradovali smo se takvoj odluci našeg komandanta, u kojeg smo

imali veliko povjerenje. Bataljon je (mislim da tada u stroju nije bilo više od 100 boraca s dosta oskudnim naoružanjem) zasjeo, nešto prije svanuća, uzvišice iznad ceste Slunj - Rakovica, između Bročanca i Slunja. Komandant je bio na centru, zamjenik komesara na lijevom krilu, prema Slunj. Naređeno je da nitko ne smije otvoriti vatru, dok je ne otvoriti komandant bataljona. Sretna je bila okolnost za nas što je bilo malo oblačno i maglovit, pa avioni nisu mogli djelovati. "Dimnjačar" je s nekoliko dobrovoljaca, otišao u izviđanje. Postavio je borce s ugovorenim znacima, kojima se javlja kakav neprijateljski konvoj ide od Slunja, da li s tenkovima ili bez njih, sama pješadija, komora, kolike jačine, i da li ide kakva pobočna kolona zbog koje bi se morali povući blagovremeno i nju dočekati.

Stigla je obavijest da cestom od Slunja kreće motorizirana kolona bez tenkova. Bombaši su na pogodnim mjestima, postavljeni uz samu cestu tako da mogu dobaciti bombe. Kolona dosta lagano ulazi u našu zasjedu. Nije ni velika, možda desetak raznih vozila, što lakših kamiona, što manjih terenskih. Ipak se to razvuklo oko 200 metara i više. Odjednom zaštekće komandantov puškomitrailjez, a zatim uragan od pušaka, puškomitrailjeza i bombi. Neka vozila se prevrću, neka udaraju u kamene stijene pored ceste, neka se zaustavljaju. Vojnici iz kamiona iskaču ispod cerada, mi ih gađamo i jurišamo. Iz terenskih vozila su iskočili dva oficira i digli ruke, vičući - doktor medicine, preuzima ih naš bolničar i brzo odvodi. Na brzinu smo napravili zavežljaje od šatorskih krila i borcima je naređeno da se povlače i nose te zavežljaje. Znam da je bilo dosta sanitetskog materijala i lijekova, čajeva, šećera, konzervi, dvopeka, ali u prvom redu smo tražili sanitetski materijal i oružje. Sve je trajalo oko 15-20 minuta.

Dva zarobljena njemačka oficira bili su liječnici. Naknadno sam čuo da su vrlo savjesno liječili ranjenike u bolnici u Zbjegu. Mnogi ranjeni partizani su spašeni, zahvaljujući ovoj akciji. Doktori su, navodno, ostali do kraja rata u partizanima. U akciji na Slunjskoj cesti poginuo je borac Simo Borota, a dva su borca lakše ranjena ...."

... iz dnevnika, 5. veljače

U Dnopolju, gdje se smjestio agitprop divizije, našao sam Buru i Danicu. I Pipe²⁹ je među njima. Pričao mi je o Pekišinom bataljonu. Mnogi su poginuli. Nikica Pjevač, onaj mali debeli, Simo Milkmanov, jedinac Đuro iz Ornica teško je ranjen u vrat. Poginuo je Kobac, koji je došao u partizane iz osmog razreda gimnazije. Poginuo je i Ljuban Bojanin. Mića Jović je komesar bataljona. Branko Vukelić je komandir čete. Ferdo je obavještajni oficir bataljona. Na moj savjet, Antić je bio dopisnik, ali Rade mi kaže da ne valja. To mu je sigurno Marko sugerirao.

²⁹ Pipe je bio borac u Pekišinom bataljonu. Izgubio se prilikom povlačenja, kad smo napali ustaše u Ličkom Novom. Tek se nakon dva dana pojavio u jedinici. Mislim da je Pipe bio musliman.

Otišao sam na položaj u bataljon "Pekiša Vuksan" i tu sam saznao da su poginuli Đurika i Ivan Milković. Kažu da je bio vrlo hrabar komandir čete. Slava mu! On je u sebi osjećao vojnika i borca. U tome je bio bolji od mene. Još me progoni sjećanje na glumačku grupu iz Zagreba i njihovu priredbu u Škaliću. Peče me savjest što sam si dozvolio da mojim postupkom uskomešam bataljon. Poginula je i ona drugarica iz Čitluka - Mika, koja je došla u Slunj, tražeći da ide u bataljon "Pekiša Vuksan". Uvijek je bila vesela i nasmijana. Nikica Miščević iz Počitelja, također je poginuo. Mito Krajanović je teško ranjen. Bio sam u štabu bataljona s Ferdom, Antićem i Mićom Jovićem. Prilično su fizički oslabili, naročito Mića. Počeo je padati neki vodeni snijeg.

U bataljonu bio sam još i s Jurom Brmbolićem. On je uvijek isti, tih i miran samo je jako oslabio. Taj čovjek daje sve od sebe, a ništa ne traži. Još nam je poginuo kurir Vaka iz Divosela. Bataljon "Pekiša Vuksan" stvarno je desetkovani.

Neki iz Korenice, Turjanskog, Vrela, a sada i iz Lapca, prebjegli su u četnike. Zanimljivo je da se neki ljudi hrabro bore protiv ustaša, četnika i talijanskog okupatora i mogli su u toj borbi sto puta izgubiti glave, a onda odjednom prijeđu u četnike. Vrag zna, što im se to poremeti u glavi.

Anjuta još uvijek nije rodila, dobro se drži, kaže: "*pa poginuli su toliki, vredniji i bolji od mene*" ...

Na istočnom bojištu, čini se, nešto je krenulo. Oslobođeni su Rostov i Vorošilovgrad.

Ovdje, narod sa svih strana bježi u djeliće slobodnih šuma. Gone stoku, vuku zavežljaje, vreće i djecu uza se. Neki dan mi je pričao jedan starac:

"Tri sam rata doživio, ali ovakvog zla nije bilo. I onda su ratovali Nijemci, Bosna, bio je svjetski rat. Nije se klalo ljudi, a kamoli djecu. To je strašno i neviđeno. Ljudi postaju zvijeri."

... iz dnevnika, 20. veljače

U zadnjih nekoliko dana mnogo se toga dogodilo. Prije tri dana, Harkov je pao u ruke Crvene armije.

Išao sam po zadatku u Bijele Potoke. Po povratku, kasno u noći potražio sam Anjutu. Ona je bila smještena u nekoj kući na osami, nedaleko od partizanske pilane. Snijeg je ludo padao uz jak sjeverni vjetar. Pas je bio pred kućom. Navaljivao je na mene. Ja sam dugo zvao u pomoć, ali se nitko od ukućana nije odazivao. Opalio sam metak u zrak. Tek tada iz kuće izađe neki pijani partizan. Kaže da je od Križevaca. Vikao je, da kakav sam ja zemljak, da ga sramotim, a on da je iz Glavnog štaba. Uvidjevši da je i gazda ljut na mene, počeo sam nešto mucati i opravdavati se. Anjuta je ležala na krevetu, bilo joj je vrlo teško. Otišao sam natrag pokunjen i žalostan. Zalutao sam zbog jakog snijega i tek kad je svanulo, mogao sam se snaći.

*Narod sela
Počitelja u
izbjeglištvu
na Velebitu.*

Slom IV. neprijateljske ofenzive

Talijanski okupatori, pošto su ovladali Kukom i od ranije Mazinskim prijevojem, prodirali su prema Kulen Vakufu. Kod Boričevca³⁰ su bili odbaćeni. Talijanski tenkovi su prodirali prema Lapcu, ali veliki snijeg je pao i prisilio ih da se povuku. Oko dva puka su se povlačila prema Mazinu. Naši borci su ih napali u Gornjem Lapcu i duž zavoja ceste za Mazin. Razbili su kolonu u dva dijela i zapalili šest kamiona. Tri kamiona municije (oko 50.000 raznog streljiva) su ispraznjeni. Premda je kolona razbijena, talijanski fašisti majstorski su se utvrdili i već se dva dana i dvije noći odupiru našim napadima. Njihove haubice precizno tuku ravno u Lapac. Avioni, njih pet - šest, u valovima mitraljiraju i tuku naše položaje. Jučer pred večer, bacali su i pakete. Dva paketa, sa solju i zavojnim materijalom, pali su u naše ruke.

U Prvoj brigadi, šestorica boraca Hrvata iz Ličkog Lešća pričaju nam da Talijani prosjače po selu jaja i krumpir... Oni su ih nekolicinu predvečer u nekoj kući razoružali i svukli. Sve veći broj Hrvata dolazi u partizane, dok jedan broj Srba, nažlost, bježi u četnike.

Prema našim radio-vijestima, osvojili smo Imotski i Prozor. Veliki plijen je pao u naše ruke.

Danas, 20. veljače 1943. otišao sam s Pepom, komesarom II. brigade na položaj. Te noći u 1,20 sati, organiziran je napad 9. brigade na jednu neprijateljsku kolonu.

Ali, Talijani su zauzeli najbolje položaje - Zuleševicu i druge kote i opkolili naše jedinice. Kiša granata je obasula položaje. Oblaci dima nadvili su se nad vrtačama ispečene žutice i sivog kamenja. Grane izrešetanog drveća padale su oko naših glava i ubijale kao i meci. Plamen iz mitraljeskih cijevi sablasno nam se približio. Buka tenkova i deseci rafala parali su zrak, a šrapneli su samrnički fijukali i tražili naša tijela. Komandant je kao sjena obilazio naše položaje i zabrinuto nas hrabrio. Čekamo "Pekišu" i "Gupca" i počet ćemo, ali granate nas sve više zasipaju zemljom i sve bliže zaudara miris baruta i nafte. Već je nekoliko naših ranjeno, a bataljoni "Pekiša" i "Gubec" još se ne čuju. Netko govori:

"Treba uhvatiti vezu."

Ali, kuda i kako? Fašističke zvijeri već su prodrele između nas, a zalaze nam i iza leđa.

"Kuda i kako?", pitaju kuriri.

"Ne može se!" - glasio je odgovor boraca koji već mjesecima nisu izgovorili riječ:

"Ne može!"

Ipak dvije drugarice, kurirke, potrbuške, umotane bijelim plahtama, probile su se između talijanskih tenkova i uspostavile vezu.

³⁰ Boričevac je oveće hrvatsko selo, koje su u ustanku, nakon što su boričevački ustaše poubjali nekoliko desetina uglednih Srba u lapačkoj kotlini i kad je narod iz sela pobegao, domaći Srbi do temelja razorili.

... iz dnevnika, 22. veljača 1943.

Išli smo usjekom brijeđa na cestu gdje su se vodile borbe. Tri aviona su mahnito kružila. Prošli smo uz prva mrtva tijela, to su bili jedan četnik i jedan Talijan, a gore dalje, jedan mladi talijanski vojnik, svezanih nogu konopcem za kolac. Valjda su ga mučili. Prizor strašan i žalostan. Mitraljirali su nas avioni. Ja sam se sklonio iza jedne debele bukve, ali kad sam zapazio da je susjednu bukvu probilo nekoliko metaka, prilično sam ravnodušno legao u jamu, između ta dva mrtvaca. Svaki je ležao udaljen od mene po pet, do šest koraka. Između njih, ležao sam više od pola sata. Izašli smo na cestu, gledam opet strašne prizore... mrtvi Talijani, smrskane lubanje, deseci raskomadanih mazgi, izgorjelih kamiona... Idući dalje, nailazimo opet na spaljene kamione, motocikle, pobijene mazge, mnogo kaciga i ljudskih glava, razbacanih čahura od metaka i granata, polomljeno granje, rovove u kamenu uz cestu. Treći prizor još je stravičniji. Na prvom zavoju iznad Gornjeg Lapca, slupano je nekoliko kamiona, jedan luksuzni automobil, nekoliko motocikla, oko 40 mazgi i oko 20 mrtvih talijanskih vojnika. Sve su to mladi ljudi. Oko njih rastrgnati ruksaci, šinjeli, pelerine, fotografije s djevojkama u prirodi, slike svetaca, obiteljske fotografije... Uz fotografije razbacana su i pisma djevojaka, matera i braće. Pisali su im: "živote moj, srce moje, živim samo za tebe" ...

Nešto dalje gomila mrtvih tijela, teško je izbrojiti razmrskane glave, trupla, raskidane udove. Zajedno s izgorjelim kamionima su nagorjela tijela vojnika i mazgi. Sve je žuto, smeđe i krvavo. Mnogo kotača, guma, dijelova kamiona razbacano je nekoliko stotina metara u okrug. U rovovima ima i mesa mazgi. Njih su jeli u rovovima. Veći broj ih je stradao upravo od eksplozija granata, municije i požara, izazvanih zapaljenim benzinom i kamionima koje su pogodile naše granate. Tako su stradali i oni koji su bili u rovovima.

Taj stravični poraz neprijatelja iznad Gornjeg Lapca, na visovima Zuleševice, rezultat je udara naših 1, 9. i 14. brigade. Iz naše dvije haubice gađao je Gošnjak.

Bio sam sretan što nas nisu uspjeli uništiti u obruču u lapačkoj kotlini, na našoj zemlji i našim ognjištima. Zašto su ti nesretni vojnici došli ovamo? Zašto ginu, zašto ostavljaju svoje mlade živote tako uzaludno i za tuđe račune? Na bojištu ima tapeciranih stolica i kreveta s madracima. Njih sastavljaju vojnici za više oficire. Čemu nose crne perjanice na šeširima i kacigama, fesove crne i crvene, kao urođenici? Čime se sve ljudi zavode? Nasuprot njima, naša se mladost bori za goli život, za slobodu ... Zato i može podnijeti nadljudske napore. Bataljon "Krbava" na primjer držao je položaj kod Ploča 14 dana i noći, pod vedrim nebom, na snijegu i pod mećavom. Nakon toga ti se borci bore na Ljubovu, na Zuleševici. Kroz mjesec dana samo su dvije noći spavali u kućama. Ali, momci pjevaju. Komandir 3. čete izdaje naređenje:

"Četa kreći. Pravac za mnom!"

Ove je osobne talijanske fotografije autor knjige nasumice pokupio na Zuleševici nakon borbe i do danas sačuvao.

Na čelu je komandir. Za njega ne nose vojnici krevet i madrac. Kad su se borci bataljona "Krbava" povlačili pod pritiskom neprijatelja, koji je palio njihove, po treći put podignute kućerke oko Ploča, govorili su:

"Lako za kuće. Gradit ćemo nove, ali platit ćete nam."

I platili su!

... iz dnevnika, 26. veljače

Krenuo sam u Drugu brigadu. Putem sam išao opet uz izbjegličke kolone bijednih i gladnih koji su prije zatvaranja prolaza prešli u Bosnu, a sada se vraćaju iz Bosne.

Vraćaju se sretnici koje nije dohvatala ruka zločinaca, sretnici koje nisu usmrtille avionske bombe, mitraljeski rafali i geleri granata, vraćaju se sretnici koje nije ubio led, studen, glad i bolest. Idu, vuku se. Kao sjene kruže od kazana do kazana, sretni ako dobiju tanjur tople grahove juhe, bez soli i masti... Vraća ih se mnogo manje nego što ih je otišlo. Vraćaju se bez kola, konja, volova, bez svega ... na zgarišta, na ništa. Vraćaju se! Poneki i pjevući:

"Padaj silo i nepravdo narod ti je sudit zvan!"

Majke vuku djecu, nose zavežljaje. Sve je to boso i golo, ispaćeno, do krajinosti iznemoglo. Traže kruha kojeg nitko nema. U kolonama i grupicama, izbjeglice prekrivaju kilometre blatnjavog puta. Rijetki gone i neko mršavo govedo ili ovcu. Puno je male djece, a koliko ih je izginulo putem, pobijeno avionima i ostavljeno od poginulih majki? Jedna mlada žena nosi svog mrtvog trogodišnjeg sinčića preko ramena, kao vreću. Nosi ga pokopati u svoje selo. Ne govori ništa. Ne traži ništa. Ne plače. Zanijemjela je, bol ju je slomila.

Od Doljana u lapačkoj dolini, preko Kamenskog, Frkašića, Korenice, Kapele mnogo je mrtvih ljudi. "Sretnici" koji su izbjegli smrt u Bosni, pali su joj u ledeni zagrljaj na pragu doma. U Frkašiću dnevno pokapaju po desetak izbjeglica. Neka žena i djevojka idu zajedno. Među njima nema vidljive razlike. Srednje je dobi žena, prezimenom Šteković iz kotara Gline, mjesta Baćuge, jedva govori i miče se. A 18 godišnja Bosiljka Polovina, iz istog mjesta, izgleda kao starica. One su 3 dana bile u rukama Nijemaca, blizu Livna. Sve mlađe muškarce su odveli sa sobom, a nas starije i bolesne su pustili govoreći:

"Za sve su vam to krivi vaši partizani".

"Gledali smo" - kažu povratnice - "kako na ulicama četnici zaustavljaju njemačke automobile i voze se s njima, a kad smo mi htjele ući u kuće, njihove žene su nas sjekirama gonile napolje".

Samo ovim pravcem prošlo je više od 10.000 takvih likova i sudbina. Neki iznemogli, i od gladi jednostavno umru na putu. Drugi, pak, poput tifusara, ako dobiju nešto teže za pojesti, a lakšeg nema, najedu se, pa od toga umru. Po deset dana oni gmižu dan i noć bez hrane, bez ležaja. To nije nigdje zapisano, ni u kakvoj književnosti. To ne može ni mašta domisliti,

ni fantazija predočiti. To su užasi. I mlado i staro u najvećim mukama, od gladi i od tifusa, kreću se poput sjena, kostura. Dio povratnika koji su pronašli nešto hrane oko svojih zgarišta postali su škruti, nemilosrdni, bez osjećaja. Otupili su. S velikim su naporom u Bjelopolju, Grabušiću, Prijedoru, Veljunu, Perjasici ... podigli kućice na zgarištima, a sad su to opet zgarišta.

Neopisive su patnje i stradanja ranjenika i osoblja koje ih je pratilo iz Hrvatske za Bosnu. Da nije bio zatvoren put transportu u kojem je bila Anjuta, sigurno ne bih nikad više video ni nju ni naše dijete. Kako su prošli ranjenici i narod iz Banije, svjedoči pismo Lidije Šoljan, poslano njenoj sestri Mariji Šoljan-Bakarić:

Trnovac, Banija 15-III-1943.

Draga Marija, evo me, poslije 20 dana neprekidnog putovanja, na Baniji. Mnogo toga sam doživjela zadnjih dana, osjetila sam sve teškoće partizanskog života. Pokušat ću da ti opišem što sam sve doživjela od kada sam se s tobom rastala. Kad sam otišla sa Bijelih Potoka, išla sam s ranjenicima preko Kamenskog. Kod Kulen Vakufa prešli smo Unu i stigli u Bosnu. Od tog dana, pa do pred dva, tri dana, stalno sam gladovala. Najprije sam bila kao bolničarka s ranjenicima, kasnije sam bila nekoliko dana sa štabom ranjeničkog ešalona čiji je komandant bio Branko Bulat iz Šibenika, brat onog pokojnog "Fritule". Poslije toga sam ušla u neku kiruršku ekipu kao instrumentarka. Tako sam stigla u Livno preko Drvara i Glamoča.

Dok sam radila kao bolničarka, radila sam svoj posao i nisam na ništa mislila, ali kad sam stupila u ovu kiruršku ekipu koja se osnivala, a nikako da se osnuje i nije se u stvari ništa radilo, bilo mi je dosadno i počela sam pomicljati kako bih se vratila natrag u Hrvatsku. U Livnu sam vidjela Mariju Novak, Milku Lazić, Baru i još neke poznate. Jednog dana mi reče doktor Dejan, čija sam ja imala biti instrumentarka, da je došao jedan drug iz GŠH i da priča kako je situacija u Lici, Kordunu i Baniji dobra, da se narod vraća na Kordun i da su politički radnici već otišli na teren. To je u meni izazvalo još veću želju da se vratim nazad. Ostati uz ranjenike, znači otići prema Srbiji, nije ni to strašno... ali mene je ipak vuklo ovamo k tebi, gdje mogu bar da ti pišem. Sutradan sam srela tog druga iz GŠH, to je bio Milan Sibinčić koji je poslan iz Ekonomskog odsjeka GŠH da dopremi neke stvari koje su u Imotskom zaplijenjene. Ti ga se sigurno sjećaš, dala si mu za put 1400 dinara. On mi je rekao da putuje za dva do tri dana za Liku i ja sam odlučila da do Like s njim odem, a od tamo bi se lako prebacila na Kordun. Tražila sam od doktora da me otpusti, a on je to sasvim rado učinio, jer ionako posla nismo imali. Milan je morao otići još u Imotski po stvari, imao je na raspolaganju kola i ja odlučim da iskoristim tu zgodu da vidim svoje rodno mjesto. Put je bio vrlo ugodan. U Imotskom se svi sjećaju Pape i nas ostalih, vidjela sam čak i svoju kumu koja me na krštenju nosila, bila sam u kući profesora Lončara. Oni su me jako lijepo primili.

Kad smo se vratili iz Imotskog u Livno, Milan je već sve bio uradio, nabavili smo troja kola za materijal na kojima smo se i mi imali voziti, kad

najednom uzbuna u Livnu, evakuacija, jer su Nijemci prodrli u Glamoč. Nisam se htjela vratiti nazad, pa makar i bez stvari, ali su nam savjetovali da nikako ne idemo, jer da ni jedan put nije siguran. Uputili smo se kao i ostali u pravcu Duvna. Na putu sretnemo neke drugove, polit-radnike s Banije koji su odlučili da se vrate u Baniju. Mi se njima priključimo i odlučimo se probijati kroz neprijateljske redove. Krenuli smo odmah na put, putovali po danu i noći, odmarali smo se svega dva do tri sata po noći. Na putu smo sreli jednog druga koji je dolazio iz Like i pričao nam kako je situacija u Lici odlična, kako je kod Udbine poubijano 500 Talijana, i mi smo se veselili da ćemo već sutradan biti na teritoriju Like. Međutim, za taj jedan dan, situacija se potpuno promijenila. Nijemci su ušli u Grahovo s jakim snagama, tako da je prijelaz tim putem bio nemoguć. To nam je rekao komandant V. kраjiške divizije.

Skoro cijeli Krajiški korpus sa štabom i dvije divizije nalazile su se tu pred Grahovom. Oni su nam rekli da se priključimo njima i da ćemo moći preći na Baniju pod vrlo teškim uvjetima prijelaza preko planine. Drugog nam puta nije bilo. Iste noći uputimo se prema Šator planini. Preko dana smo se uspinjali na planinu koja je bila sva u snijegu. Hladno je bilo, jeli nismo ništa, vjetar je bio tako jak i zasipao nas snijegom, da ni gledati nismo mogli. Tek uvečer stigli smo u Međugorje, gdje smo imali noćiti. Tu se nalazilo nekoliko pastirskih baraka u kojima su se smjestili ranjenici i štabovi. Mi ostali, vojska i narod, ostali smo cijelu noć na mokrom snijegu, preko metar visokom. Neki su pokušavali ložiti vatru, ali to je bilo više dima nego vatre, jer se snijeg pod vatrom topio i vatra je upadala sve dublje, pravila je sve veću jamu tako da je nakon pola sata bila do metar duboko. Cipele su nam bile potpuno mokre, gladni smo bili, a posljednju hranu dva kruha što smo ja i Milan iz Livna nosili, čuvali smo još za crnje dane. Ali bilo je drugih koji su se pobrinuli da ga pojedu još te noći. Dok smo se začas odmakli od torbe, ukrali su nam ga. Izgurali smo nekako do jutra, preko dana je zagrijalo sunce, malo vatre i moglo se izdržati. Dobili smo nešto hrane. Poslije podne trebao je biti pokret. Trebali smo se probiti pokraj sela Popovići u kojem se nalazila njemačka vojska. Meni i Milanu su rekli da budemo uz Korpus i Oblasni. Kolona se dugo formirala, kroz to vrijeme je naišao jedan njemački izviđač, drugovi na položaju su nešto sumnjivo primijetili s jedne strane šume. Uputili smo se, nismo išli ni četvrt sata, kad nas s boka iznenadi neprijateljska vatra. Popadasmо svi na zemlju, granje je šištalo od metaka. To mi je bilo prvi put u životu da se nalazim u vatri. Nastala je zbrka, naši se nisu tome nadali, tako da je u prvoj vatri bio ranjen intendant Korpusa koji se nalazio sasvim naprijed, a nije imao ni oružja. Poslije se to nekako sredilo. Partizanske jedinice su prihvatile borbu, dok se je sve ostalo povuklo na prvobitni položaj. Borba je trajala dva do tri sata. Izlaza više nije bilo. Jedini put je bio uz Šator-planinu, preko najviših njegovih vrhova koji su bili potpuno zaledeni. Krenuli smo sasvim tiho uz neprijateljske položaje, a četnička špijunaža nije imala vremena da javi kojim pravcem smo pošli. To je bio jedan od najtežih putova. Cijelu noć

smo se penjali po najvišim vrhovima Šatora koji su potpuno zaleđeni. Od umora, slabosti stalno smo padali. Ja sam pala možda hiljadu puta. Penjati se uz brijeg moglo se samo tako, da su drugovi puškama pravili jamice i četveronoške, koljenima i rukama po jamicama išli naprijed. Svima se dešavalо pa i po nekoliko puta da su došli na pola puta ili čak do vrha pa su se odsklizali natrag, prihvatići se nije nikako moglo. Radilo se o tome da se spasi život, taj napor su mogli izdržati samo zdravi. Ranjenici, komora, teško oružje i konji su ostali. Tako ti je bilo uspinjanje, a silaziti si mogao samo tako da sjedneš, pa kud te odnese. To je bilo najopasnije, mnogo drugova i omladine je stradalo. Mnogi su se tako odsklizali na kamenje i od njih razlupali ili ranjavali i tako ostali, čekajući da umru od zime i gladi. Kako sam se klizala često bi se okrenula na glavu. Jednom me je bio odnijelo daleko od ostalih, a to mi je bilo najgore, mislila sam ostat ču sama i umrijeti od zime i gladi, ali nekako sve sam to izdržala i svaki put se nekako našla s Milanom. Ujutro, jedna grupa nas od oko 200 partizana i naroda, nalazila se negdje iznad Glamočkog polja. Mi smo mislili da smo sami, drugovi su preklinjali komandante i već smo se dogovarali kako ćemo navečer preći preko Glamočkog polja i nekako se probiti. To je bio opet jedan dan na snijegu bez hrane. Pred večer nekako skupila se sva vojska i omladina koji nisu preko noći nastradali, formirala se kolona i mi krenemo pored sela u kojima se nalazio neprijatelj. Kad smo odlazili, čuli smo zapomaganje ranjenih i izgubljenih drugova koji su tražili pomoć. Ispocetka je kolona išla dobro, međutim, kasnije su počeli oni naprijed jako žuriti, tako da smo mi nazad izgubili vezu s njima. Ipak smo znali pravac kretanja i posli smo za njima. Na putu je naišla na nas njemačka straža, a ja i Milan smo bili malo po strani od ostalih, tako da smo mogli pobjeći. Kad smo mislili da nas ne gledaju, počeli smo bježati. Kako je Milan mogao bolje trčati, odmah sam ga izgubila iz vida a ja sam pala i nisam mogla dalje. Kad odjednom neko mi se stao približavati: "Stoj, tko ide" - šutjela sam. Mislila sam da je četnik ili ustaša, jer smo na putu naišli na više četnika. Četvoricu smo putem ubili. Noć je bila, otprilike dva poslije pola noći, nisam mogla da vidim tko je. On je htio da me vodi, nisam se dala dok na koncu nisam shvatila da je partizan. Nije imao uniforme. On se isto bio izgubio od ostalih. Nismo znali što ćemo, pa ostanemo tu na mokrom snijegu da spavamo. Ja sam bila toliko umorna da sam odmah zaspala, ali zato sam ujutro bila sva bolesna, nisam mogla hodati, drhtala sam. Pošli smo da potražimo našu vojsku, penjali smo se po brdima, dok ih na koncu nismo našli. Od tada Milantu ni traga. Bojim se da je stradao. Ako nije naišao na našu vojsku, a u tom slučaju bio bi do sada od nekud izbio, onda je ostao duboko u neprijateljskoj pozadini kao partizan među četnicima, ustašama i Nijemcima.

Tako umorna i crknuta, opet sam se jedan dan penjala uz jedno visoko brdo mislim da se zove Šiša. Voda mi je cvrčala u cipelama, čarape potpuno mokre. To je bio još jedan dan na snijegu. U večer kad sam stigla u selo nisam već bila sasvim pri sebi. Počela sam da vidim "mramorne

dvore”, zapravo išla sam prema kućama kojih uopće nije bilo, dok me na koncu nisu neki drugovi odvukli u štab V. brigade. I dalje smo hodali. Hodali smo još cijelu sedmicu dana do Banije. Umor nas je skrhao, ali smo napokon išli od sela do sela, po noći smo spavali. Teško je to bilo, noć nije bila dovoljna da odmori nas skrhane od puta. Već sam četvrti dan na Baniji, uz komandu područja. Jučer sam htjela sa kurirom ići za Kordun, ali neprijateljska vojska se nalazi na Baniji, a jučer je imala pokret. Nismo joj znali smjer. Jučer je stigao ovdje Čanica, razgovarala sam s njim i on mi je rekao neka s njim idem za Okružni komitet Kordun. To mi je fino došlo. Žalostan je što mu se dijete izgubilo. Dao je malu Cicu na brigu Anici Rakar, a ona je malu pustila od sebe, tako da je dijete išlo kud i ostale izbjeglice prema Livnu, Duvnu. Tamo su je neki vidjeli. Nitko ne vodi mnogo brige o njoj, niti tko zna tko je Čanica. Ne znam kako sam ovu priču o Čanicinoj maloj povezala s mojim putem. Izgledalo mi je da će moći cijeli roman napisati o svemu što sam doživjela... sada kad ti pišem izgleda mi suhoparno i mislim se, hoće li ti biti dosadno sve to čitati.

Ti možeš izvijestiti Ekonomski odsjek GŠH da je Milan Sibinčić bio dovezao iz Imotskoga u Livno papir i neki materijal za agitprop, neke stvari za tehničku radionicu, ali da je to sve moralo tamo ostati zbog nagle evakuacije Livna. Stvari su ipak bile spašene ali se nisu mogle dopremiti u Hrvatsku, put je bio presječen. Isto tako možeš im kazati da se Milan izgubio negdje pod Šatorom oko Rora. Moguće se još pojavi jednog dana.

Ako on tamo stigne, molim te javi mi. Daj mu moju adresu i reci mu da mi piše. Prošli smo skupa nekoliko teških dana, stalno smo zajedno išli, pa me interesira kako je on dalje prošao. Mnogo sam ti toga već ispisala vrijeme je da završim.

Piši kako si, kako si provela ti ovo vrijeme. Željno očekujem tvoje pismo, a još mnogo radije bi da te vidim. Bila bih sretna kada bih radila negdje uz tebe. Ne mislim time da bi radila u GŠH, ne pretendiram na to. Ako bi bilo nekog posla možda u Ekonomskom odsjeku ili kakvog bilo, molila bih te da se propitaš. Uopće, voljela bih negdje drugdje raditi u kakvoj ustanovi nego u AFŽ. Nije to baš tako interesantno kako ti misliš. Vjerojatno si vidjela Pericu u zadnje vrijeme, on je negdje tamo. Čujem kako je njegova brigada najbolja u VIII. diviziji a ima 6 bataljona. Jedan drug iz Štaba V. divizije puno je dao pozdraviti Pericu. On je njegov bivši komandir još iz Jugoslavije. Kaže da ga je Perica jako volio. To mu možeš pisati. Piši mi kako se osjećaš. Je li ti još žao male. Kad sam osjetila u svoj svojoj težini ovu ofenzivu, bila sam sretna da se tako dogodilo. Tko zna što sve još može biti. Sekretar Oblasnog za Bosnu, imao je dvoje djece. Jedno od godinu dana, stradalo mu je na Šatoru. Mati i otac držali su se kao da se ništa nije dogodilo. S ovim će da završim.

Mnogo te pozdravlja i voli Lidija.”

Od Marije Šoljan saznao sam da je Lidija mrtva. Neka joj je slava!

Došavši na Baniju, Lidija je, oboljela od tifusa i umrla! Njen tegoban put povratka u Hrvatsku shrvao ju je, uništio, a koliko je bilo takvih ili

sličnih sudbina? Samo se djelić takvih tragedija nazire iz ovog, posthumno, objavljenog pisma.

Unatoč goleminu naporima boraca da spase ranjenike, "ešaloni" ranjenika koji su bili uključeni u jedinice bosanskog korpusa, u većini su prošli jednaku "Kalvariju", svoj posljednji put, sličan drugim ešalonima ranjenika u IV. i V. ofenzivi.

Anjuta postala majka

Na putu iz Dnopolja za Drugu brigadu, svratio sam k mojoj Anjuti u Bi-jele Potoke. Sa šefom saniteta Glavnog štaba, dr. Borom Božović, Anjuta raspoređuje bolničarke za pratnju i njegu ranjenika na područjima, gdje se lakše dolazi do hrane i lijekova. Malo smo razgovarali. Ona svakog trenutka očekuje porod. Oboje smo sretni da je ofenziva slomljena i da smo živi.

U brigadu su došli doktorica Slava i Vera Jurić (iz Zagreba) i Prebelić. On je dosta teško hodao. Pričao je, kako je otišao u partizane kad je bilo najteže. Priča također da je u Sloveniji izvukao neki opkoljeni odred... Tuži se da se mala pažnja posvećuje "oficirima koji prijeđu na našu stranu". Smatra, da su zapostavljeni.

2. ožujka 1943., u bataljon "Ognjen Prica" išla je samnom profesorica Kata, sestra od Buce. Ona je u taj bataljon raspoređena. Teško joj je "jer oni misle da sam ja tu po kazni" - rekla mi je.

7. ožujka 1943. stigao sam ponovno u Kozijen, a odatle u Podlapaču. Ustaše su, naime, bježeći iz Podlapače prilikom naše ofenzive, naredili svim Hrvatima da napuste Podlapaču. Tek manji broj, skrivajući se kojekuda ostao je u selu. U Gospiću ih je nekolicina strijeljana zbog toga što su se ljudski odnosili ili "surađivali" s partizanima.

Na putu sam od Iljuša saznao, da je Anjuta rodila 3. ožujka i da imamo kćerkicu. Sretan sam što je sve dobro prošlo, a znam da se je napatila. Danas ću joj pisati pismo i poslati poljubac, a stručak cvjetića dobiti će, kad se budu rascvjetale tratinčice i drenjine.

Tifus - novi neprijatelj

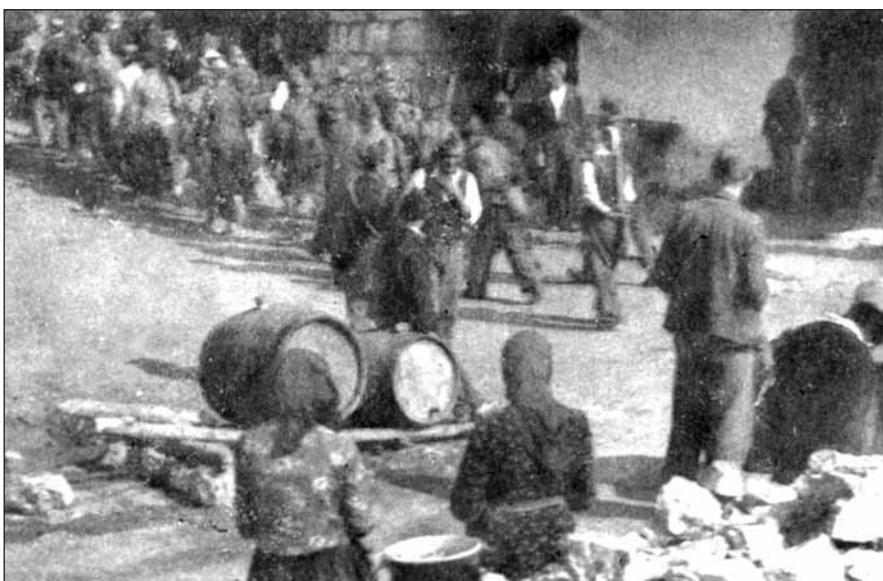
Vojna ofenziva fašističkog neprijatelja je slomljena, ali je počeo harati tifus u većim razmjerima, pjegavac i trbušni tifus.

U toku velike ofenzive neprijatelji su do temelja spalili Mogorić i Ploče, a mnoge su ljude i djecu pobili. Kod Grabušića, neprijatelj je zarobio 11 ranjenih partizana. Njima su urezivali petokraku zvijezdu, kopali im oči i rezali uha. Jedan je imao svoj kaiš oko vrata, bit će da su ga za njega vukli. Pokopao ih je "Boljševik", rodom iz Počitelja.

U Vrepču je bilo 14 mrtvih civila. Dvije djevojčice, od jedanaest i četiri godine, nabili su na kolac. Milici Narandžić odrezali su grudi, ostali ubijeni su starci. Oko 450 kuća, od Ploče do Barleta koje nisu ranije spaljene ili koje su nanovo sagradene, spaljene su. Spaljene su i gospodarske zgrade.

Žene dolaze moliti borce, da im pomognu pridići nešto krova. Jedna je udovica imenom Barać, ima tri sina u partizanima, a druga se zove Todorić iz Zavalja, ima dva sina u partizanima. Jedan je sin poginuo u proleterima, a muž joj je bio odbornik i ovih je dana poginuo od avionske paljbe. One kažu, da odbori i omladina ne pomažu dovoljno, naročito obiteljima s malom djecom. Takvim je obiteljima *"bez muške glave vrlo teško"* - kažu žene.

Za vrijeme četvrte ofenzive, u obrani Vrepca, Mogorića i Ploča, računa se da je bilo oko 300 mrtvih Talijana. U ovim kamenjarima nađe se i po 20 leševa na gomili. Pobijene mazge leže zajedno s ostacima ljudskih tijela, krpama, istrgnutim odijelima, eto, to je neprijatelju ratni danak, za palež sirotinje i ubijanje nevinih ljudi.

Vrebac 1943. godine. Partizanska kuhinja.

I mi smo imali velikih žrtava, među borcima i civilima. U Mogoriću je tokom IV. neprijateljske ofenzive poginulo 60 mladih boraca i oko 70 civila. Samo iz zaselka Radakovići, poginulo je 16 boraca, Korica 10, a od Đakovića 6. Četnici su ubili i Dušana Ljubojevića u Donjem Počitelju, pristašu Savice Kosanovića, uglednog čovjeka, koji se zalagao za bratstvo s Hrvatima. On je bio moja veza, kad sam se prošle zime vraćao iz Mogorića. Do pruge me je dopratio čovjek srednjih godina iz zaselka Graovac, ispod Mogorića. Kod pruge me je taj po četničkoj direktivi trebao ubiti, ali nije. Nije me, kaže, mogao ubiti, jer sam mu se učinio previše pošten... *"Više je čuvao mene nego sebe!"*

Osamnaestog ožujka sam krenuo u jedinice na području Lapca. Rade Žigić rekao je Srdanu, da me pusti preko Bijelih Potoka da posjetim Anjutu. Ta pažnja mi je bila draga.

Janja Hrženjak (desno) i Danica Dasović s djecom.

Otišao sam u Bijele Potoke. Anjuta je ležala, a pokraj nje naša mala, lijepa kćerkica. Već ima 14 dana. Čas sam milovao Anjutu, čas našu kćer.

Kod "Kulture" sam našao kopiju pisma, koje mi je bilo upućeno a odnosilo se na moj dopisnički rad. Pismo je sadržavalo vrlo laskave ocjene, nasuprot kritici koju su izražavali Marko i Srđan. Kad sam se vratio iz Lapca, Rade mi reče da sam pozvan u Korpus.

Došao sam ponovno u Korpus. Obišao sam s komesarom Korpusa bolnicu u Krbavici, gdje je u 11 odjeljenja bilo 230 tifusara. Krbavica je u kotlini, izvan glavnih cesta i nije spaljena kao druga sela. Stanje bolesnika je teško. Uz tjelesnu temperaturu od 40°C, jedu grah i kupus. No i toga nema dovoljno. Po nekim štabovima, ipak, pronađe se nešto riže i makarona. U bolnici je samo jedan liječnik Boris, podrijetlom Rus. I osoblje je većinom zaraženo tifusom. Narod se buni kad se mora seliti iz svojih kuća k susjedima, jer se u njihove kuće smještaju bolesnici. Dnevno dolazi 10-15 novih bolesnika. U 6. brigadi već ima oko 100 slučajeva pjegavog tifusa.

Posljedice ofenzive i tifusa su katastrofalne za narod i za vojsku. Uz brojke poginulih i ranjenih u ratu, od tifusa je u Lici oboljelo oko 20.000 ljudi, na Kordunu 30.000, a na Baniji oko 25.000 ljudi. Umrlo je 18.822 ili jedna četvrtina oboljelih. VI. Lička divizija imala je 382 oboljela, što s obzirom na situaciju nije tako veliki broj. Smatra se da je to bio uspjeh sanitetskog kadra, koji je dijelom pripremila i Anjuta. U jedinicama I. korpusa bilo je ukupno 3.572 oboljelih od tifusa, ali treba reći da se samo u VIII. diviziji razboljelo 1.785 boraca. Tako je primjerice, cijela peta brigada stavljena u karantenu.

Idući na Bijele Potoke prošao sam kroz Frkašić. U selu, cijele su obitelji zaražene tifusom. Nema im tko pružiti vode. U selu Trnovac, isti slučaj. U Krbavici broj tifusara već prelazi 400 bolesnih civila i vojnika. Na inicijativu Korpusa, četrdesetak omladinki pošlo je sredivati bolnicu, i evo rade već dva dana. Dobile su precizne upute: kako će se sačuvati od zaraze. Također, na inicijativu Korpusa, skuplja se hrana za bolesne. Na Kordunu, prema izvještaju dr. Božovića, situacija je još gora. Tamo je bio jedan jedini liječnik na velik broj zaraženih, i taj je obolio od tifusa. Sad tamo odlazi dr. Kraus.

Ljudi koji su se spasili u ofenzivi su bez krova nad glavom, na zgarištima. Hrane malo ili nimalo. U najviše slučajeva, hrana za blago je izgorjela. Blaga vrlo malo. Hiljade goveda je palo u ruke neprijatelja. Stotine konja je propalo prevozeći ranjene u Bosnu, Gorski kotar i na Kordun. Konji su na putu crkavali od gladi i iznemoglosti. Proljeće je pred nama. Trebaju uskoro početi poljski radovi, a čime? Blaga, ni sjemena nema. Svi mlađi i sposobniji ljudi su ili u vojsci, ili u bolnicama. Uz sve to još hara epidemija tifusa. I vojne jedinice, unatoč sloma ofenzive, bore se protiv tifusa i gladi. Takvo je katastrofalno stanje civilnog stanovništva u Lici, Kordunu, Gorskem kotaru i Baniji bilo u ožujku 1943. godine.

Tko će i kako pomoći izgraditi kuće i gospodarske objekte, obraditi zemlju Banije, Korduna, Like? Narod više nema hrane ni za sebe, ni za bolnice, ni za vojsku. Spas se očekuje jedino od vojske.

Unatoč desetkovanih brigada i divizija, Glavni štab Hrvatske i štab I. korpusa pripremaju borce za protuofenzivu širokih razmjera, na garnizone Talijana, ustaša i četnika koji su nam nanijeli toliko nevolja u IV. ofenzivi. Protuofenzivom treba doći do hrane i odjeće za bolnice, narod i borce, do oružja. Drugog izlaza nema. Pomoći narodu u hrani, sjemenu i alatu prikuplja se u Slavoniji, Moslavini i Posavini.

Bio sam ponovno kod Anjute. Oslabila je. Mala naša curica je dobra. Plače samo kad je mama slabo nahrani. A mama ima malo mlijeka, jer je hrana vrlo loša. Poslije poroda, Anjuta je zadužena za interno odjeljenje Centralne vojne bolnice na Bijelim Potocima. Organizira i vodi epidemiološki kurs. Ja bih najradije da dode u Krbavicu, tu bi imala bolju hranu, ali je opasnost od zaraze tifusom veća.

Protuofenziva

U skladu s vojnom situacijom i potrebama, Štab Prvog korpusa NO vojske Hrvatske izdao je sljedeću direktivu broj 47/43 od 30. ožujka 1943. godine za operacije u Gackoj dolini: “*Korpus ocjenjuje povoljnom situaciju s obzirom da se talijanski okupatori, uslijed gubitaka u IV. ofenzivi i ratne situacije na drugim bojištima, namjeravaju evakuirati iz Like. Te namjere okupatora pokolebale su i demoralizirale četničke bande. Situacija kod ustaša i domobrana nije ista kao kod četnika, ali te činjenice i njih pogadaju i olakšavaju nam likvidaciju njihovih uporišta u Gackoj dolini.*

Pred naše štabove i jedinice postavlja se kao glavni zadatak likvidacija četnika, a zatim ostalih ustaških-domobranskih posada u Gackoj dolini. Time se stvaraju povoljni uvjeti da dođemo do naoružanja, mobiliziramo nove snage, stvorimo bazu za ishranu i poboljšanje zdravlja naših boraca i naroda.

... Dostavljeno na znanje Glavnom štabu NOV-a i partizanskih odreda Hrvatske, a na izvršenje štabu šeste i osme divizije, te operativnom štabu Gacka.”

Ovom direktivom Prvi hrvatski korpus prvi put je pošao u ofenzivu protiv čvrsto organizaciono ujedinjenih talijanskih okupatora, ustaša i četnika, istovremeno na širokom frontu i na velik broj dobro utvrđenih garnizona. I u ovoj prilici - kao i u toku IV. ofenzive - mogli su se borci uvjeriti u čvrstu povezanost ustaša i četnika s Talijanima.³¹

Naša ofenziva je počela rušenjem vlaka i pruge između Jesenica i Vrhovina. Zaplijenjeno je nešto oružja, municije i hrane. To je dobro došlo borcima, a još bolje bolnicama.³²

Istovremeno se odvija plan operacija Korpusa i na jugu od Gospića i u Gackoj dolini.

Poslijepodne krenuo sam iz Krbavice za Ramljane. Deveta i šesta brigada napadaju Sinac, Lešće i Ramljane.

1. travnja, šesta i deveta brigada oslobođile su Ramljane, Lešće, Janjče i Sinac od ustaško-domobranskih snaga. Četvrta brigada je oslobođila Škare i Zalužnicu od četnika.

³¹ To zajedništvo neprijatelja i formalno je utvrđeno 6. ožujka 1943. godine. U Gospiću su sklopili sporazum četnici i ustaše, a dokument su u ime NDH potpisali pukovnik Vjekoslav Servaci i veliki župan Like i Gacke, Ferdo Stilinović, a u ime četnika kapetani Jovo Dabović i Miodrag Kapetanović, te advokat Vlado Teslić. Sporazum se odnosio prije svega na obranu područja i komunikacija na pravcu Gospić-Gračac. Sporazum također utvrđuje dobrovoljno sudjelovanje četnika zajedno s hrvatskim i talijanskim oružanim snagama i pod njihovim zapovjedništvom “*na suzbijanju i uništavanju partizanskih bandi*”. U sporazumu je precizirano primanje i sljedovanje hrane, streljiva i novčanih naknada od hrvatskih, odnosno talijansko-njemačkih vojnih vlasti. Takvih usmenih i pismenih sporazuma bilo je mnogo. Njihova je efikasnost dolazila do izražaja u svakoj ofenzivi, svakom izlasku iz garnizona na palež i pljačku nedovoljno zaštićenih, oslobođenih sela Like i Gorskog kotara. Kad je talijanska vojska počela s povlačenjem iz unutrašnjosti prema Jadranu, bratstvo između četnika i ustaša postalo je javno. To je zajedništvo jačalo kako se približavao njihov zajednički poraz na austrijskoj granici.

Nešto jači otpor pružili su žandari u mjestu Sinac i posada na željezničkoj stanici Ramljani. U Lešću, bez borbe se predao jedan bojnik s posadom. Razgovarali smo sa zarobljenim domobranima i nagovarali ih da ostanu u partizanima. Domobrani su shvatili da se mi borimo protiv svih neprijatelja i da smo "prava" narodna vojska. Ali oni su, osim desetak od njih 400, svi tražili da ih pustimo kućama, pa da će se oni tamo uključiti u partizane. Velika većina su bili Zagorci i Podravci. Zamijenili smo njihovu odjeću i obuću s našim dronjcima i pošto su obećali da se neće više dati mobilizirati i da se neće boriti protiv partizana, pustili smo ih.

Nakon žestokih borbi protiv četnika, četvrtog travnja oslobođeni su Doljani i Brlog. U Brlogu su se s talijanskim vojskom i četnicima vodile teške borbe više od 40 sati. Pošto je četvrti bataljon 4. udarne brigade već prodro u mjesto, četrdesetak talijanskih fašista i četnika probijalo se kroz partizanski obruč s bombama u rukama, uzvikujući:

"É viva Italia, é viva Musolini!"

Tu je poginuo i četnik Obrad Bojanić, Birčaninov oficir ordonans. Prije nego što je poginuo, pobjio je nekolicinu četnika koji su se htjeli predati.

5. brigada VIII. divizije je 3. travnja zauzela ustaško uporište Kompolje.

Bez borbe oslobođena su hrvatska sela Prozor i Švica, a opkoljen je Otočac. Opsada Otočca trajala je tri dana.

Jedinice talijanske divizije "RE" bile su opkoljene u Vrhovinama i Plaškom, pod vatrom su se probijale do Otočca i Ogulina, 6. travnja.

Bilo je u ovim borbama i smiješnih prizora. Tako je, na primjer, talijanske vojниke koji su bježali iz Vrhovine pred jedinicama naše VIII. divizije, pred Otočcem sustigao naš tenk i oni su odbacili oružje, podigavši ruke u znak predaje. Ali, osim tenkista, nije bilo partizana da ih zarobe...

8. travnja počelo je povlačenje Talijana iz Otočca prema Senju. Trebalo je stalnim napadima na neprijateljske kolone otežavati izvlačenje i osigurati što veći ratni plijen u oružju, hrani i odjeći. Neprijatelj je u povlačenju pružio žestok otpor partizanskim jedinicama.

³² Među zaplijenjenom poštrom koja je u to vrijeme iz Zagreba išla u Gospić pronađeno je i pismo Nikole Bačića - Dani Došenu u Lički Osik. Iz pisma je moguće iščitati neke ekonomski podatci o životu u ratnom Zagrebu. Među ostalim, u pismu piše: "Zagreb, 20. 3. 1943. Dragi Dane, ... Ja sam od studenog 1942. još uvek u vojski na poziv, i radim kao pravosudni časnik iz pričuve u Ministarstvu javnih radova kod domobranske radne postrojbe prve skupine u Zagrebu, dok me ne lifraju opet u civil. No, država treba sviju nas." ... "Ovdje je fala Bogu dobro. Ne može se tražiti u ratu izobilje. No, eto, živi se. Istina je da je sve skupo da se ne da ni govoriti. Luk 56 kuna, bijeli luk 79 kuna, brašno je od 160 do 280 kuna, mast od 950 do 1000 kuna po kili, 1 putar od 450 do 500 kuna, mlijeko 1 litra 50 kuna, kukuruzno brašno 70 do 90 kuna, šećer i do 1000 kuna, salata u listu, zelena 240 kuna... I to, nu, eto bit će trave nekako pa ćemo makar pasti travu, ali se ne damo i ne klonjavamo. Mesa već šest nedjelja ni govedine, ni telefine, ni svinjetine nema. Kokice su 500 kuna kilogram i više, a pure do 1000 kuna kilogram. Javi se opet. Sada vas sve srdačno pozdravljamo, osobito Zlata i ja, Tvoj Nikola."

... iz dnevnika, 11. travanj 1943.

Pred zoru, Talijani i ustaše napustili su Otočac. Dan ranije, 4. i 15. brigada nanijele su neprijatelju ozbiljne gubitke na cesti Otočac - Žuta Lokva., a 11. travnja u osam sati ujutro, 5. brigada VIII. divizije ušla je u Otočac. Magazini su bili puni hrane i ratnog materijala. Zarobljenom robom i oslobođanjem Gacke doline, privremeno je riješen problem ishrane bolnica i vojske, a pomoglo je i narodu.

Naša pobjeda u ovoj protuofenzivi bila je sjajna. Samo na području Ramljana, Ličkog Lešća, Sinca i Janče, zarobljena je 3. domobremska bojna, ukupno: 438 domobrana, 16 oficira i podoficira, 540 pušaka, 19 lakih i teških mitraljeza.

U Otočcu, hrvatsko stanovništvo se nije dalo zastrašiti ustašama i nisu htjeli bježati s njima i talijanskim vojskom. Narod se brzo sprijateljio s partizanima. Odnos boraca prema civilnom stanovništvu je bio korektan. U svim borbama sudjelovale su jedinice Šeste i Osme divizije i primorsko-goranske brigade, u kojima su partizani bili uglavnom Hrvati. Jedinice Prvog hrvatskog korpusa s jednakim su se žarom borile protiv talijanskog okupatora i protiv njihovih sluga, ustaša i četnika. U akcijama Korpusa u Gackoj dolini to su mogli jasno uvidjeti i Hrvati i Srbi. Bio sam prisutan u borbama za Ramljane, Lešće i Sinac i mogao sam se osobno uvjeriti s koliko prijateljstva i naklonosti su Hrvati Lešća i Sinca u svojim domovima ugostili partizane Srbe, kao istinske borce za slobodu i hrvatskog i srpskog naroda.

Vratio sam se u Krbavicu radi pripreme novog broja "Vojnog vjesnika". Teškom mukom sastavio sam posebno izdanje i došao na Bijele Potoke da ga štampam. Bio sam sretan, kad sam video da je već stigla hrana.

"Nećete mi više gladovati, mile moje...", govorio sam u sebi.

... iz dnevnika, 19. travnja

Nakon dobre hrane, kratkog odmora, uz dobro raspoloženje boraca, zbog velikih pobjeda nad združenim neprijateljima, uz minimalne vlastite gubitke, štab I. Korpusa je usmjerio ofenzivu na Gospic. Noćas su ih naši satjerali u žicu.³³

³³ Nekoliko dana prije partizanskog napada na Gospic, uhvaćeno je jedno pismo. U njemu neki žandarmerijski satnik (ime nečitko) piše svom prijatelju u Zagreb. Opisuje situaciju na terenu i moli da mu se hitno izradi premeštaj za Slavonski Brod. U pismu stoji: "Ovdje u Gospicu i Lici poklano je oko 70.000 naroda. Partizani bi rađe ušli u Gospic nego u Berlin. Možeš si misliti kakvog će biti klanja" ... Kroz to treba shvatiti i obranu ustaša u Gospicu na život i smrt. Razumljiv je bio strah ustaša i njihovih porodica zbog pokolja koji su izvršili u Gospicu, na Jadovnom, u Kruškovačama, oko Ploča, Perušića, Srednje Gore, u selima Krbavskie doline oko Udbine... Svi ti koljači i pljačkaši iz Udbine, Metka, Široke Kule, Divosela, Čitluka i okolice, sad se nalaze u Gospicu, svjesni svojih zločina, pa i sami priznaju, kao što je navedeno u pismu, da su pobili 70.000 nevinog naroda. Sad strahuju od pravedne kazne.

Gospić je potpuno opkoljen. Nismo ga uspjeli zauzeti. Naš je tenk, s kojim smo pokušali ući u Gospić, uništen. U tenku je poginuo Braco Klobučar, prijatelj Vece Holjevca iz mладости.

... iz dnevnika, 20. i 21. travnja

U selima Gacke i Plašćanske doline, u kojima su četnici držali vlast, vrlo je loša situacija. Ljudi su rezervirani prema partizanima. Kad ih pozdraviš, neće odzdravljati i bježe od partizana, skrivaju se. Dodijele li im štabovi nekog na hranu, kuhaju mu krumpir ili mu ne daju ništa, a oni jedu slaninu. U tim selima nije bilo ustaškog pokolja širih razmjera. Hrvati Otočca i drugih hrvatskih mjesta u Gackoj dolini, štitili su Srbe. Kasnije su, prihvativši "zaštitu" talijanskog okupatora, za uzvrat, većina bili u četnicima. Mnogo ih je u borbama s partizanima poginulo. Naročito su imali velike gubitke u Jesenicama, Crnoj Vlasti i Brlogu. Otuda i mržnja. Kad smo sazvali sastanak, došlo ih je samo desetak... Kako je to različito od, na primjer Lešća, gdje se na sastanku jednog zaselka okupilo 200 ljudi. Partizane su dočekali puni stolovi hrane, a kad se napadao garnizon, domaćini su sve pse zatvorili u konobe da ne laju na partizane, a u zoru su djevojke na položaje borcima odnijele slaninu i mnogo druge hrane. Tako je "Štulićev" bataljon, u kome je bilo boraca - Srba pomalo rezerviranih prema Hrvatima, postao jedinstven u borbi za bratstvo i jedinstvo. Osvojila ih je go-stoljubivost u hrvatskim selima.

U noći 20/21. travnja između Brinja i Drežnice, padobranima su se spustili dvojica španjolskih boraca našeg porijekla i jedan Englez. Dovezao ih je četveromotorni avion "Liberator". Padobranci su sa sobom donijeli radio-stanice.

Upoznao sam i onu dvojicu ruskih oficira koji su oslobođeni u Sloveniji, Simo i Nikolaj. S njima je bila i jedna djevojka, komsomolka. Neki bucmasti zvrk. Više nalikuje nekoj brbljavoj purgerici, nego sovjetskoj revolucionarki.

... iz dnevnika, 30. travnja

Otišao sam u Dabar, glavno oporavilište i karantenu tifusara VIII. divizije. To naselje je oduvijek bilo miješano. U njemu i danas žive Srbi i Hrvati. Kad sam došao, vidim da borci тамо kao животинje leže на podu, bez njege i kontrole, у napola razrušenim kućama. Dolazili su i odlazili, kako se kome svidjelo, i bježali... jer se у tome tzv. oporavilištu nije moglo izdržati. Svi su bili svrabljivi i ušljivi. Neki su i bez rublja, goli, kao strašila. Jedna djevojka, sva razderana od svraba и ušiju, ležala je na travi, ošamućena, razbarušene kose, pune gnjida и ušiju. Neki drug Čepčić, kaže mi da mu dođe da se ubije, jer cijele noći ne može spavati od svraba. U krastama je. Iz odbora im neće ni vode dopremiti. U karanteni sam video dva vrlo teška slučaja tifusa. Gnoj im izlazi na uši, usta i oči. Već tri dana umiru, a

umrijeti ne mogu. Ona mala glumica Branka jučer je umrla od tifusa. Mileva - "Buco", sestra Kate Bubalo, preboljela je tifus, ali je toliko oslabila da se ne može dići. Kata je nedavno poginula u borbi za Široku Kulu. Bila je komesar čete. Obuzela me neka tupa bol... Zar je i ona morala poginuti. Čovjek kad vidi umiranje od tifusa, pomisli, da bi radije poginuo od metka nego u takvim mukama. Čuo sam da je Milevi i posljednji brat poginuo. Sad je od te velike obitelji, Mileva ostala sama. Možda prezivi i oporavi se?

Ima još uvijek dosta naroda, bolesnog od tifusa. Karantena u Dabru ne može dobiti kuharice, ni pralje. One koje su zdrave neće i izmotavaju se. I Srbi i Hrvati, jednako su nesusretljivi prema partizanima. Oni se među sobom nisu poklali. Toleriraju se. To je u ovom ratu, velika rijekost.

Pomogao sam koliko sam mogao da se stanje u Dabru popravi. U ime Korpusa, poslao sam im troje savjesnih bolničara i dovoljno hrane.

... iz dnevnika, 1. svibnja

Vratio sam se u Otočac. Tu je bila Prvomajska proslava. Bilo je mnogo ljudi. Došli su iz Lešća i Sinca sa crvenom i narodnim zastavama. Narodu su govorili Šime Balen i Andrija Hebrang. Poslije je bio ples i zabava. Kad je zasviralo, građanke su zaplesale "fox", tango i valcere, dok su djevojke i žene sa sela plesale polku i kola. Desetak Lješćanki i Sinčanki povuklo se u jednu prostoriju, gdje su zaigrale kolo pjevajući partizanske pjesme:

"Gospojice vole Talijane, a seljanke mlade partizane. Nisam smjela u Otočac mlada, dok ne dode druga Tita garda..."

Divno je to bilo slušati i gledati. Čovjek dobije dojam da je ovo borba našeg sela, a napose seoske omladine za slobodu i bolji život. Razgovarao sam s nekim gradskim djevojkama, između 20 i 25 godina. Tuže se da će svi muškarci izginuti, da zašto ženske ne pozivamo u borbu. Kad sam ih pozvao, izmotavale su se. Znači, neka druge žene sa sela ginu, da bi one mogle kojeg muškarca zakačiti. Surove su prema svojim vršnjakinjama iz sela.

... iz dnevnika, 11. svibnja

Razgovaramo Anjuta i ja na Bijelim Potocima. Curica naša je dobro.

"Čula sam", govori Anjuta, "da je Mika Sokina u Bosni nastradala zajedno s ranjenicima. Nijemci su uhvatili Miku koja je bila bolničarka i

Mileva Bubalo i Janko Šušnjar.

njenu sestru Janju. Janja im je uspjela iz ruku pobjeći, a Miku su četnici zaklali. Kakva li je to krasna djevojka bila... U zadnje vrijeme bila je aktivist SKOJ-a i radila je s velikim veseljem.”

“Sjećam se”, nastavim ja, “kad sam je prvi puta video u Gospiću kod Dragice, sestre pokojnog Marka. Ona je kod nje služila, a za novac je kupovala ovce za svoju udaju. Soka ju je jako voljela. Bila je neobično vrijedna. Prokleti fašisti... Bosna je progutala mnogo divnih ljudi”.

Obišli smo ranjene borce. Među njima primijetio sam i komandanta bataljona, druga Rakića. On je bio u bolnici, operiran na dušnik. To je posljedica tifusa - zatvaranje dišnih putova.

“Teško, da će ostati”, kaže Anjuta.

“Žao mi je dobrog druga. On, evo, nema sreće da živi kao slobodan čovjek.. Njemu su, dok je bio student kao i meni, instrukcije bile izvor prihoda... I, eto, sad daje narodu zdravlje i život. Prokleta je to sudbina. Ja uvijek mislim da imam pravo na život i da ne smijem stradati. Zar nije imao i on pravo na život? Pa tako isto Lidiya, pa onih sto s Udbine, pa ono dijete koje majka mrtvo nosi u naručju, i hiljade drugih mlađih ljudi. Kako koga pogodi... Eto, to ti je pravo na život. Rat je surov. To je doista zločin prema životu. Kao da se naše pravo na život nalazi u nečijoj puščanoj ili topovskoj cijevi, u nožu zločinačke ruke” - govorio sam za sebe...

Anjuta je zdravstveno malo bolje nego ranije. Žučju je prestala gnjaviti. Zajedno smo promatrali kako se naša curica u plaču ljuti, trza ručicama i kida sa sebe košuljcu.

“Bit će da ju grize uš” - zagledala se Anjuta u njen vratić.

Idući iz Bijelih Potoka, gledao sam grupu djevojaka i žena koje su nosile ranjene borce do kamiona. Sve su žene i djevojke u crnom. Nekoju je poginuo ili zaklan brat, nekoju roditelj, nekoju muž, nekoju zaručnik ... Uza sve to one brižno idu da pomognu koliko mogu. Njihova lica nisu više onako vedra i svjetla kao što su bila prošle godine, kad se bataljon *“Pekiša Vuksan”* vraćao iz obrane Korenice. To su blijeda i uvela lica, bez sjaja u očima. Prošlo je godinu dana teških patnji, teških boli i to je taj pečat na dojučer prekrasnim mlađim licima.

Daleko je iz Bijelih Potoka do Krbavice. Jedva sam došao. Kad polazim, mislim da će začas stići, a kad se vraćam treba mi dobroih pet sati. Danas sam dobio od jedne žene u Krbavici malo mlijeka i poslao sam Anjuti po kuriru, koji je krenuo za Bijele Potoke.

... iz dnevnika, 13. svibnja

“Mi se moramo seliti s ranjenicama. Bolnica je u opasnosti. Avioni cijelo vrijeme izviđaju i kruže nad bolnicom” - javila mi je Anjuta.

Upravo smo razgovarali u Štabu korpusa o teretu koji podnosi narod oslobođenih krajeva u ovoj borbi, pa čak i sada. Svi ranjenici od Gospića, Otočca, smješteni su u Trnovcu Turjanskom. U Krbavici u karanteni ima još oko 300 bolesnika od “pjegavca”.

... iz dnevnika, 15. do 24. svibnja

Od savezničke ofenzive još nema nikakvih znakova. Čujemo da je oslobođen Tunis i da ima mnogo zarobljenika a među njima 17 neprijateljskih generala. To je kao neko zatišje pred veliku buru.

Na Radio Londonu, najzad su prestali hvaliti četnike, a partizanima sve više šalju pomoć. Nakon spuštanja padobranaca u okolini Drežnice i Brinja, došli su opet engleski avioni "liberatori", 18. svibnja 1943., oko tri četvrt dvanaest u noći. Spustili su neke oficire, nešto eksploziva i sanitetskog materijala. Dva dana kasnije, opet je došao jedan avion, čini mi se, sa sličnim teretom. Stigao je i neki engleski major.

Noćas, 24. svibnja oko 2 sata poslije ponoći, opet su došla tri "liberatori" i spustili eksploziv, nešto municije, malo oružja i sanitetskog materijala. Navodno su dovezli i određenu količinu novca u zlatu i u dolarima. Na Krbavskom polju, iza Laudonova gaja, trebali bi se spuštati avioni i zato se užurbano radi na nivелiranju. Za ovaj tip savezničkog aviona, pogodan prostor za spuštanje je 4 km u kvadrat.

Radio London je nekoliko dana ranije objavio vijest, o raspuštanju III. Internationale (Kominterne) koje je uslijedilo na prijedlog njenog Izvršnog komiteta. Velika Britanija i Amerika to pozdravljaju. Talijani i Nijemci tvrde da je to samo kamuflaža.

Nijemci, ustaše i četnici počeli su ofenzivu na glavninu Titovih snaga u Istočnoj Bosni.

U Bosni Hitler organizira SS muslimansku diviziju. U letku, koji je u ime vjere i Alaha, uputio veliki palestinski muftija Said Amin al Husein poziva se u sveti rat, poziva sve Muslimane da stupe u trupe Adolfa Hitlera, koje su najbolje na svijetu i imaju najbolje oružje na svijetu. Retorički ih pita: "Zar ste se odrekli sveznajućeg Alaha?"

Prisjetio sam se Pavelićevog pretvaranja Meštrovićevog paviljona u muslimansku džamiju, te učestalih posjeta aga, hodža i političkih prvaka muslimana kod državnog tajnika Cankija. Bosanski, a naročito hercegovački muslimani su na fesovima nosili "U" i zajedno s hercegovačkim, Bobanovim ustašama palili, haraćili i ubijali nevino srpsko stanovništvo, Židove, Rome i nepočudne Hrvate. Sad, eto, od njih Hitler pravi SS muslimansku diviziju. Povrh ustaške divizije na Istočnom frontu, to je novi doprinos NDH "pobjedi" fašizma. Evo, na što su, u ime Alaha, usmjerili muslimanski prvaci bijedno muslimansko stanovništvo da postanu topovsko meso Hitleru. Evo, kako su hrvatski fašisti usmjerili svoje mlade Hrvate i muslimane, kao bisere hrvatstva.

Preseljena bolnica

Kad su se tokom travnja i svibnja 1943. godine spuštali iz engleskih aviona saveznički padobranci u okolini Brinja, Drežnice i na Krbavskom polju, u Korpusu se pričalo da engleski promatrači ispituju mogućnost da pošalju među partizane veću grupu diverzanata, koji bi vršili sabotaže na komunikacijskim pravcima, kojima se transportiraju i snabdijevaju fašističke vojske, osobito na području Hrvatskog primorja i Dalmacije. Govorilo se također, da Tito nije prihvatio savezničke diverzantske grupe i da je Englezima poručio da diverzije može partizanska vojska izvoditi sama i izvodi ih. Glavni štab NO vojske Hrvatske, uz postojeće diverzantske jedinice koje djeluju na teritoriju cijele Hrvatske, (jedinice Ilike Gromovnika), uputio je i cijeli Prvi korpus na zadatku organiziranog i stalnog rušenja pruga i vlakova na pravcima od Zagreba, Karlovca, Siska, Sušaka, Gospića i Knina. Englezima je rečeno:

“Nama je potrebna pomoć u eksplozivu, oružju, sanitetskom materijalu, te u odjeći i obući...”. Veco je dodao *“da nam pošalju svoje četnike”* ...

Premda sam se ja radoval spuštanju engleskih padobranaca i video u tome još jednu stepenicu bliže našoj pobjedi, (tako sam to tumačio na političkom satu u četama i bataljonima), ova Vecina primjedba potaknula me na razmišljanje o dobromanjernosti engleske pomoći. Konspiracija i slobodno kretanje takvih, eventualno ubačenih savezničkih diverzanata, moglo bi, uz poneku izvedenu diverziju imati za cilj okupljanje razbijenih četničkih grupa, njihovo ohrabrenje i poduku za neku predstojeću borbu protiv nas kao komunista.. Prokleta i vrlo prljava stvar je politika...

U borbama koje su vodile jedinice I. hrvatskog korpusa tokom ožujka i travnja od Plaškog do Knina, oslobođeno je oko 3.000 kvadratnih kilometara teritorija i više od 100 sela i gradova. Ovladali smo sa 150 km željezničke pruge Zagreb - Split. Zarobili 937 domobrana i 30 domobranskih oficira, 831 četnika, 44 ustaša, te 66 talijanskih vojnika i 2 oficira, ne računajući tu one koji su se predali prije naše ofenzive. Zarobljene su velike količine oružja, municije, odjeće i obuće, što je bilo izuzetno važno. Zarobljena su skladišta hrane, tjestenine, riže, neophodne za prehranu bolesnih boraca i civila, a naročito tifusara. U borbama su se snabdjele čete i bataljoni obućom i odjećom, tako su neka akutna pitanja bila riješena. Osma divizija i primorsko-goranske brigade podjednako su uspješno tukle talijanskog okupatora, četnike i ustaše u Plaščanskoj i Gackoj dolini, te u okolini Ogulina i Brinja, kao što su jedinice 6. divizije tukle neprijatelja na pravcu Gračac - Gospic - Perušić. Domobrani, ukoliko nisu bili natjerani od ustaških oficira i ustaša u svojim redovima, u pravilu bi se predali. Borbe s njima završile bi uglavnom bez mrtvih i ranjenih na obje strane.

Zanimljiva su bila neka zapažanja o djelovanju četnika na području Knina, Ogulina, Lapca. Sve su više četnici napuštali talijanske garnizone i počeli djelovati samostalno, kako bi se pred narodom *“očistili”* od okruženja okupatora i suradnje s ustašama, a i predstojeći slom fašističke Italije već se nazirao u zraku.

U ljetu 1943. slobodni teritorij obuhvaća također i dijelove Žumberka, Pokuplja, Turopolje (Pisarovina). Prvo zasjedanje ZAVNOH-a održalo se 13. i 14. lipnja 1943. godine. Prva sjednica je bila u Otočcu, a druga na Plitvičkim jezerima. Izabran je Izvršni odbor od 11 članova, a za predsjednika poznati književnik Vladimir Nazor. Dokumentom "Plitvička rezolucija", ZAVNOH se proglašio "Najvišim političkim rukovodstvom NO pokreta". Praktički on je bio najviši organ narodne vlasti u Hrvatskoj.

Nakon objavljuvanja drugog broja lista "Vojni vjesnik", trebao sam ići u Plaški u 8. diviziju.

Navečer, 5. lipnja, došao sam do Korenice i sastao se s Anjutom. Ona je te noći išla s djetetom u bolnicu Ličko Lešće. Naše je dijete spavalо. Upravitelj bolnice je bio dr. Fran Kleinhapel, kirurg, a Anjuta je bila komesar i asistent kirurga pri njegovim operativnim zahvatima.

Srpska i hrvatska sela u kojima prevladavaju četnici ili ustaški simpatizeri, jednako se loše odnose prema partizanima.

... iz dnevnika, 11. lipanj 1943.

Otišao sam iz Plaškog pješice do Saborskog. Od Plavča Drage do Jesenice bilo mi je prilično neugodno, jer sam znao da tu četnici postavljaju zasjede, a domaće stanovništvo baš ne gleda lijepo na Hrvate. No, mora se i ja sam išao. Kod Blata sam susreo jednog starca iz okolice Zbjega. On ide tražiti u Jesenice vola što su mu ga za vrijeme ofenzive četnici oteli. Kravu je već pronašao kod nekog četnika Ralića u Plavča Dragi. Psiuje stari užasno četnike... Kaže da je i njegov komšija u Jesenicama kod jednog četnika pronašao svoje volove. To je uglavnom razlog da takvi neće u partizane. Ja sam se sagnuo po jednu jagodu poluzrelu. Tužili smo se jedan drugom da smo gladni. Stari izvadi iz svoje torbe, skromne i prazne, jedno jaje i pruži mi ga. Nisam ga htio uzeti, jer sam znao da će njemu dobro doći, a ja sam ipak ujutro jeo.

Prolazeći kroz Plavča Dragu video sam nekoliko bijednih Kordunašica, otrcanih i poderanih koje nose neke poluprazne vrećice na glavama. To su zaradile kod seljaka i nose kući na Mašvinu. Prošle i preprošle godine, one su davale žito stanovnicima Drežnica, a sad za tri-četiri litre žita kopaju i rade cijeli dan, i još te guje četničke tvrde da im puno daju. U taj trenutak, naišla su neka bijedna kolica, ja sam ih zaustavio i sa starcem sjeo. Vozili smo se skoro do Jesenica. Potražio sam Čikaru. On je bio na narodnom zboru u Saborskem. Mene su ponudili s ručkom, a ja sam svoju porciju podijelio sa starim. Čikarina obitelj mi se tužila kako im je bilo strašno za vrijeme ofenzive u Bosni. Kako su svi dobili tifus i jedva se pridižu. Prodružio sam za Saborski i došao na zbor. Na zboru je bio Čikara, glumačka grupa 8. divizije i cijeli kotarski komitet Plaški. Ali je od naroda bilo tek dvanaestak stanovnika Saborskog. Glumačka grupa je dala cijeli program s recitacijama i pjesmama, kao da je puna dvorana ljudi. Pjevala se: "Partizanka", "Na Kordunu grob do groba" i prikazan je skeč "Dva domobrata".

na" od Vjekoslava Afrića. Djevojke i žene iz Saborskog ležale su po šljivarima i lajale koje-kakve prostote.

Od 11. do 13. lipnja u Otočcu je održana Prva zemaljska konferencija Antifašističke fronte žena. Nakon referata koji je izložila Anka Berus, izabran je Glavni odbor AFŽH. Cilj Konferencije žena bio je potaknuti još veću prisutnost i aktivnost žena u narodnooslobodilačkim odborima, u sanitetu i jedinicama NOVH. Od 12.828 boraca u Prvom hrvatskom Korpusu, bila je 571 žena.

Anjuta i Ančica u Turjanskom

Nakon kraćeg boravka u Ličkom Lešću, pošto je ta bolnica ukinuta, Anjuta je upućena za upravitelja bolnice br. 3, u Turjanskom, zaselak Živulje. Došla je s autom u Krbavicu, istim s kojim je komesar Veco Holjevac otpremljen u bolnicu, u Otočac. Dan i po, bila je kod mene, a onda sam je otpratio. Obradovao sam se, jer mi se učinilo da u toj bolnici ima reda i dobre hrane. U bolnici sam kao i uvijek, pronašao dosta drugova iz borbe. Radosno smo se pozdravili. Liječnik je bio neki Cvjetić, inače moj gimnazijски, nešto stariji drug iz I. klasične, koji je nedavno stigao iz Karlovca. Anjuta mu je praktički prepustila mjesto upravitelja. U bolnici je ležao Stevo "Mačak", mladi učitelj iz Divosela, komesar čete u bataljonu "Pekiša Vuksan". Prostreljen je kroz pluća u napadu na Lovinac.

Idući u Turjanski odmorili smo uz neki veliki mravinjak. Zagledali smo se u bezbroj mrava kako žure gore dolje, odlaze i dolaze...

"Evo i nas troje smo tri mala mrava među hiljadama njih" - govorila je Anjuta, a ja sam dodao:

"Eto vidiš. Svi su jednaki, svi rade. Kako bi bilo, kad bi jedni od njih bili Srbi, drugi Hrvati, treći Židovi i kad bi se počeli ubijati. Nestalo bi ih" ...

Janja se nasmije:

"A zamisli da su jedni katolici a drugi pravoslavci, pa da se jedni krste 'šakom' a drugi, s 'tri prsta', a tek da se pomiješaju s muslimanima..."

Razmišljam sam, zašto katolički, pravoslavni i muslimanski bog među sobom ratuju. Zašto njihovi predstavnici na zemlji tako smišljeno i uporno podgrijavaju vjersku i nacionalnu mržnju i zašto zločince nazivaju "djecom božjom". Zašto njih i njihovo oružje blagoslivljaju? Sve zločine protiv druge vjere, bog će im oprostiti... Muslimani idu i korak dalje i tvrde da će svaki Musliman koji pogine za Alaha, otići ravno u "denet" (raj).

Saznao sam još od More Magašića, da Rade Žigić više nije komesar 6. divizije. Upravo sam prisustvovao predavanju dužnosti komesara divizije, šefu Propagandnog odsjeka Živanu Dimitrijeviću "Srbinu".

Moro mi je pričao kako je ranijem sekretaru CKKPH Vladi Popoviću, Rade bio miljenik i kako su degradirali Šimu Balenu; govorio je da su ga namjeravali degradirati i s položaja komesara bataljona i staviti ga za delegata voda. Pričao mi je i to... kako su njega osobno zapostavljali i da to počinje s danom kad je pred Radom Žigićem hvalio Šimu Balenu... Ja sam mu na to iskreno pričao moje mišljenje o Radi, i moje doživljaje s njim.

Nova neprijateljska ofenziva na oslobođeni teritorij

Četnici su ponovno zauzeli Jesenice. Masa vojske od oko 5.000 Nijemaca, Poljaka, Čeha, Slovaka, četnika i ustaša, pod njemačkom komandom zauzeli su Slunj. Prošli su kroz Drežnik i Rakovicu. Iz Cetingrada je također došla jedna neprijateljska kolona. Došli su u Močila i u Zbjeg, do škole. Bolnica s oko 70 teških ranjenika bila je u opasnosti, premda je udaljena od središta naselja. Vecina drugarica Nada je u bolnici, teško je ranjena. Četnici su napali kotarski komitet u Zbjegu. Jednu drugaricu su ubili, neke odveli, a Nadu ranili kroz ključnu kost i u pregibu stopala. Ona se branila i ubila je jednog četnika. Vrlo hrabri žena. Nijemci nisu kretali prema bolnici. Veco je bio blizu neprijatelja i priča da su oficiri vikali "forverc, forverc", a onda kad nije išlo vikali su "Naprijed, jebem vam majku". Dan ranije im je Gabrić iz zasjede, na velikom zavoju kod Slunja, nanio prilično teške gubitke.

Unska operativna grupa dolazi na Kordun. Već ih je 35 pobjeglo, jer su to većinom mobilizirani banijski mladići i ne daju se sa svog terena. Istovremeno s odlaskom grupe, provalili su ustaše iz Gline. Pljačkaju i pale.

Dvanaesti na trinaesti srpnja, partizanske su jedinice napale Lepoglavu i oslobodile političke zatvorenike. Među njima i Pištu Jurkovića. Napad su izvršili 12. slavonska divizija i Kalnički partizanski odred. Prethodno je komandant artiljerijskog garnizona Jalkovec - kod Varaždina, sam s nekoliko oficira i domobrana prešao na stranu partizana. To je bila naša velika pobjeda u Sjevernoj Hrvatskoj.

O pobjedi i osvajanju Lepoglave, razgovarali smo danas pod jabukom u voćnjaku. Đuro Čujić nastavio je pričati kako je bilo u Primišlu i okolini prije ustanka. Predsjednik općine Primišće je bio moj drug i kolega Pero Juzbašić. To je bio onaj crni kozičavi dečko, koji je zajedno sa mnom jeo u Školskoj poliklinici pod upravom dr. Desanke Ristović, supruge Andrije Štampara. On je odmah po dolasku Pavelićeve NDH-a uhvaćen i negdje u Blagaju ubijen. Čujić kaže da je Juzbašića uhvatilo neki žandarmerijski narednik Božo Tuđman, rodom "odnekud iz Zagorja". Kad sam to čuo, bilo mi je teško... To je bio drag čovjek, a život je prema njemu bio surov. Od zločinačke ruke je došla smrt.. Ja sam već skoro mjesec dana bolestan. Bio sam prehladen, a danas mi je bolje.

Pad Musolinija i kapitulacija fašističke Italije

Danas 26. srpnja, saznali smo radosnu vijest. Brzinom munje ona se prenijela kroz sve jedinice Korpusa. Jučer je pao Musolini. Premda je vojska preuzeila vlast, a to je još uvijek fašistička vojska, ipak s padom Musolinija stiglo se na prag konačnog pada talijanskog fašizma. Talijanska vojska, upravo kao fašistička, doživjela je strahovite poraze u Africi. Mi je sve uspješnije tučemo u Hrvatskoj. U 4. neprijateljskoj ofenzivi, iako su nas gonili, ubijali, palili i pljačkali, oni su imali katastrofalne gubitke u ljudstvu i tehniči. Dosta bi im bila samo jedna Perjasica, ili samo jedna Zuleševica. Takvih je u Hrvatskoj bilo mnogo. Moram se dogovoriti s komesarom da iskoristimo pad Musolinija u političkom obrazovanju boraca i omladine i objasnimo da je time srušen jedan od tri stupa osovine Rim - Berlin - Tokio. Predložio sam mu da on razgovara s komesarima divizija, a ja bih otisao u divizijske propagandne odsjeke i brigadne polit-odjele, kako bi se značaj tog događaja što bolje objasnio borcima (kroz divizijsku i brigadnu štampu, u kulturno-prosvjetnim grupama i putem kulturno-prosvjetnih priredbi), a narodu, na masovnim sastancima. Taj će događaj svakako ojačati borbeni moral i vjeru boraca i naroda, otvarajući nadu da se bliži naša pobeda i kraj našim patnjama. Pad Musolinija treba objašnjavati povezano s porazom fašističke Italije i Njemačke u Africi, s veličanstvenim pobjedama Crvene armije na Istočnom bojištu i vjerojatno s predstojećim iskrcavanjem saveznika na europsko kopno. Prije svega, treba objasniti da je pad Musolinija, novi udarac četniciма i ustašama. U njihovim redovima jačati će pukotine između fašističkih zločinaca i zavedenih ljudi, a time će slabiti i njihova vatrena moć.

... iz dnevnika, 31. srpanj 1943.

Neposredno nakon pada Musolinija, slušali smo u štabu 1. brigade radio-stanicu "Slobodna Jugoslavija". Pozivaju se talijanski vojnici na kapitulaciju, na predaju partizanima i na zajedničku borbu s partizanima protiv fašizma. Veco mi reče da je neki dan slušao Radio - London i neku američku stanicu koje su navijestile obaranje fašizma i kapitulaciju Italije. I četnici imaju vjerojatno neke informacije o tome. Prvi bataljon Ličkog partizanskog odreda je u predjelu Krasno - Kuterevo - Lipovo polje, zabilio 16 četnika i doznao od njih da se oni spremaju za slučaj kapitulacije Italije, da prvi otmu oružje kako ne bi došlo u ruke partizana i kako bi se oni prikazali kao borci protiv fašizma, dočekujući Engleze na obali, kad se oni budu iskrcavali u Primorju i Dalmaciji. Da se to ne bi dogodilo 1. Korpus udvostručio je borbu protiv četnika.

Strah od kapitulacije Italije, eventualnog iskrcavanja Saveznika na obale Hrvatske i demoralizacija dijela neprijateljskih snaga koje su se borile protiv 1. Korpusa NOV Hrvatske, na području Like, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, natjerali su Nijemce da s dijelom VII. "SS" divizije i 114. lovačke divizije zaposjedu područje Drniš, Knin, Gračac i druga

važna mjesta, koja su držali Talijani. Premda ovo nije bila nova ofenziva na područje koje drže jedinice 1. Korpusa, sve neprijateljske snage sad su se okupile oko njemačkih fašista, ne bi li što temeljitije opljačkale svog dojučerašnjeg saveznika i gospodara. Osim toga, glavni je cilj bio sprječiti naoružavanje novih boraca koji u sve većem broju ulaze u redove NOB-e. Borci Prvog hrvatskog korpusa u jednom su trenutku, neposredno pred kapitulacijom Italije, vodili istovremeno borbu i protiv Nijemaca, Talijana, ustaša, četnika i Čerkeza, od Primorja do Posavine. Istodobno brinuli su i organizirali da se pokupi i dobro pospremi žito i druga ljetina, kako bi se moglo prehraniti narod. Zarobljene Talijane puštamo razoružane da se vrate u svoje garnizone kao što to činimo i s domobranima. Talijanski vojnici koji to neće, već žele ostati u partizanima, nagovaramo ih da pišu svojim drugovima u garnizonima i obavijeste ih i nagovore: kako bi im bilo najbolje da prijeđu na stranu partizana.

U rujnu 1943. godine u sastav Korpusa su ušli Kordunaški, Karlovački, Banijski i Plaščanski odred, koji su neko vrijeme bili pod rukovodstvom Glavnog štaba NO vojske i partizanskih odreda Hrvatske. U rujnu se na Baniju vratila također i 7. banijska divizija.

Idući u obilazak 7. banijske divizije, obradovao me susret sa školskim drugom Nikolom Mance. To je postao pravi momak, obrastao bradom, visok, tanak. Koliko sam se ja obradovao njemu, toliko se i on razveselio meni. On je išao je u A razred Klasične gimnazije. Rođen je u Banskom Kovačevcu. Imao je TBC. Malo je previše povučen. Radi s apotekaricom Milom u ljekarni.

Italija je kapitolirala 8. rujna 1943.

Kapitulaciju Italije smo očekivali i za takvu situaciju smo se pripremali. Međutim, da će se to dogoditi za samo nešto više od mjesec dana nakon pada Musolinija, bilo je ipak iznenadenje. Tim više što je talijanska ratna komanda do zadnjeg dana naredivala žestoke napade na naše jedinice. Po kapitulaciji Italije, Glavni štab je tražio od 1. Korpusa i svih ostalih jedinica, da se bore i danju i noću, napadaju talijanske garnizone i kolone u povlačenju, da im otimaju oružje, municiju, hranu i odjeću. Od jedinica naše 6. divizije traži se da onemogućimo prodore od Knina, Gračaca i Gospića prema moru i tako olakšamo jedinicama 13. divizije evakuaciju ratnog plijena, koji je već osvojen od Talijana. U Kraljevici, Crikvenici i Novom Vinodolskom, talijanski garnizoni su sporazumno predali vlast partizanima. O tome je 15. rujna izvještavao i Glavni stožer domobrana NDH.

Ovih dana formiran je talijanski partizanski bataljon u sastavu 2. brigade 7. divizije.

Promjene u štabu Korpusa

Nastale su važne personalne promjene u Korpusu. Za komandanta Korpusa je došao Ivo Rukavina, dosadašnji komandant Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, vrlo drag, pametan i skroman čovjek. Na njegovo mjesto je postavljen Ivan Gošnjak. Vele da je on čovjek od posebnog Titovog povjerenja.

Unatoč velikim pobjedama ili baš zato, na području Korpusa zapažamo slučajeve da poneko iz terenskih jedinica ili iz sela, odlazi u četnike. Četnici pak, sve se više javljaju na terenu u manjim grupama, formiranim nakon kapitulacije Italije. Neki četnik "Bukva" je upravo jučer uhvatio našeg stržara Miloša Dejanovića i oduzeo mu konja, kog je vodio na potkivanje. Konj je inače bio u vlasništvu engleskog kapetana. Uz tog Bukvu bila su još dvojica, trojica četnika, pod partizanskim kapama. Sve je to dirigirano, čini se, od kraljevske vlade iz Londona i povezano s četničkom propagandom, da će se Saveznici iskrcaći na jadransku obalu Aktivira se i pritajeno četništvo na terenu.

Anjuta komesar bolnice u Skradu

Trinaestog rujna posjetio sam Anjutu. Naša Ančica već ima zubić i pošteno vuće za kosu. Od doktora Božovića molio sam premještaj Anjute na Kordun, da budemo bliže. Obećao mi je da će je premjestiti.

"Po naređenju sanitetske službe Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, postavljena sam za komesara bolnice br. 13 u Skradu" - piše Anjuta - *"U toj bolnici su bili nesređeni odnosi između komesara bolnice i sela. Zato su mene postavili za komesara. Upravnik je bila dr. Vera Šarić. Ona je u novembru premještena u Liku. Ja sam ostala komesar, ali sam postavljena i za upravnika. Seljaci su na nečiji nagovor, otkazali pomoći bolnici, tako ranjenici nekoliko dana nisu imali ni kruha. Joso Eremić, komandant Kordunaškog područja nije se brinuo za bolnicu, niti nas je podržavao u našim naporima. Kasnije smo shvatili zašto. Prebjegao je Nijemcima, odnosno bio je njihov špijun... Ekonom bolnice je bio mještanin, vrlo pošten čovjek i član Partije. Zvao se Miljo Vučković. Sa njim sam, uz pomoći još nekih drugova iz bolnice, odlazila među ljude i uvjeravala ih u nužnost njihove pomoći bolnici. Malo, pomalo, uspjeli smo i narod je ponovno počeo pomagati bolnicu".*

Nove stranice hrvatske povijesti

Odluke ZAVNOH-a

Nakon kapitulacije Italije, antifašistička borba naroda Hrvatske doseg-nula je krunu 20. rujna 1943. odlukom Izvršnog odbora ZAVNOH-a o vraćanju u sastav Hrvatske: Istre, Rijeke, Zadra, Cresa, Lastova, koji su nakon I. svjetskog rata, Rapalskim ugovorom dodijeljeni Italiji, i svih onih dijelova Hrvatske, koje je Italija prema Rimskom ugovoru s Pavelićevom NDH nakon okupacije 1941. godine anektirala, i najzad, svih dijelova koje je dodatno u ratu okupirala.

Svima smo objašnjavali: borcima u jedinicama i ranjenicima u bolnicama, narodu... da je naša borba, borba srpskog i hrvatskog naroda na ovim područjima protiv talijanskog i njemačkog fašističkog okupatora; naša borba ne priznaje ranije međunarodne ugovore, koje su na štetu Hrvatske potpisivali predstavnici bivše Kraljevine Jugoslavije, ili Pavelićeva NDH. Govorili samo narodu da je to borba protiv velikosrpske težnje da se protegne do Jadrana, a koju su htjeli osigurati četnici od Knina do Plaškog, kako bi dočekali izbjegličku jugoslavensku vladu prilikom iskrcavanja Saveznika. Pora-zom fašističke Italije na hrvatskim prostorima, poraženi su i četnici i ustaše, njihovi bijedne sluge, a poražena je zauvijek i politika koja pretendira da gospodari protiv volje i interesa naroda koji ovdje žive. Naša borba je djelo partizana, antifašista, čestitih ljudi, ne-komunista, ali i komunista pod vod-stvom Tita, KPJ-e i KPH-e, te Glavnog štaba NOV-e i PO Hrvatske.

Priključenje Istre, Rijeke, Zadra i otoka Hrvatskoj mogla je izvesti i osigurati samo antifašistička Hrvatska. Pavelić i njegovi ustaše padom fašizma gube sve. U povjesnom pamćenju ostat će kao fašisti i kao izdajice slobode hrvatskog naroda. Hrvatska narodno-oslobodilačka vojska i parti-zanski odredi uspješno tjeraju talijanske fašiste iz Dalmacije, Zadra, jad-ranskih otoka i Hrvatskog primorja. Prema sporazumu, koji je Pavelić pot-pisao s Musolinijem u Rimu, cijela bi jadranska obala, od Trsta do Rijeke, i od Karlobaga do Boke kotorske s izuzetkom Brača, Hvara i Splita, bila talijanska. Eto, u što su ti zločinci i izdajice Hrvatske bili spremni ići da bi se održali na vlasti. Bili su spremni Hrvatskoj oduzeti more i obale Jadran, baš one dijelove u kojima se stvarala hrvatska povijest i koje su Hrvati kroz nepravednu povijest oduvijek branili i održali.

To smo ovih dana, obilježenih odlukama ZAVNOH-a i AVNOJ-a, tumačili svima. Borci i narod su pokazivali velik interes, postavljali pitanja i tražili odgovore. I kao da su počeli bolje razumijevati značaj NOB-e.

Moj zadatak je bio da održim nekoliko predavanja.

Između 12. i 15. listopada 1943. u Plaškom je održano Drugo zasjedanje ZAVNOH-a.³⁴ Prisustvovao sam 15. listopada završetku Drugog zasjedanja ZAVNOH-a. Bio je tu Vladimir Nazor. Izgleda bolesno, slabo. Bili su tu dr. Ivan Ribar i dr. Antun Mandić kao predstavnik iz Istre. Među ostalima bili su Franjo Gaži, dr. Svetozar Rittig, župnik Sv. Marka, Božidar Magovac i drugi.

Iz Plaškog sam otiošao u Dunjak, u Štab korpusa. Htio sam za *Vojni vjesnik* Korpusa, obraditi Drugo zasjedanje ZAVNOH-a. U Štabu sam saznao za naredbu Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije od 17. listopada, kojom se utvrđuje da 1. Korpus NOV i POH postaje Četvrti Korpus NOV i POJ, a u njegov sastav ulaze 6., 7. i 8. divizija, Banjaski, Kordunaški, Plaščanski, Cazinski i Karlovački narodnooslobodilački odredi. Prema naredbi Vrhovnog štaba od 9. studenoga, VI. divizija odlazi s teritorija Hrvatske u sastav jedinca uz Vrhovni štab.

Počele su operacije na sektoru Ogulin - Karlovac. Naša artiljerija je bila vrlo jaka, ali i njemačke štuke također. Imali smo dosta ranjenih i nismo uspjeli. Onda su se spojili Nijemci iz Karlovca s onima u Ogulinu i u Sušaku. Iz Ogulina su krenuli preko Modruša za Drežnicu s 40 tenkova i oklopnih kola. Mi im ne možemo ništa.

Opasnosti za bolnicu u Skradu

Postojala je opasnost da Nijemci krenu i u pravcu Slunja. Tada bi bila u opasnosti bolnica u Skradu. Vraćajući se iz Korpusa naišao sam na Desu. Čekala je Anjutu i predložila da dijete smjestimo kod zdravstvene ekipe Okružnog narodnog odbora za Kordun. To bi olakšalo težak rad Anjuti u bolnici. Pristali smo. Sljedeći dan Anjuta mi je žalosna telefonirala da joj je teško bez male. Sastao sam se s njom kod komande područja u Gornjem Budačkom. Ona se vraćala od curice, a ja sam došao u štampariju. Bila je slaba, cijeli dan nije ništa jela.

Promatrao sam Anjutu, klonula je. Nikakve bistrine i vedrine nema u njoj. Izgleda mi kao neko bokče. Često mislim o njoj i žao mi je. Bio sam prekučer kod naše curice. I ona je oslabila. Za dijete nema mlijeka, šećera, grisa, ništa...

... iz dnevnika, 6. i 7. studeni 1943.

Vojni vjesnik IV. Korpusa je dovršen. Dobio sam pismo od Anjute. Otišao sam k njoj a bio sam i kod naše male Ančice. Slaba je i bolesna. Siroče naše malo. Anjuta želi silno biti s djetetom i doista je malo teško

³⁴ Izabran je novi izvršni odbor od 15 vijećnika s Vladimirom Nazorom kao predsjednikom. Na ovom zasjedanju je potvrđena odluka Izvršnog odbora ZAVNOH-a od 20. rujna 1943. godine o priključenje Istre, Rijeke, Zadra i otoka, te anektiranih dijelova Dalmacije matici Hrvatskoj. Izabrano je i tajništvo koje je organiziralo odjele za sve upravne vlasti i praktično funkcioniralo kao vlada hrvatske Države.

bez majke. Pomislio sam i na dječji dom. Djeca iz doma su imala priredbu 7. studenog u Kestenovcu, ispod Dunjaka. Lijepo su pjevala i izvodila predstavu. Upravo prekrasno. Bili su svi jednako, čisto obučeni. Pjevanje, recitacije... sve ih uči Nikica, slijepi harmonikaš koji je sa ženom došao u partizane, napuštajući toplu kuću. Divno ih je uvježbao i ostavljaju odličan dojam. No, to još uvijek ne znači da bi i našoj curici bilo tamo dobro, jer je ona premala.

Vidim da je Anjuti sada, u stvari, teže. Dok je bila s djetetom, ona je osjećala točnu mjeru koliko, uz ranjenike može posvetiti vremena svojoj curici i biti majka. Ona, kao da ima u svom mozgu ugrađen precizni sat, obavila bi posao oko teškog ranjenika, dala upute bolničarkama za lakše ranjenike i tek bi tada, ako je dijete zaplakalo, otisla zbrinuti dijete. Kad je bilo više teških ranjenika, ona se po cijeli dan i noć nije od njih odvajala, a kad su nastala zatišja, znao sam je naći kako pjevuši svojoj djevojčici rusku pjesmu "*Poljuško polje, poljuško široko polje...*", neku partizansku pjesmu ili uspavanku "*Tiho pojte sićušni slavuji ....*" Janja je znala lijepo pjevati, ali uz mene koji nemam sluha, rijetko je zapjevala. Međutim, otkad je postala majka češće sam je čuo kako djetu pjeva. Uz sve velike napore kao da joj je život postao ispunjen, kao da je dobio i neki unutarnji dublji smisao...

Borba za Cazin

... iz dnevnika, 14. studeni 1943.

Cazin je bio napadnut 14. studenoga. Padao je snijeg i ledena kiša. Od Kladuše do Pećigrada pratilo nas je nevrijeme. U Pećigradu su bili samo kuhari, ljudi od komore i drugi pozadinci. Toplo im je, dotjeruju se i ogovaraju... Krenuli smo u Skokove. Tamo sam našao Kronju. Malo sam odspavao. Dolazili su i već su donosili prve ranjenike. Među njima i talijanske vojnike koji se bore u našim jedinicama. Neki su vrlo dobri borci. Slabiji su oni s otoka Cresa i Lošinja, potalijančeni. Svaki dan bi na liječničku kontrolu. Iz Skokova sam sa šoferom Marijanom, krenuo za štab 7. divizije. Bosna... muslimanske kuće, čardaci, sve zakukuljeno, na svakom brdu po dvije, tri kuće, ljudi zatvoreni, nepovjerljivi, neprijateljski raspoloženi. Prije nekoliko dana čistile su naše jedinice taj sektor od Huskinih³⁵ bandi i pobili sedamdesetak ljudi, koji su dijelom huskinovci, a dijelom preplašeni civili koji su bježali iz kuća. Uz sve to, neki naš oficir je navodno 16 civila pokupio i postrijeljao. Trebam to provjeriti i prijaviti Vojnom судu Korpusa.

Zauzeli smo Cazin, osim džamije i Gradine, gdje su bile ukopane hauvice. Nijemci i žandari pištoljima su silili domobrane da se bore. Dvojicu su htjeli strijeljati, no kad su ostali obećali da će se boriti, spasili su ih. Od

³⁵ Huska Miljković bio je član Okružnog komiteta za Kordun. Krajem 1943. godine predao se Nijemcima i organizirao muslimane Cazinske krajine u borbu protiv partizana. Ta Huskina izdaja dovela je u tešku situaciju cijelu obranu Korduna s jugoistočne strane.

strane Krupe, Bihaća i Ostrošca su nadirali Nijemci i legionari u pomoć cazinskom garnizonu.

Pripremljen je plan za juriš. Moral boraca je odličan. Obavljaju se pripreme za juriš. Komandant Jakšić daje brižljivo upute. U to stiže vijest da su u grad prodrli njemački tenkovi. Nastala je zbrka. Jakšić izdaje naredbu za povlačenje. Komandant Rukavina i načelnik Grubor su otišli. Jakšić hoće da vidi razvoj događaja.

“*Ili su došli da ih izvuku ili da pojačaju garnizon. To treba da vidimo*”, kaže Jakšić.

Međutim, drugi su ga omeli. On cijelo vrijeme drži slušalice i izdaje upute. Čuje se strašna paljba. Telefonske linije već su dijelom pokupljene. Odjednom, stiže vijest da su naši zauzeli Gradinu i džamiju i da gone neprijatelja. Pogledali smo se. Naime, komandir baterije je imao 6 granata s trenutačnim upaljačem, koje je bilo opasno nositi. Pitao je da li da ih ispali. Dozvoljeno mu je. Tenk koji je bio u gradu otišao je pomoći onima koji su se probijali. U taj trenutak tih šest granata imale su dobre pogotke u džamiju. Posada se preplašila i počela bježati, a oni koji su bili oko Gradine (3. bataljon 3. banjiske brigade) su potrcali na juriš, zarobili posadu i 4 haubice. Domobrani vođnik je naredio posluzi da ih brzo izvuče i tako za pola sata, sve četiri haubice su krenule s vođnikom u partizane. Uhvaćeni su dokumenti o suradnji četnika koje su Nijemci poslali Huski, kao i pismo žandarskog satnika Grabovca - Huski, u kome izražava zadovoljstvo suradnjom s takvim jednim “narodnim” čovjekom... Prema službenom izvještaju Korpusa, 14. studenoga su 2. i 3. brigada 7. divizije napale Cazin, a ostale jedinice bile su raspoređene da zaštite od prodora neprijatelja iz Bihaća, gdje je bila stacionirana 373. “Tigar” divizija, te od Bosanske Krupe, Ostrošca i Otoke. Cazin je pao. Neprijatelj je imao 107 mrtvih i 50 ranjenih, 300 zarobljenih. Osvojene su 4 haubice, 17 teških i lakih mitraljeza, 250 pušaka, više od 100.000 komada municije, 120 konja... Naši gubici su bili 15 poginulih, 16 ranjenih i 4 nestala borca. Istovremeno, 3. brigada 8. divizije uspjela je razbiti Huskine snage, nanijevši im ozbiljne gubitke. Između 15. i 16. studenoga ubijeno je 28, ranjeno 25 i zarobljeno 30 pripadnika Huskine milicije, zaplijenjeno je dosta pušaka i municije, te Huskina arhiva. Iako je neprijatelj uspio ponovno vratiti Cazin, naša akcija je bila odlična.

Muslimanski svijet u Cazinskoj krajini djeluje jako zaostalo. Osim toga Huska ga je uspio zaslijepiti. Boje ga se. Govore da je nekoj muslimanki oteo vrijednosti više od 15.000 kuna, jednom je opet oduzeo kola i konje. Tuče žene koje su mu nosile jelo... Narod je očajan, ali je fanatiziran do zla boga.

Kažu, “*Bolan, jesli li Musliman*”. Ako znaš “*merhaba, selam*” i slično onda još kako-tako. “*Neću da mi Vlah bude u kući*” - kaže jedna žena. Jedan je rekao da će uništiti lončić u kojem je bila mast, a da zna - kaže - *da je mast kapnula u kuću da bi i kuću zapalio...* Što ih god pitaš odgovor im je “*Vire mi ne znam, ne znam, vire mi*”.

Vratio sam se u Pećigrad. Tu sam sreo Branka. Sastali smo se s 3. brigadom kojoj je komandant Momčilo Novković, moj bivši komandant iz bataljona “Pekiša Vuksan”.

... iz dnevnika, 19. studeni

Krenuli smo kamionom za Topusko preko Kladuše, Cetingrada i Slunja. Od Brice sam dobio malo grisa, a od Branka Žutića jednu jabuku za našu malu Ančicu. Anjuta mi je pisala da je malu uzela k sebi i da je dobro. Ionako je dijete jako oslabilo bez nje. Pisala je i Soka, mala Zora i Nikola. Goli su i bosi, jadni.

Napad na neprijateljsku posadu u Glini

... iz dnevnika, 22. do 25. studeni 1943.

Napad je počeo u noći 23. studenog i trajao do 25. studenog. Nije uspio. Neprijatelj se ogorčeno branio i nanio ozbiljne gubitke 7. diviziji. Bilo je 38 poginulih i 111 ranjenih boraca. Mi u Prvoj brigadi imamo 6 mrtvih i nešto ranjenih. Voze napola mrtvog druga, a iza njega ranjenog kapa krv po blatu. Ubijena su i dva konja. Posluga jednog teškog bacača je ranjena ili mrtva. Omladinski 3. bataljon je obasut granatama ali se ne miče. Nijemci zaobilaze jedan bataljon i prijeće nam put za povlačenje. Na sve strane čuje se jaka paljba. Iz 1. brigade sam se prebacio u 3. brigadu. Ona upravo dobiva nalog za napad na Hrastovici.

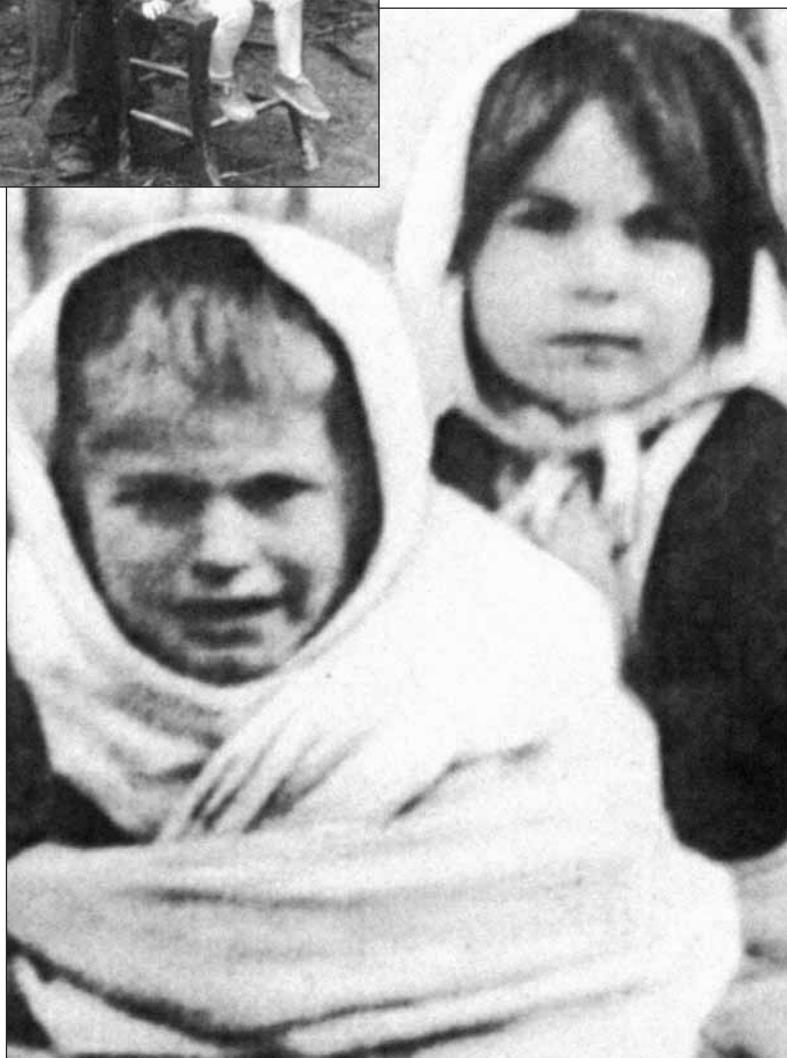
Treća brigada i jedan bataljon 2. brigade VIII. divizije napali su 25. studenoga garnizon u Hrastovici, 4 km udaljenoj od Petrinje. Bila je to teška borba i u teškim vremenskim uvjetima.

O toj sam operaciji pisao u *Vojnom vjesniku IV. Korpusa*, a u svoj Dnevnik zabilježio sam nekoliko detalja:

“Do podne se Švabe nisu ni maknuli, iako ih je u kuće i bunkere dobro gađala naša artiljerija. Tek iza podne su pokrenuti i razbijeni. Domobrani, njih 26 na mostu su se predali. Švabe su bježali i skakali u nabujali potok. Njih 70 je pobijeno. Ovladalo se bunkerom. Ostali su još u dvije kuće. Jedna je zapaljena. U drugoj iako je sva izbušena, još se drže. Benzinske flaše ne pale kamen i ciglu. Više nemamo granata za haubice da ih tučemo. Cijelu noć na kiši po sjevercu, dvije smjene se mijenjaju. Kapkiš gdje udari peće i boli. Cijeli štab, Vlado, Veco, Grubor, Momčilo, Blažo, Adam i ja zbijamo se u kuću trgovca Panjana, u kojoj je 1905. osnovana Hrvatska seljačka stranka. Na zidu vise slike Radića i Svačića. Svi su zaspali. Mišku šoferu sam rekao da se ne izuva, i upravo tada granata je uletjela kroz prozor u sobu u kojoj su spavali domaćini i izletjela kroz suprotni prozor. Gazda i gazdarica su izašli iz sobe kao aveti, posuti bijelom prašinom stropa koji je pao na njih. Veco je tvrdo spavao, Ni topovska granata nije ga probudila. Bacio sam ga na pod i nekako tada probudio. Miško i ja s Vecom smo krenuli za onima koji su već pobegli. Druga granata je opet pala u našu blizinu. Komandanti kažu da više neće granata u tu kuću, pa su se svi vratili u nju. Gotovo je nepojmljivo kako je granata kroz prozor na balkonu ušla i kroz prozor spavaće sobe izašla oštetivši samo zadnji zid. Domaćini nisu ni ranjeni.

*Najteža je bila sudbina
djece u ratu.
Ostajala su bez očeva i
majki, često sama na
zgarištu...*

Na položaju se nije moglo izdržati od hladnoće. Nije bilo izgleda da ćemo zauzeti utvrđenu zgradu. Noću su, uostalom, svi klonuli. Komandant i komesar brigade nagovarali su komandanta divizije da se prekine. Već smo imali velike žrtve: 18 mrtvih i oko 40 ranjenih. Dosta smo ih pobili i zarobili, a ovi utvrđeni nas ubijaju. Borci u rovovima u vodi su do koljena, ali Veco je ostao uporan. Čuvši za te žrtve, mrštio se, a ja sam ga istovremeno počeo mrziti zbog te njegove upornosti. Kako čovjek može ovako gurati ljudе u smrt? Ujutro se Hrastovici približilo nekoliko njemačkih kamiona s vojnicima u namjeri da pomognu ugroženoj posadi. Odbili smo ih. SS-ovci su nekoliko puta pokazivali bijelu krpnu i, umjesto da se predaju, ponovno su pucali na naše borce. Na kraju, uvidjevši da im pomoći ne stiže, ipak se predalo 38 živih SS fašista. Veselje je bilo veliko. Borci su bili presretni postignutim uspjehom. Nijedan više, osim spomenutih žrtava, nije poginuo niti je bio ranjen. Oružje i municiju, prije no što su se predali, pobacali su u ogromnu zahodsku jamu utvrđene školske zgrade, u kojoj su bili zbarikadirani. Tu sam doživio da se upornost isplati. Vecina odlučnost i upornost u meni je izazvala divljenje.. Tu sam doživio topovsku granatu u kući u kojoj sam bio, a da nitko nije poginuo. To je doista čudo.

Garnizon je oslovojen. U borbi ubijen je 91 Nijemac, a ranjeno ih je 16. Zarobljeno je 38 Nijemaca i 26 domobrana, zaplijenjeno je sve naoružanje.”

Zabrana Vojnog vjesnika

Došao sam u štab Korpusa upravo kad je stigla depeša od Andrije Hebranga (sekretar CK KPH). U depeši piše: “*Obustavite izlazak vašeg Vojnog vjesnika*”. Moj je članak uzrok. Smatrao sam osobno da je članak dobar. Uostalom, Kladarin i Šumonja preštampali su ga, pa je tako u 7. diviziji svaki borac imao taj članak. Upravo se radi toga obustavlja izlazak lista. Kao da me je grom ošinuo! Ponovno sam počeo čitati taj članak i najzad su mi se otvorile oči. Nisam mogao dalje. Taj članak je u direktnoj proturječnosti s uputama CKH i NOFH objavljenim u partiskom glasilu *Naprijed*, gdje se govori da treba podizati autoritet NOO-a i vojno-pozadinskih vlasti. To me je skršilo.

Zabrana *Vojnog vjesnika* dogodila se u vrijeme II. zasjedanja AVNO-JA u Jajcu (29/30. studenoga), kad je AVNOJ utvrđen kao Vrhovno zakonodavno i predstavničko tijelo Jugoslavije i vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije. Uspostavljen je i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao izvršni organ sa svim obilježjima vlade. Taj veliki događaj trebalo je također prikazati i objasniti borcima i narodu, u jedinicama i na području Korpusa, a Korpus sad nema svoje glasilo.

U VII. banijskoj diviziji - jabuke za Ančicu

30. studenoga 1943. s Brankom³⁶ sam otišao u 3. brigadu 7. divizije. Komesar Janko Bobetko dosta nas je hladno primio. Ipak, nakon našeg prijateljskog ophođenja malo se otkravio. Poslije večere, pričali su Bobetko i

drugarica Kaja, Srbijanka iz Šapca, doživljaje iz V. neprijateljske ofenzive i putu kroz Crnu Goru i Sandžak. Pričali su kako su se probijali kroz obruč, o teškom prijelazu preko brze rječice Sutjeske... Drugovi, njih po deset, uhvatili bi se ispod lakata ali neki bi pao, lanac bi se tako prekinuo, pa bi njih pet do šest nestalo netragom. Brzica ih je odnijela. Bobetko je imao konja, a čuvaо mu ga neki iz 1. brigade. Konj je u Zelengori pasao, spazio ga je neki ekonom iz druge brigade u kojoj je bio i Bobetko, ukrao je konja i bila je krasna večera.

“*Navečer sam se do sita najeо*” - kaže Janko. “*Kad sam tražio konja kažu mi da je nestao, a po sedlu sam prepoznaо da smo ga te večeri pojeli*”.

Oni koji su išli na začelju kolone, nailazili su na dosta leševa konja. Bilo je strašno vidjeti kako borci iskaču iz kolone, režu butine, čupaju pluća, srce i digerice konja. Čim bi se negdje zastalo, premda okruženi neprijateljima i praćeni u stopu avionima, odmah bi niklo na stotine malih vatraca i uz svaku sjedi jedan ili dvojica boraca i okreću na žaru meso i nikoga ne gledaju. Tito prolazi kraj njih, a oni niti “be”, već glodu kost ili žvaču komadićak mesa. Zarobljeni Talijani na pruzi Sarajevo - Mostar nosili su ranjenike. Oni su, spazivši već oglodani leš konja, trčali na nj’.

Iza partizanskih kolona vrebale su grupice četnika. Premda su već bili razbijeni i u civilu pratili naš pokret, čim bi malo zaostao neki od boraca iza kolone, uhvatili bi ga i ubili. Kad bi naišla nova kolona, bili su bez puške jer bi je sakrili negdje u grm ili sijeno i pozdravljali bi sa “*Smrt fašizmu*”. Najgroznije je bilo na putu vidjeti leš čovjeka ili teškog ranjenika gdje zapomaže:

“*Drugovi, zar ćete me ostaviti? Dajte mi bar pištolj da se ubijem.*”

Naime, toliko je bilo ranjenika i tifusara da ih se više nije moglo uzimati i nositi. Čim bi se jedni probili, obruč se iza njih opet stegnuo, tako da se je nova kolona morala opet probijati... Dugo u noć su nam pričali Janko i Kaja. U toku dana održali smo Branko i ja sastanke u bataljonima.

Dobio sam nekoliko krasnih jabuka za moju Anjutu i Ančicu. U jednom koferiću sam ih donio do štaba, a kako smo navečer komesar Veco, Branko i ja krenuli za Dunjak, ponio sam ih. Došli smo do rječice Gline. Prošli smo kroz Jošavicu, selo kraj Gline iz kojeg od prvog dana ustanka ima 24 partizana. Preko Gline je preplivala amfibija ali na strmu obalu nije mogla izaći. Već treći puta nosim Janji jabuke, a nikako ih donijeti. Ujutro je auto-amfibija s tri para volova izvučen, i jabuke su stigle.

Nijemci su povukli svoju SS diviziju iz Petrinje, a na ovaj prostor su doveli diviziju Čerkeza i Kozaka. Čerkezi i Kozaci su gadni. Pale, siluju i ubijaju kao i ustaše i Nijemci. U Stražniku su ubili 12 Hrvata. Pred njima bježe zajedno i Srbi i Hrvati. U Hrastovici su nas molili da ostanemo i da ih branimo.

³⁶ Branko Priselac je drug i prijatelj Vece Holjevca iz Karlovca. Obojica su bili planinari i članovi SBOTIĆ-a. Branka su uhapsili ustaše odmah po uspostavi NDH. Iz kaznionice ga je uspjela izvući supruga uz visoku cijenu.

Strašno je to. Ti Čerkezi i Kozaci su do jučer pripadali Crvenoj armiji koju mi volimo, a danas se bore protiv nas kao njemački zarobljenici i mnogima će se život ugasiti od njihove ruke. Neki su bili čak i članovi Partije. Sada se moramo protiv njih boriti. Gdje je čovjek u ratu? Gdje je svijest tih ljudi? Gdje im je 20-godišnji odgoj. Puca čovjeku glava od te strašne zbilje.

Ovih dana saznao sam da je u Senju, za vrijeme bombardiranja, poginuo drug Čika-Mika. Divan čovjek. Ne dočeka slobode za koju se dušom i tijelom borio. On ne dočeka da kao vlakovođa vozi svoju lokomotivu i ostvari 50-godišnji san. Mislio sam da bi trebao napisati o njemu novelu pod naslovom "Vlakovođa". Time bi se bar donekle odužio njemu i njegovim snovima, njemu kao čovjeku i borcu za poštenu i pravednu stvar.

Šesta neprijateljska ofenziva na Baniju i Kordun

Nova ofenziva na Kordun počela je sedmog prosinca 1943. godine iz pravca Karlovca. Jutros su Nijemci već bili u Tušiloviću, a kod Tržića su pravili most. Mi smo u Kestenovcu. Čuje se jaka tutnjava. Anjutina bolница u Skradu je na udaru. Ona mora brinuti za ranjenike, a mora brinuti i za našu curicu.

Evo što je o toj situaciji u svojem izvješću zabilježila Anjuta:

"Saznali smo da se sprema nova ofenziva Nijemaca prema Kordunu, a naša se bolnica nalazila u Skradu, između Mrežnice i glavne ceste. Bilo je vrlo opasno ovdje ostati. Pitala sam, u više navrata, komandanta Područja Josu Eremića što da radim - nikad nije ništa odgovorio. Nakon toga sam se obratila štabu Korpusa, koji je naredio povlačenje bolnice prema Kestenovoj gori. Tamo su bile pripremljene zemunice za ranjenike i bolničko osoblje. Tada smo u bolnici imali više od 90 ranjenika, a među njima i vrlo teških."

Šesta ofenziva na Kordun i Baniju počela je 7. prosinca 1943. godine. Bilo je ružno, hladno, maglovito vrijeme. Njemačke snage 371. divizije, dva njemačka puka i dvije ustaške bojne iz pravca Skakavca s oko 6.500 vojnika, krenuli su na Kordun iz pravca Karlovca i Ogulina. Ubrzo su prodrići do Vojnića i Vrginmosta, a od Ogulina i Plaškog do Primišlja i Slunja. U Vojniću je palo u ruke neprijatelju skladište hrane, uglavnom mast i salama, dopremljene iz Slavonije.

Ofenziva na Kordun i Baniju, a zatim na Pokuplje i Žumberak nije bila ograničenog dometa. Ofenziva je bila i na Sandžak i Istočnu Bosnu, a poslije Korduna i Banije nastavljena je u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju. Na svim područjima ofenzivnog djelovanja bile su jedinice njemačkog 15. armijskog korpusa i Prve kozačko-konjičke divizije, ustaško-domobranske i muslimanske milicije, te četnika. Cilj im je bio kao i uvijek, uništiti partizanske jedinice, vojne magazine, ali i zimnicu koju je narod prikupio, kako bi ga uništili gladu što ne stignu oružjem. Za razliku od ciljeva u 4. ofenzivi, kad je fašističkim vojni-

cima naređeno ubijanje „*svega što se miče*”, u ovoj ofenzivi su hvatali živu radnu snagu. Pripremljeni su logori u Karlovcu i Sisku za deportiranje 5-6.000 sposobnog muškog stanovništva s područja Banije i Korduna. Nijemcima je trebala radna snaga.

Na dvije divizije i tri NOP odreda IV. Korpusa na Kordunu i Baniji, koji su imali najviše 10.000 boraca, udarile su snage njemačke 371. i 373. legionarske divizije, Prva, druga i treća pukovnija, 13., 30. i 33. ustaška bojna te 1. kozačka konjička divizija, ukupno preko 30.000 dobro naoružanih neprijateljskih vojnika. Na području Like i Gorskog kotara vršili su ofenzivu 392. legionarska divizija, koja je došla iz Austrije (u toj diviziji borili su se hrvatski vojnici pod njemačkom komandom) i 114. lovačka divizija koja se preko Like povlačila iz sjeverne Dalmacije prema drugim ratištima.

Dobio sam od Anjute depešu da se pobrinem za dijete. Otišao sam odmah u Komandu područja. Žurio sam tako da sam došao prije nego kola koja su kretala za Okružni komitet. U komandi područja nisam uspio smjestiti dijete. U NO odboru našao sam Desu. Rekla je da je curica već dobro sklonjena i da budem bez brige. Mislio sam na Anjutu. Upravo je stigla. Lijepa moja Anjuta! Zabrinuta je za Ančicu. Dao sam joj svoju bluzu i pištolj. Otpratio je i u 12 sati u noći vratio sam se zadovoljan u Štab. Štab Korpusa je, naime, odredio da Anjuta s oko 100 ranjenika iz Skrada seli za Kestenovac.

Nijemci su jučer dobili batina kod Primišlja. Danas su krenuli naprijed i ušli u Slunj. Pale oko Primišlja. Opet sam gledao one strašne slike bježanja naroda, kolona, volovskih zaprega, na kolima nešto žita, poneko prase, starica, dvoje-troje djece...

Kad sam se vraćao iz komande Područja sustigao sam četrdesetak djece iz dječjeg doma iz Vojničkog Grabovca. U papučicama su gazila blato, smijala se, a kiša je lijevala. Mokri i blatni, jedan za drugim, klizali su po strminama i padali u blato. Tko bi sad uz ovo 40 djece mogao brinuti o našoj Ančici koja ima jedva devet mjeseci?

Ovdje bijesni fašistička ofenziva, a tamo, daleko u Teheranu sastali su se Staljin, Churchill i Roosevelt. Prije toga druga dvojica u Kairu s Čan Khai Čekom, a poslije toga druga dvojica s turskim predsjednikom, također u Kairu. Svi običavaju golemu invaziju, drugi antifašistički front i bog te pita što sve ne...

... iz dnevnika, 8. prosinac 1943.

Neprijateljska vojska iz pravca Ogulina i pravca Karlovca, spojila se kod Kladuše. Jedinice 8. divizije, Kordunaškog i Plaščanskog odreda s oko 4.500 boraca, bile su raspršene po cijelom Kordunu. Neprijatelj ih je uspio iznenaditi.

Upravo je u Korpus stigla Ljubica Ljeskovac za šifranticu. Pričala mi je o svom životu i o svom slučaju. Ljubica je supruga Branka Gumhaltera. S Brankom je Partija imala neke probleme. Uz njega i Ljubica je bila

bojkotirana. Ja je nisam bojkotirao. Nisam ni bio obavezan, jer tada nisam bio član KP. To mi je svakako bio minus. Danas su oboje u partizanima. Znači, nisu bili nikakvi izdajnici Partije!

... iz dnevnika, 12. prosinca

Četvrti dan ofenzive. Štab korpusa je krenuo za Pernu, a mene su ostavili u Kestenovcu radi veze. Bilo mi je drago zbog Anjute. Bolnica je bila u šumi kraj Kestenovca. U šumi su bile iskopane zemunice za ranjenike. Bile su stručno napravljene i dobro kamuflirane. Međutim, kad smo u njih smjestili ranjenike, nakon sat-dva, unatoč ventilaciji počelo bi kašljanje ranjenika i gušenje. Ušli smo u nekoliko zemunica, svugdje je bilo isto. Što da radimo? Štab korpusa mi je ostavio jednu četu, uglavnom rekonvalescenata i invalida, radi održavanja veze i čuvanja ranjenika. Sa mnom su bili Milić Dejanović, komesar područja i Livada iz Okružnog komiteta. Kad su vidjeli da zemunice ne odgovaraju, izgubili su se. Meni je ostao Periša, komandir četice s 40 boraca invalida. Njemačke snage su već držale komunikaciju Vojnić - Veljun - Slunj - Krstinja - Kladuša - Cetingrad - Slunj. Neprekidno su se zalijetali s ceste u sela, pljačkali i palili, a bolnica je bila blizu ceste. Komandir Periša je govorio da on ne može osigurati ranjenike. Prema tome, s ranjenicima nisam mogao ostati u Kestenovcu. Zato sam, u dogovoru s Perišom, Đurom Zdjelarom, terenskim političkim radnikom K. K. Slunj i Anjutom, odlučio da ranjenike prebacimo u Petrovu goru, gdje su podzemne bolnice bolje i sigurnije. Tad nismo znali da je cijela Petrova gora opkoljena. Trebalo je s 20-30 kola ranjenika prijeći cestu Vojnić - Krstinja - Kladuša, koju drže Nijemci. Dvodnevna izvidanja situacije su potvrdila da su noću rjeđa kretanja neprijateljskih snaga. Zaštićen gustom maglom naš konvoj ranjenika približio se cesti. Lijevo i desno, na 500 m od konvoja postavili smo po 20 boraca da pripucaju i zadrže neprijatelja, ako nađe. Većina kola već je zašla dublje u šumu, kad je naišla jedna njemačka motorizirana kolona i otvorila žestoku vatru prema šumi. Neprijatelj je raspalio i nekoliko rafala prema nama, u maglu. Pucnjava je prestala. Motori su osvjetljavali rub šume i nas u grabi, ali nas zbog guste magle nisu otkrili. Kolona je nastavila pokret. Još prije pucnjave povukao se Periša. Od mojih 20 boraca, uz mene je ostalo njih oko 12, među njima i Đuro Zdjelar, ostali su pobegli. Bio sam prost u grču zbog ranjenika. U 4 sata ujutro, javio mi je jedan od pratilaca da je konvoj prošao bez gubitaka.

Misljam o djetetu, gdje li mi je sada ona mala glavica s krovčavom crnom kosićom? Što se događa s Anjutom i ranjenicima? Tek, nakon ofenzive saznao sam da je Anjuta, ušavši s ranjenicima u Petrovu goru cijelu noć lutala. Tek drugi dan, 15. prosinca pred večer stigli su s ranjenicima do područja bolnice. Nijemci su također ušli u Petrovu goru. Bili su i kod bolnice. Nisu našli bolnička skrovišta. Za dijete nisam znao ništa.

Članovi ZAVNOH-a se vraćaju

U moj štab kod Kestenovca, probijajući se kroz frontu VI ofenzive preko Petrove gore, s Ćujićem su stigli članovi ZAVNOH-a. Vraćali su se sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Među njima neki su postali sada članovi Nacionalnog komiteta AVNOJ-a (vlade): Božidar Magovac, Ante Mandić, Šime Balen, Pajo Gregurić ... Među njima je i Ešref Badnjević sa suprugom Đurđicom. Ona me pita što je s našim djetetom. Kaže da je srela Janju kod Perne i da ju je pitala, a ona da je odgovorila da je curica kod Nijemaca. Bili su vrlo umorni. Putuju iz Jajca 22 dana, većinom pješice. Raspoređeni su po kućama u Kestenovcu. Nešto su dobili za jesti. Prebacio sam ih uz pomoć komandanta veljunske straže preko Korane čamcem, koji smo jedva pronašli. Neprijatelj je još uvijek povremeno prolazio cestom: Vojnić - Primišlje - Veljun - Slunj. U Slunju su one, koji su ih dočekali do temelja opljačkali, iako su oni vikali da su Hrvati. U Cetingradu su čak pomeli cestu da bude ljepša kad stignu Nijemci i ustaše. Prevarili su se, jer su ih opljačkali i pohvatili sve mlade muškarce kao i u Slunjku. Zatvorili ih i odveli sa sobom kao mobiliziranu vojsku.

Strahovao sam za Anjutu i dijete. Ni do kakvih vijesti nisam mogao doći. Da je barem mala uz mene ili Janju. Ovako, zgrozio sam se pri samoj pomisli da oni zločinci mogu ubiti moje dijete. Dobivao sam grčeve od straha. Moj razum bi obično zatajio pri pomisli da Janja ili dijete mogu poginuti. Dijete bi uz nas dijelilo našu sudbinu. Znam, i svojim očima sam gledao prizore, kad majka nosi mrtvo dijete, ili kako se živa djevojčica drži uz mrtvu majku, i druge užasne zločine nad djecom. Znam da bi teško našao srpsku porodicu na Baniji, Kordunu ili Lici u kojoj nije netko zaklan, ubijen ili teško ranjen. Znam da su i druga djeca izložena velikim patnjama, na ovim prostorima. Ni moja mala obitelj ne mora biti iznimka. Sve je to badava. Meni se uvijek smrači kad na to pomislim.

Gdje li je Ančica?

Čim se smanjila neprijateljska aktivnost pošao sam u potragu za Ančicom. U noći sam stigao pred Donju Kosu. Tu sam našao drugove iz OK, Jerka Bakovića, onog s naočalama koji je zamijenjen iz logora Jase-novac. Njegove sestre, ustaše su mučili i ubili. Preko Donje Kose, gazingi duboko blato, došao sam do druga Mihajla Vuksana. Tamo je trebala biti Ančica. Putem mi je ugodno strujala krv kako ču je zagrliti. Došao sam ali curice nije bilo. Odnijeli su je negdje drugdje ..... Ostavio sam za malu Ljubu cipele i vratio se u Kestenovac.

Putem promatram, teško je bilo gledati starice kako suznih očiju, nije-mo zure u ono što je nekoć bila kuća i čeprkaju po zgarištu. Dim se još uvi-jek dizao, a smrad paljevine je davio u grlu. Kod zgarišta bio je i neki mlađi čovjek, udovac s djetetom. Priča nam da je bio u Petrovoj gori s još nekom obitelji. Noću, naišla je grupa od 10-12 Nijemaca. Ukočili su se. Švabe su

svijetlige po njima. Pitali su ih za partizane i otišli. Drugi dan je bio kod svoje kuće. Upravo su dolazili Nijemci. Bila je gusta magla. Dijete je sklonio u grm. Sam je otišao na drugu stranu. Švabe našli dijete, a uhvatili su prije i dvije djevojke, te su dali dijete njima i rekli da bi onaj tko je to dijete ostavio trebao dobiti metak u čelo. Otišli su.

Nijemci su izdajom pronašli jednu zemunicu s ranjenicima pri dnu Petrove gore. Liječio ih je dr. Kon. Zemunicu su ispraznili, ranjenike previli i na nosilima odnijeli u bolnički auto i odvezli u Glinu. Kažu da su s njima vrlo dobro postupali. Eto, kao da to više nisu oni isti "hitlerovci" iz IV. ofenzive. U ovim njemačkim jedinicama ima dosta Austrijanaca, Slovaka, Danaca.

Kod Veljuna su s tenkovima presreli kolonu naroda koji je bježao prema Perjasici. Narod je zanijemio od straha. Gonili su goveda i svoju sirotinju. Izadu Nijemci iz tenkova, nasmiju se i odu. Jedna grupica Nijemaca gonila je u Slunj tri žene i starca. Starca odvedu da ga ubiju, a one dotle umaknu.

Na Baniji su uz 371. njemačku diviziju koja je bila i na Kordunu s 1. ustaškom pukovnjicom, bile još 373. divizija i kozačka divizija, te "huskinovci" i četnici. Svi su pljačkali. Palili su daščare i druga skrovišta, ali čini se da nisu ubijali civilno stanovništvo. Međutim, jedna grupa ustaša i Nijemaca u Kolariću je strijeljala 20 žena i djece u crkvi, i zapalila ih. Među njima, bila je supruga i posvojče druga Momčila Novkovića.

Na Baniji, vrlo je raširena neprijateljska propaganda. Ima mnogo dezertera. U Sunji se organiziraju četnici. Svi dezerteri ne idu u četnike, već kao ne žele stradati u borbi. Bosi su i goli borci.

Kod Vojnića pri povlačenju neprijatelja s Korduna napale su ga partizanske jedinice. Zarobljen je jedan tenk od 20 t i tri kamiona, a dva tenka su uništena. Kod Dugog dola između Vojnića i Barilovića, prvi je bataljon Kordunaškog odreda oslobođio 250 ljudi, žena i djece, koje su njemačka vojska i ustaše pohvatili i gonili u Karlovac. Oslobođeno je oko 150 goveda i 30 kola seljačke robe. U toj borbi je poginuo naš poručnik Đuro Petrović. Kod Čićina mosta, u borbi se posebno istaknula talijanska četa u drugoj brigadi, koja je na juriš zarobila njemačku komoru s oko 100 uniformi, 100 pari cipela, te dosta hrane.

"Cijela četa se obukla", kaže komandant brigade, "a idućeg su dana cijelo dopodne vezali ruksake i slagali plijen".

Nakon sedam dana borbi na Kordunu, 371. divizija kreće prema Glini kako bi, zajedno s 373. njemačkom divizijom, Kozačkom konjičkom divizijom, ustašama, domobranima i Muslimanskom milicijom, uništili VII. banjSKU diviziju.

Dok je neprijatelj napadao Kordun i Baniju, jedinice naše 28. divizije uspješno su, zajedno s jedinicama Žumberačkog i Turopoljsko-Posavskog odreda, razarale prugu Zagreb - Karlovac, te napale aerodrom Kurilovec kod Zagreba.

Tom su akcijom naše snage doista izazvale paniku na pragu Zagreba. U razdoblju od 10. do 19. prosinca, zarobili su 54 njemačka vojnika, 650

domobrana, a iz njemačkog zarobljeništva oslobodili su 460 bivših talijanskih vojnika. Od njih su 120 ostali da se bore s partizanima u jedinicama 28. divizije. Nijemci su imali oko 60 pогinulih, a naša divizija 3 mrtva i 18 ranjenih.

Ofenziva na Kordun, Baniju, Pokuplje i Žumberak je zavrшила 29. prosinca 1943. godine.

Vojni izvještaji i analize NO odbora nakon završetka ofenzive, govorili su o više od 80 pогinulih partizana, 215 ranjenih, 17 nestalih i jednog zarobljenog borca. Opet su, po tko zna koji put, spaljena i opljačkana mnoga sela, odvedeno je oko 4.500 grla stoke, a broj pогinulih civila, dok se pisao ovaj izvještaj još nije bio utvrđen. Zna se da je neprijatelj zarobio nekoliko skladišta hrane, odjeće i nešto ratnog materijala. Novi pогinuli borci i civili, novi ranjenici, nove pljačke i paleži, iako ih je prema ocjeni Korpusa bilo manje u usporedbi s gubicima neprijatelja, bili su golemi dodatni teret na ukupne gubitke i na ukupna stradanja naroda.

Ušli smo još u jednu zimu. Naše rezerve su do krajnosti iscrpljene. Prije ofenzive, a naročito u vrijeme ofenzive, borbe su bile danonoćne. Objasnjavali smo borcima i narodu kako nam je bilo pripremljeno uništenje, pa ipak nas ni ujedinjeni Nijemci, ustaše i Kozaci nisu uspjeli uništiti. No, naši uspjesi nisu izazvali polet, radost i slavlje kao ranije. Premda bježanje naroda pred neprijateljem nije bilo masovno kao u četvrtoj ofenzivi, ipak sve zajedno odavalo je sliku iscrpljenosti. U borbama se sačuvao goli život, ali nije bilo zarobljenih domobrana, ni Talijana, ni njihovih magazina. Nije bilo cipela ni domobranskih odijela, a doderalo se ono što je jesen je pribavljeno. Nije bilo naših skladišta hrane, pa su narod i vojska bili jednakosiromašeni. Narod je samo dio ljetine pronašao u skrivenim zemunicama.

Ponovno s ranjenicima u Kestenovcu i Dunjaku

Anjuta se vratila s ranjenicima. Groznica joj se izbacila na usne. Otišla je bolesna, a još se bolesnija vraća. Pričala je da je vraćajući se u Kestenovac, u bolnici u Petrovoj gori srela Milića, komesara Komande područja koji bi morao brinuti o bolnici. Bio je bezobrazan prema njoj i prema ranjenicima. Nije dao da se ranjenici nahrane i ogriju. Kad mu je donijela kuhariča jelo u nekoj šolji vikao je na nju: "Zar se tako nosi komesaru jelo?"

Opet sam krenuo u potragu za Ančicom. Obišao sam nekoliko zbjegova gdje bi mogla biti Ljuba i dijete, ali je nisam pronašao. I Đuro Zdjelar se dao u potragu. Pronašao je dijete i napisao Anjuti pismo:

"Drugarice Janja, dijete je smješteno kod Mihovila, magazinera, a drugarica Desa je sa Cicom i dijete obilaze, to ti javljam da znaš. Zdravo, Đuro"

Bolnica kraj Kestenovca smještena je u prostorijama u kojima je bilo spremište Komande područja. U velikoj prostoriji ranjenici su ležali na zemlji i strunjenoj slami. Anjuta i bolničko osoblje su većinom ležali s ranjenicima, jer je jedino u toj prostoriji bila peć. Kad sam došao Anjuti, soba

je bila puna dima i prašine, a po onoj prst debeloj strunjenoj slami ležali su ranjenici, šutljivi i sumorni kao u svinjcu, puni uši. Još su bili sretni da imaju slame, jer se do slame teško dolazi s obzirom da su sela spaljena. Anjuta je bila jadna. Ne može ih raščistiti, nema u čemu. A da ih i raščisti, nema ih gdje metnuti u čisto. Komanda područja ne brine za stanje. Jozo Eremić, komandant komande područja prebjegao je Nijemcima, bio je špijun. Uvidjevši to stanje, štab Korpusa je preuzeo bolnicu i smjestio ju u Dunjak.

Anjuta je postavljena za upravnika bolnice IV. korpusa. Bolnica je bila smještena na brežuljku. Tu su se nalazile, začudo, još nezapaljena škola, popov stan, crkva i još dvije gospodarske zgrade. To je bila dobra prilika za bolnicu koja je imala oko 120 ranjenika.

“Počeli smo lijepo raditi - piše Anjuta. “Ranjenici su se osjećali preporedeni u odnosu na Kestenovac. Uz ranjenike lječili smo i narod, a narod je sve požrtvovnije prikupljaо hranu, odjeću, plahte i sude za bolnicu

Bili smo dobro opskrbljeni i s hranom i sanitetskim materijalom, ako se tako može reći, za teške ratne uvjete u kojima smo djelovali.

Počeli smo se razvijati kao prava bolnica u miru. Doduše, češće su nas posjećivali avioni, bombardirali okolna sela, prelijećući iznad nas kao da nas ne vide. Tu sreću rada u sređenoj bolnici, pokvarila mi je teško bolesna Ančica. Gotovo cijelu veljaču, uz 120 ranjenika borila sam se i za njen život.

Jednog dana, u predvečerje, avioni su nadlijetali našu bolnicu, bacili nekoliko bombi i otišli.. Iskustvo iz Šalamunića me je upozorilo na mogućnost napada u jutro. Uprava bolnice i ranjenici, dogovorili smo se da bolnicu još te večeri ispraznimo. Sve ranjenike prenijeli smo u baraku u obližnjoj šumi, sav sanitetski materijal, sude... Oko 6 sati ujutro, da vidiš kriješa. Došao je val od 7 štuka i obrušio se na zgrade bolnice, a drugi val je bolnicu sravnio sa zemljom. Ostala je još crkva, ali je naišao treći val i sravnili su i crkvu sa zemljom. Na mjestu bolnice, crkve i gospodarskih zgrada - ostali su samo ogromni krateri od eksplodiranih bombi. Nitko od ranjenika, na sreću, nije poginuo niti bio ranjen. Ali smo istovremeno bili žalosni što su nam razorili bolnicu. U to vrijeme, u blizini se nalazio i Glavni štab NOVPO Hrvatske. Kad su čuli što se dogodilo, odmah su mi poslali 100.000 kuna kao prvu pomoć za bolnicu. Ranjenike smo raspodijelili u druge bolnice.”

Priča Đure Zdjelara na putu za Glinicu

Nakon ofenzive pozvao me Đuro Zdjelar da idem s njim u Glinicu. Iznad rječice Glinice, smjestile su se grupice kuća kao neki zaselak, koji neki zovu po toj rječici. Zaselak je okružen šumama, a na brežuljcima su se nalazile tri do četiri hrvatske, ili tri do četiri srpske kuće. Negdje, pak, na istom brežuljku i hrvatske i srpske kuće. Iz sela su mlađi Hrvati većinom bili ustaše. Neki su postali zlikovci, ubijali Srbe i palili njihove kuće. Srbi, međutim, kad je počeo ustanak i kad su se dočepali pušaka, popalili su hrvatske kuće. Ta je

Glinica baš, Bogu za leđima. Ali, čovjek se čudi i ne može vjerovati da su ovdje susjedi među sobom toliko zagriženi i žedni krv... Dok smo hodali putem, Đuro Zdjelar je pričao o blagajskom pokoљu...

... "U Veljunu je, kaže Đuro, bio neki učitelj Šajfar. Ranije se on prikazivao kao simpatizer komunista, ali kad je okupator uspostavio fašistički ustaški režim i NDH, Šajfar je postao ustaški logornik i komandant tog područja. Jedne noći dao je ubiti poznatog i poštenog Hrvata Josu Mračvunca, mlinara i cijelu njegovu porodicu, jer je taj Joso javno ustao protiv progona i ubijanja Srba. Međutim, Šajfar je za zločin optužio domaće Srbe, da su ga oni ubili jer je Hrvat... U noći 8. na 9. svibnja 1941. stigli su u Veljun ustaše-povratnici iz emigracije i priključili se Šajfarovim ustašama. Pod vodstvom Mije Babića, oni su te noći pohvatili 520 Srba, većinom mlađih ljudi iz Veljuna i okolice, odveli ih u Blagaj i tamo kod crkve nakon mučenja poubijali. Mijo Babić, koji je s Pavelićem došao u Hrvatsku, na kamionima je u Blagaj doveo svoju jedinicu ustaša - profesionalnih ubojica. To je bio prvi i najveći zločin na Kordunu 1941. godine..."

Šajfar i Babić obećali su Blagajcima da će njihovo biti sve do Vojnića. Jedan za drugim, stanovnici Blagaja počeli su pljačkati i ubijati, a za njima su se poveli i drugi... Kad je to pojedince - bijednike zahvatilo, više se nije moglo zaustaviti. Premda je većina hrvatskog naroda iz Slunja i Blagaja osuđivala zločine nad Srbima, ustaška je propaganda, naprotiv, zločin poticala. Katolički svećenik u Blagaju, vodeći antikomunističku propagandu, javno je propovijedao svoje protusrpsko raspoloženje. Tako je umjesto da štiti žrtve, podsticao zločin. Kad je buknuo ustanak, taj je blagajski svećenik htio pobjeći preobučen u seljačko ruho, ali je uhvaćen na kamenskom mostu i osuden na smrt.

Ustaša Šajfar organizirao je pokolje Srba i u Glinici, Kestenovcu, Klokoču i Ruševici, obećavajući svojim razbojnicima da će im pripasti sva zemlja i imovina pobijenih.

Šajfar je imao ljubavnicu, neku učiteljicu Martinović na Cvijanović Brdu, čiji je suprug bio Srbin iz Krstinje, također učitelj. Njega su zarobili Nijemci, a kad su ga pustili iz logora, došao je kući. Ljudi su ga nagovarali da bježi u šumu, ali on se protivio, govoreći da mu se ništa neće dogoditi, jer da mu je žena Hrvatica. Ipak, uhvatili su ga i odveli u Veljun. Žandar koji ga je čuvao, reče mu:

"Bježi! Ja te puštam, pucat ću za tobom, ali ne u tebe... Bježi, jer ćeš biti ubijen!"

Ali, učitelj je, kao i ranije, odbio, jer da njemu neće biti ništa... I tako je ubijen.

Kad se Šajfar, nakon nekog vremena vraćao s novih zločinačkih pohoda, pratili su ga neki momci sa Cvijanović Brda. Kao i obično, svratio je kod svoje ljubavnice, učiteljice Martinović. Naoružani su momci upali u kuću, razoružali ga, svezali i doveli u Kestenovac. Ali, u Kestenovcu zavladao je veliki strah. Narod je od Đure Zdjelara, koji je bio među organizatorima ustanka, tražio da se Šajfar pusti, jer vele:

“Mi smo sad gotovi ako vi ne pustite Šajfara. Sve će nas pobiti i popaliti...”

Preplašeni narod tražio je milost za svojeg krvnika.

“Ako mi njega sada pustimo, onda ćemo tek biti uništeni. Ovako mi ćemo njega danas, makar oni mene sutra...”, govorio je Đuro narodu.

“Šajfar je osuđen na smrt. Ona njegova učiteljica je molila i zaklinjala za Šajfara, obraćajući se posebno ženama. No, beštija je također osudena i otišla je putem na koji je poslala svog muža”.

Zaokružujući priču, Đuro reče:

“Kad je buknuo ustank neprijatelj je primijenio drugu taktiku. I Talijani i ustaše lecima su obećali - mir i red. - Što je bilo, bilo je, sad se više ne smije klati, Poglavnik je zabranio - pisalo je u tom letku. Ali, sve je manje ljudi vjerovalo Paveliću” ...

U 1943. godini uz velike neprijateljske ofenzive i masovni zbjeg naroda, velike ljudske žrtve odnio je tifus. Tu je tragediju, poslije rata, u kamenu ovjekovječio akademik, kipar Vanja Radauš svojim ciklusom skulptura pod naslovom “Tifusari”, postavljenim u prirodnom ambijentu Frkašičke Drage i Bijelih Potoka.

1944. godina

Najteža ratna godina

Rat je ušao u četvrtu zimu, pa se takva zima četiri puta teže podnosi od one u 1941. godini. Stanje je teško i u našim jedinicama. Pola vojske nam je opet bosonogo, a siječanj je. Anjuta kaže da u bolnicu dopremaju borce prvog i drugog stupnja smrzavanja. Katkad borci idu na položaj da uhvate cipele. Ako se vrate bez uspjeha, razočarani su. Badava ti politički rad. Ljudi rade, ali sve je to slabo. Ranjenike, po čitave noći i dane voze s položaja u bolnice, po ovoj studeni. Mnogi plaču. Narod sve teže podnosi žrtve i nevolje rata.

Teret borbe sve se teže podnosi iako je pobjeda sve bliže. Narodu je svega dosta. Vojska ima sve veće potrebe. Oni koji imaju konje ili volove, uvijek su na putu. Marva crkava pod kolima. Mnogi, kao da su ustali iz groba, pitaju:

“Gdje je neprijatelj? Kad će ovo svršiti? Hoće li ikad?”

Čak ni uspjesi ih više ne oduševljavaju kao ranije. Boje se žrtava, a na sve to djeluje i neprijateljska propaganda. Tu i tamo grade izbe da sklone glavu. U kućama koje još nisu spaljene - u oslobođenim gradićima, ili selima s pretežno hrvatskim stanovništvom, stijesnilo se po nekoliko obitelji.

Društveni život kopni. Priredbe, koje su nekad oduševljavale narod, sad se slabo posjećuju. Prvo, jer ima sve manje ljudi, drugo, omladina je u vojsci, zatim, ljudi su goli i bosi i najzad, priredbe su dosadne. Uvijek isto. Protiv četnika, ustaša, jugoslavenske vlade, reakcije, desertera, daj za vojsku: ispred NO odbora, ispred AFŽ-a... Jedino su sajmovi dobro posjećeni; održavaju se za Kordun, u Veljunu, Slunjku i u Kladuši. Ima ljudi i žena koji idu na sva tri sajma, jedno za drugim. Narod prodaje žito, kukuruz... vagan kukuruza prodaje se po 5-6.000 kuna, stoka, ovce, krave, volovi, prodaju se bilo za novac, bilo u zamjenu. Zamjena robe je česta. Ovce za žito. Prase od 25-30 kg košta 8 do 10.000 kuna. Prodaje se duhan, rakija, komadi opljačkane ili ukradene robe... Šverceri prodaju na sajmovima duhan, šibice, 30 drvaca po 50 kuna, cigarete, komad po 10 kuna, pola litre petroleja, koji je često pomiješan s vodom ili naftom, košta 500 do 600 kuna. Tanki ženski rubac za glavu, koji se nekad kupovao po 7 dinara, sada košta po 1.100 do 1.200 kuna. Jedna jabuka je 10 kuna. Jedan par loših cipela, iz domaće preparirane kože je 16.000 kuna. Jedna litra rakije je po 800 do 1.000 kuna. Sajam je pun kradljivaca, špekulanata i različitih špijuna. Tu se širi panika:

“Bit će ofenziva, već su u Tušiloviću, koncentriraju se u Karlovcu, uništiti će nas sve ako ćemo biti uz partizane”..

Četnici su, tu i tamo, uspjeli. Kradljivci se popnu na brdo i viknu:

“Evo aviona” ... i narod se razbježi, ako se samo i šum automobila čuje, a lopovi tada kradu. Ili opet organiziranim panikom o ofenzivi, šverceri pokupuju jeftinije robu, jer uspaničeni narod prodaje jeftinije, da bi što prije pobegao. Sirotinja na papiru drži 5-6 rđavih čavala za drvo ili za cipele, kakve krpetine, farbe, stare vijke (šarafe), igle... i to prodaje. Sve se može prodati. Ljudi često prodaju goveda i žito zato, da vojska ne bi rekvirirala za sebe ili da ne bi moralni vratiti opljačkano. Na sajam dolaze i Srbi i Hrvati.

Unatoč svom zlu narod se bori za svoj opstanak. Još se vatra na zgraništima nije ugasila, a već pojedinci koji imaju snage grade nove kućice. Idući u štampariju, gledao sam kako ljudi tešu drvo za kuću. Bio sam veseo i pozdravljao sam ih, ali me nisu primijetili. Otišao bih najradije do njih, izljubio ih i rekao im:

“Brzo, brzo drugovi, još ih morate puno sagraditi. Sve glave morate skloniti.” ... Neću im smetati.

Padala je kiša. Hladno je i sutra će snijeg. Kad sam treći dan opet išao u štampariju bio je prekrasan, sunčani dan. Kućica je bila podignuta i već je postavljen krov, no bila je vrlo, vrlo mala, tako da uz porodicu ne bi u nju stala ni dvojica partizana.

Štab korpusa opet ima novih članova. Za operativnog oficira došao je neki Dalmatinac: Frane Biočić, uglađen, nekad jugoslavenski, pa onda domobranski oficir. On je u Karlovcu radio za NO pokret. Vrlo uspješno. Sprijateljili smo se! Uistinu je to drag i plemenit čovjek.

Protuofenziva

Stanje na terenu i u jedinicama moglo se promijeniti samo novim ofenzivnim borbama. Zato, tek što je neprijateljska ofenziva na Kordunu, Baniji i Pokuplju završena, Glavni štab NO vojske Hrvatske i IV. Korpus Hrvatske, pokrenuli su ofenzivnu operaciju za ponovno oslobođanje okupiranih gradova i povezivanje oslobođenih područja Banije, Korduna, Like, Gorskog kotara i Pokuplja sa Žumberkom i Turopoljem. U ofenzivnom djelovanju je trebalo popuniti izgubljena i ispraznjena spremišta oružja i municije, te pribaviti hranu, odjeću i obuću za vojsku i stanovništvo. Narod je do IV. neprijateljske ofenzive, dok ga nisu potpuno opljačkali i popalili, bio je glavni izvor ishrane partizana, a otada je i narodu morala pomagati NO vojska. Teritorij je ubrzo oslobođen, ali ratni plijen je bio znatno manji od potreba vojske, bolnica i naroda.

U isto vrijeme, dok su 392. legionarska divizija s ustaškim bojnama ratovale protiv jedinica 8. divizije, brigada “Franjo Ogulinac Seljo” zauzela je ustaško-domobransko uporište Horvati, a dijelovi brigade “Joža Vlahović” bore se protiv jedinica 1. kozačke divizije, kod Izimlje i protiv domobrana kod Sv. Jane.

Mobilizacija u Pokuplju, Turopolju i Posavini

Napisao sam Anjuti: “*Dobio sam novi zadatak!*”

Nakon VI. ofenzive, dok sam radio na izdavanju novog broja “*Vojnog vjesnika*” (Andrija Hebrang na moju molbu da će paziti da sadržaj bude u skladu s linijom CK, dozvolio je da ga nastavimo objavljivati), u Štabu korpusa rečeno mi je da se hitno javim u CK drugu Andriji, jer da idem na neki posebni zadatak. Branko je nastavio rad na “*Vojnom vjesniku*”. Budući sam morao odmah otići, nisam uspio dovršiti članak koji sam skicirao, gledajući ljudе kako ponovno grade kuću na zgarištu, blizu štamparije. Na moju molbu, dovršio ga je Branko i dao mu naslov “*Kuća Mile Cetine*”.

U Centralnom komitetu primio sam instrukcije za novi posao: mobilizacija u hrvatskim selima Pokuplja, Turopolja i dijela Sisačke Posavine. Na tom terenu sam se trebao javiti sekretaru Okružnog komiteta Miki Špijlaku, sekretaru Kotarskog komiteta Mariji Šoljan i drugu Japi, predsjedniku Okružnog odbora NOF-e. Nakon međusobnog informiranja, počeo sam s obilaskom legalnih i ilegalnih ćelija Partije, SKOJ-a, organizacija NOF-e i seoskih NO odbora. Ispitivao sam raspoloženje mlađih ljudi - vojnih obveznika za dobrovoljni pristup našoj NO vojsci, posebno onih koji su izbjegli mobilizaciju Pavelićevih vlasti. Do kraja 1943. godine i početkom 1944. godine, u toku dva tjedna obišao sam desetine manjih i većih sela, sastajući se na “ničijem teritoriju” s političkim aktivistima u Donjoj Kupčini, Lučelnici, Jamnici, Lijevom Sredičku, Topolovcu Pisarovićkom, Pokupskom, Štefankama, Kupinečkom Kraljevcu, Dragonožcima, Markuševcu Turopoljskom, Lukavcu, Vukovini, Starom Čiću, Donjem Stupniku, Posavskom Stružecu, Poljani Čićka, Buševcu, Čretju, Kravarškom, Cvetkoviću, Lekeniku, Letovaniću, Pešćenici ... U neka od ovih sela, vodići su me proveli uz neprijateljske bunkere i štabove. Bio sam oduševljen prijemom. Osjećao sam se siguran, premda smo ponekad sastanke održali u kući ili štaglju tik uz neprijateljski garnizon.

U organizaciji sastanaka i objašnjavanju potrebe dolaska u partizane i formiranju hrvatskih partizanskih četa, puno su mi pomagali članovi Okružnog odbora NOF-e, a naročito njegov predsjednik Japa, zatim drug Plepelić i drugi. Oni su dobro poznavali sva sela i naročito onaj dio članstva HSS-a koji je napustio Mačekovu politiku. Maček je i tada bio među njima u Kupincu, ali ga oni više nisu uvažavali. To je sjajno objasnio drug Plepelić, širok, jak, turopoljski seljak srednjih godina. Govorio je protiv Mačekove “politike čekanja”:

“*Ne može se čekati vuka ili medvjeda skrštenih ruku. Oni će te ubiti.*”

Na mitinzima je energično nastupao:

“*Pred vukom i medvjedom se ne ide s molitvenikom nego sa sekicom, sekicom! I mi moramo uzeti sekuru, a ne čekati!*”

Uvijek sam se iznova divio Plepelićevom govorničkom daru i rječitosti. Na slobodnjem području - čak smo i nedjeljom, okupljenom narodu pred crkvom poslije mise govorili Japa, Plepelić i ja.

“Kad je kozačka divizija pod njemačkom komandom vršila zločine, silovanja i pljačku naših sela, gdje su tada bili ustaše i domobrani da nas brane od Čerkeza”.

Nakon dvotjednog rada, izvijestio sam u CK-u da je situacija povoljna za mobilizaciju. U CK-u su odobrili moj rad i prijedloge kako prići mobilizaciji. Obećali su mi poslati u pomoć drugove Karla Mrazovića-Gašpara i Marka Belinića. Gašpar je ubrzo došao i ostao samnom nekoliko dana.

Kad sam ponovno odlazio na teren, prevrnuo se čamac kojim sam prelazio Kupu. Isplivao sam. Požurio sam do prvihi kuća da se osušim. Premda je bio ledeni siječanj, nisam se ni prehladio. Ali, na moju veliku žalost, ovo kupanje u Kupi smočilo je moje bilješke koje sam vodio zadnjih četiri mjeseca. Samo sam dio uspio kasnije pročitati i prepisati. Zapis o razgovorima koje sam vodio na sastancima u pojedinim selima u posljednja dva tjedna, budući sam ih pisao tintnom olovkom, postali su nečitljivi.

Početkom siječnja 1944. godine, na povratku iz Pokuplja, bio sam kod Anjute. Ona je upravnik Korpusne bolnice u Dunjaku. Naša curica napreduje. Mene, kao da osjeća i prepoznaje. Voli k meni ići. Već je u desetom mjesecu života.

Formiranje 34. divizije

... iz dnevnika, 30. siječanj 1944.

Mobilizacija je uspjela preko svakog očekivanja. Mladići koji nisu bili u vojsci, upućeni su na kurs vojne obuke, a oni koji su nešto poznavali vojne vještine, stupili su u jedinice u okviru brigade “Joža Vlahović”, Turopoljsko-Posavskog ili Žumberačkog odreda. Novi borci i postojeće jedinice na tom području, omogućili su 30. siječnja 1944. godine formiranje 34. divizije, sastavljene od hrvatskih dobrovoljaca Pokuplja, Turopolja, Žumberka i dijela Posavine.

Hrvatski narod Žumberka, Pokuplja i Turopolja okrenuo je leđa Pavelićevoj NDH. U jeku njemačkih, kozačkih i ustaških napada na partizanske jedinice, narod stvara svoju 34. diviziju. U tu diviziju su ušle brigade “Franjo Ogulinac Seljo”, “Joža Vlahović”, te Žumberački, Karlovački i Turopoljsko-posavski odred.

U toku veljače i ožujka, 34. divizija izvela je veći broj napada i uspješno se obranila od napada neprijatelja. Jedinice 34. divizije uspjele su stijesniti jedinice Kozačke divizije na području Turopolja oko Velike Gorice, Pokuplja i Sisačke Posavine u utvrde, i tako spasile tisuće žena i djevojaka od silovanja od te razularene bande i seoska domaćinstava od pljačke. U 34. diviziji, sinovi s tog područja branili su svoju imovinu i obitelji, jer stvarnu obranu mogli su im pružiti samo partizanski redovi, a ne ustaše ili domobrani, jer su i njima i kozacima komandirali Nijemci. Svi zajedno su bili okupatori i neprijatelji hrvatskog naroda i donosili su im nesreću, jad i bijedu.

Huska prelazi na našu stranu³⁷

U mjesecu veljači 1944. godine na području našeg Korpusa postignuta je još jedna velika pobjeda. Naime, Huska Miljković sa svojom muslimanskom milicijom prelazi početkom veljače, na stranu partizana. Naredbom štaba korpusa, od 27. veljače, formirana je “Unska operativna grupa”. U tu grupu je ušla 1. muslimanska brigada, formirana u Velikoj Kladuši 7. veljače, i druge dvije muslimanske brigade koje su formirane nešto kasnije. Te tri brigade su činile Unsku operativnu grupu. Značenje nastanka te jedinice je veliko zbog toga što je otklonjena opasnost od muslimanskih napada na slobodno područje Korduna i Banije. Sada su snage bivše Huskine milicije, usmjerene protiv njemačkih legionarskih snaga 373. divizije, koja je branila komunikaciju okupatora između Siska, Bihaća i Knina, prema Dalmaciji.

U Kordunaškom odredu - komesar odreda

Nakon završenih poslova oko mobilizacije, polovinom siječnja mogao sam javiti Anjutu, da sam postavljen za komesara Kordunaškog odreda. Ispunila mi se želja.

Ali, nakon nepunih dva mjeseca (16. III.), opet sam pozvan u Štab korpusa. Rečeno mi je da se razdužim u Odredu i da idem na dužnost u tek formiranu vojnu oblast IV. Korpusa.³⁸

Znači, povučen sam s dužnosti komesara Kordunaškog odreda. Nije mi bilo žao, ali kopkalo me pitanje- zašto me povlače? Na moje pitanje, komesar Korpusa mi je odgovorio da je vojna oblast šire područje djelovanja, da će u njoj biti pomoćnik komandanta vojne oblasti. Moje uže zaduženje biti će mobilizacijski poslovi. Još mi je rekao da je to i zahtjev drugova u CK-u.

Primio sam na znanje moj premještaj i novo zaduženje, ali mi nije bilo sasvim uvjerljivo, da me povlače kako bih u vojnoj oblasti imao šire područje rada.

Prisjetio sam se da su mi komesar i komandant prethodno govorili, da me šalju u Odred u kome ima dosta desertera, da je komandant previše mekan (nesposoban da zavede disciplinu), da su se u odredu pojavili i neki čet-

³⁷ Krajem listopada 1943. godine Huska Miljković, član KP i komandant mjesta Velika Kladuša prešao je na stranu neprijatelja za njegov račun mobilizirao muslimansku miliciju. Štab IV. korpusa s ciljem da u samom početku onemogući Huskinu neprijateljsku djelatnost, naredio je 3. brigadi VII. divizije i 3. brigadi VIII. divizije, te Plašćanskom i Cazinskom odredu, da na sektoru između Bihaća, Cazina, Bužima, Vrnograča, Male Kladuše i Furjana razbije njegove odmetničke grupe. Navedene jedinice “čistile” su teren između 7. i 9. studenog 1943. godine, ali bez većih rezultata, jer su “huskinovci” izbjegavali borbu i povlačili se u neprijateljske garnizone. Huskina milicija zadavala nam je probleme sve do veljače 1944. godine, kad je Huska opet prešao na partizansku stranu i sa sobom doveo dvije brigade muslimanskih boraca. Pregovore s Huskom o njegovom prijelazu u partizanske redove vodio je Veco Holjevac, komesar IV. korpusa.

³⁸ Vojna oblast IV. korpusa formirana je 7. ožujka 1944. godine

nički elementi, zbog čega je i prijašnji komesar (Jabučar) smijenjen. Još su govorili, da je Odred izbačen prema Karlovcu i da djeluje u hrvatskim selima s ove strane Kupe i Mrežnice, da će dobiti jednog mladog energičnog zamjenika ...

“*U meni niste našli onoga koji će zavesti disciplinu*” - pomislio sam. Vjerovao sam da su me, možda, poslali u odred najviše zato što sam Hrvat. Krenuo sam sa strahom pred novim zadatkom, ali i s odlučnošću da budem pravi vojnik.

Na nekoliko prvih sastanaka sa štabovima raspravili smo o disciplini, dezterstvu, borbenoj aktivnosti u četama, situaciji u okupiranim hrvatskim selima³⁹... Stanje u Odredu doista je zahtijevalo puno političkog rada s komesarima i komandnim osobljem četa i bataljona.

Komesari bataljona nisu prakticirali redovni politički rad s komesarima četa, a ni komesari četa s delegatima vodova. Sve je, više ili manje, zavisilo o subjektivnom osjećaju odgovornosti pojedinaca. Neki se komesari birokratski i bahato odnose prema borcima. Komandiri četa i komandanti bataljona imaju veći autoritet i bliži su borcima od komesara.

Na osnovi analiza discipline, borbenosti, političkog stanja u Odredu, Štab je u dogovoru s komesarima i komandantima bataljona donio zaključke:

1. Naročitu pažnju posvetiti disciplini. Nitko ne smije samovoljno napuštati jedinicu. Komandno osoblje, od vodnika i delegata voda do članova Štaba odreda, moraju biti uzor.
  2. U jedinicama organizirati da borci pišu deztererima i nagovore ih da se vrate u jedinice, a takva pisma poslati i NOO-ima i političkim organizacijama na terenu. Unutar svake jedinice treba političkim radom razvijati svijest boraca, kako bi shvatili, da svojevoljno napuštanje jedinica ugrožava život drugih boraca.
  3. Uspostaviti redovne telefonske veze među bataljonima i Štabom odreda. Ne dopustiti nikakve samovoljne akcije.
  4. Jedinice na terenu, kad su na odmoru da pomognu stanovništvu, naročito starijima i udovicama u izgradnji kuća i osiguranju ogrijeva.
  5. Članovi štaba odreda, kad idu u bataljone i čete, moraju djelovati vlastitim primjerom i na vojničkom i na političkom planu. Oni moraju provjeriti izvršavanje dogovorenih zaključaka i pomoći gdje je pomoći potrebna.
- Posebno se zahtijevalo, da svaki borac bude istovremeno agitator NOB-e, da vlastitim primjerom širi bratstvo i jedinstvo, posebno u selima u neposrednoj blizini Karlovaca. Čete i vodovi su bili pripremljeni za svaku akciju na način, da se u borbi tuku samo neprijatelji a da se u najvećoj mogućoj mjeri čuvaju civilni i njihova imovina.

³⁹ Ustaške vlasti su putem svojih agenata propagandno djelovale u selima. Pokušavali su utjecati na hrvatske partizanske porodice i na partizane-Hrvate. U nekom sam izvještaju naišao na podatak, kako je neki Mato Vlahovac dolazio kod našeg simpatizera i odbornika Mate Mužije. Govori mu da neće biti dobro za Hrvate, jer da Tito nosi šajkaču, a na svakom ozbilnjijem i značajnijem položaju je Srbin... Govorio je još kako partizani likvidiraju istaknute Hrvate...

Komandni kadar je prihvatio, a osim rijetkih iznimka i provodio dogovorene mjere. No bilo je i takvih koji su šaputali da im se "crno piše" jer da su komesar i zamjenik Hrvati, da su došli zato da štite ustaše..

Nakon nekoliko dana mojeg boravka u Odredu došla je na kušnju moja vojnička strogost, u pogledu discipline. U štab je došao jedan sredovječni partizan. Molio komandanta da ga pusti, dan-dva, da ode u Pokuplje. Tamo su bile žestoke borbe, a sin mu je u četi koja je bila napadnuta. Komandant mu pokaže na mene. Čuo sam o čemu se radi. Objasnio sam mu da ćemo se mi informirati i da ćemo mu sve idućeg dana javiti. Objasnio sam mu da će prije dobiti od nas obavijest, nego bi mogao tamo stići. On je, ipak, ustrajao da ide. Ja sam mu ponovno objašnjavao i uvjeravao ga, ali nije pomoglo. Najzad sam bio odrješit. Ta, ja sam došao da učvrstim disciplinu! "Ne može" - rekoh. Kad se čovjek okrenuo, opazio sam da mu niz lice teku suze. Gledao sam za njim kroz prozor. Otišao je pognute glave. Da je bio držak, da me je uvrijedio, da je zalupio vratima. Ništa ne bih teže prihvatio od njegovih suza. Bio sam zatečen. U mozgu mi je opet bljesnuo prizor s postrojenim borcima Pekišinog bataljona. Pa i taj borac je dio mene. Pitam Bogića:

"Kakav je to čovjek? Znaš li nešto o njemu?"

"Ne znam", veli.

Pozvao sam komesara njegove čete i on nam ispriča:

"Nikola je dobar borac, nikad ne napušta četu. Nikoga nema više nego tog 18-godišnjeg sina. Još 1941. godine ustaše su opkolile njegovo selo Ćemernicu, mislim, pobili su sve muško i mušku djecu. Ostavili samo žene. Ubili su Nikoli i ženu, dok je branila mlađeg sina. On se spasio jer je sa starijim sinom slučajno, u ranu zoru otišao u šumu".

Zovnuo sam Nikolu. U međuvremenu smo dobili vezu s Pisarovinom. Rekoh mu da mu je sin živ i zdrav. Lice mu je zasjalo od sreće. Dali smo mu tri dana da obide sina.

"Dva su mi dosta", reče.

Vojnički pozdravi i brzo se uputi, uspravno hodajući u četu, s propusnicom koju smo, komandant i ja potpisali. Nisam se više igrao discipline. Više nikom, nižem po rangu od mene, nisam rekao:

"Ne može".

Početkom veljače zapao je snijeg i bilo je hladno. Po nalogu načelnika korpusa trebalo je da se jedan bataljon prebaci preko rijeke Mrežnice na područje Dubrava. Neprijatelj je držao to područje. Snijeg je bio visok. Mogli smo se prebaciti samo čamcem. Na ravnici bez ikakvih zaklona, mogli smo biti odlična meta. Naprijed neprijatelj, iza nas rijeka, sa svih strana bijeli, i do metar visok snijeg. Štab se zabrinuo kako izvesti taj zadatak, a da ne riskiramo velike ljudske gubitke. Zvao sam komesara Korpusa, složio se samnom i obećao govoriti s načelnikom da odustane od tog zadatka.

Tako sam morao postupiti, jer smo ovog tjedna imali nekoliko borbi u kojima su dva borca poginula, 12 ih je lakše, a sedam teško ranjeno.

Ančica je teško bolesna

Stiglo je pismo od Anjute. Javlja mi da ima opet dosta ranjenih iz Odreda dovedenih u bolnicu.

"Pričaju o teškim borbama s ustašama i Nijemcima kod Duge Rese. Borim se za svakog od sedam teže ranjenih boraca. Vjerujem da ćemo ih spasiti."

"Hvala ti na češlju. Sad ćemo se lakše braniti od ušiju Ančica, ja i Ljuba. Ančicu moram braniti i od buha. Nas dvije bismo jako voljele da te vidimo. Čuvaj nam se, volimo te."

Samo nekoliko dana kasnije Anjuta mi piše da malu Ančicu boli uho.

"Procurilo je" - veli - "bojam se da se ne pogorša. U Kestenovcu su bili uvjeti užasni. Stražar nam je dobio pjegavi tifus. Činim sve da se ne proširi. U Dunjaku je opasno. Ovaj tjedan smo ranjenike dvaput presvlačili i čistili od ušiju. I plahte im mijenjam. Da vidiš sada čistoće i reda u bolnici. Dodi ćim budeš mogao. Svi koji vide curicu, a poznaju tebe, vele da smo slični kao zajčki."

Saznanje da su Anjuta i dijete u boljim uvjetima na Dunjaku i u blizini Štaba korpusa, i meni je olakšalo rad u Odredu. No, to nije dugo potrajalo. Anjuta mi je uskoro javila da je curica jako bolesna i da dođem. Bilo je trenutačno zatišje na frontovima, pa sam se odmah uputio na Dunjak. Bolest djeteta me potresla. Ančica je imala napade slične epileptičnim napadajima. Toga je dana imala nekoliko takvih napada. Trzala se i bacala, okretala očice, a krvava pjena joj je izlazila na usta. Činilo se da će umrijeti. Za kratko bi popustio napad, pa opet iznova nastupio. Premda se i Anjuta bojala, govorila mi je da i meningitis ima slične simptome kao kod epilepsije. Kasno u noć, nakon valjda desetog napadaja, u bolu i suzama morao sam se vratiti u Odred, ostavljajući Anjutu da se sama bori za spas teško bolesnog djeteta i za ozdravljenje tolikih ranjenika.

Narednih dana Odred je vodio žestoke borbe na nekoliko mjesta. Ja sam bio na položaju kod Vukmanića. Odbili smo nekoliko napada, a onda sam i ja s jednom četom krenuo u juriš. Da li sam jurišao u želji da ne doživim smrt djeteta ili me je ponijela borbenost čete u kojoj sam se našao, ili sam se htio potvrditi kao borac, ne znam.

Pročulo se i u bataljonu i u Odredu da je komesar bio na čelu juriša. U tom trenutku u sebi sam se osjetio ravnim Ilijom.

Česte borbe nalagale su štabu Odreda da svakodnevno analizira položaj i predviđa moguće pravce udara neprijatelja. Ponekad je dnevno i po dva puta trebalo pregrupirati pojedine jedinice zavisno o pravcu očekivanih napada, postavljati zasjede i vršiti preventivne napade. Dogovorenou taktiku u Odredu, trebalo je primijeniti i sprovesti u bataljonu. Ipak, unatoč iscrpljujuće aktivnosti, trajno me je držala tjeskoba zbog teško bolesne Ančice. Bilo je malo prostora da se između akcija javim Anjuti, i da pitam - jeli naša kćerkica živa? U tim razgovorima osjećao sam kako Anjutu guši plač. Nakon nekoliko dana čak sam se bojao i pitati je...

Kraj je veljače. Već dva tjedna Anjuta se bori za život Ančice. Za to vrijeme, obišao sam ih dvaput i svaki put sam ih ostavljao s jednakim bolom. Kad sam, nakon četiri, pet dana opet pitao Anjutu u strahu da možda dijete više i nije živo, a toliko sam želio da preživi, nisam se usudio ni pomisliti na smrt, ... nisam više čuo da majka plače. Rekla mi je da je curica bolje, da više nema onih napadaja i grčenja lica i tijela. Bio sam neizmjerno sretan da se dijete oporavlja. Kroz ta tri tjedna bolesti našeg djeteta, Anjuta je jako oslabila. Kako i ne bi. Stotinu i dvadeset ranjenika, kojima je potrebna i danju i noću, i teško bolesno dijete koje lebdi između života i smrti. To ju je satrlo i fizički i psihički.

Nakon bombardiranja Dunjaka, Korpus je Anjutu uputio za upravitelja korpusnog oporavilišta u Topuskom. Kad je krenula u Topusko kamionom, napao ih je avion. Svi su poskakali i pobegli od kamiona. Anjuta s djetetom nije mogla daleko bježati. Legla je u jarak uz cestu, blizu kamiona. Avion je bacio bombe na kamion i više puta kružio nad cestom, mitraljirajući. Majka je u grabi instinktivno pokrila dijete svojim tijelom. Cesta je bila izrovana od bombi i kamion je bio izrešten mitraljeskim rafalima, a jednogodišnje je dijete kroz samo mjesec dana preživjelo tešku bolest i dva avionska napada: u Dunjaku i kraj Topuskog.

Janja i Đuka Hrženjak sa kćerkicom Ančicom.

Koranski most - Ilija Bakić

Dvadesetak dana kasnije, načelnik štaba Korpusa zatražio je od Odreda da se sruši most na Korani, pred Karlovcem. Kako? Neprijatelj čuva most i svu njegovu okolicu. Mostu bi se moglo prići samo čamcem, u nekoj maglovitoj noći. U betonskim stupovima mosta trebalo bi izdubiti rupe, staviti eksploziv i .... ? Što bi kroz to vrijeme radili Nijemci i ustaše na mostu, čije su kasarne samo kilometar udaljene od mosta. Nakon više različitih kombinacija utvrđen je prijedlog da akciju pokušaju izvesti šestorica dobrovoljaca, koji bi noću s dva čamca prišli mostu. Među dobrovoljce se odmah javio Ilija, zamjenik komandanta Odreda, a trebala su još petorica. Našli su ih. Šestero ljudi idu u sigurnu smrt, ili će biti zarobljeni. Most bi se mogao srušiti, kad bismo ga u borbi zauzeli i držali bar jedan sat. Ali, takvih snaga nemamo. Opet sam telefonom nazvao komesara Korpusa i opet Odred nije izvršio zadatka.

Štab Odreda izradio je više prijedloga za akcije prema informacijama o kretanju i snazi neprijatelja koje smo dobivali iz Karlovca. Komandant Odreda i moj zamjenik Dado s dva bataljona otišli su na položaje kod Generalskog stola.

Ilija i ja smo ostali u štabu Odreda. Svaki dan smo u ponekoj četi. Večeras smo se rano našli u štabu i opet započeli analizirati: bili se moglo srušiti koranski most?

Ilija (Bakić) očito zamjerajući mi, reče:

“Naređenja moramo izvršavati!”

“Zar i onda kad su besmislena? Zašto nekolicinu hrabrih boraca, među njima i tebe, bez ikakvog izgleda za uspjeh, svjesno poslati u smrt?”

Ilija je bio u svakoj akciji koju je Odred vodio. Već pet puta je ranjen. Dvaput teško. U borbi juriša, kao da traži metak. Razgovarao sam o tome s njim, dugo. Objasnjavao sam mu da nama nije zadatak da izginemo, nego pobijedimo neprijatelja, da se oslobođimo. Najviše ga je pogodilo kad sam mu rekao da on mora čuvati život svakog borca. Pitao sam ga, znade li on koliko je boraca poginulo u jurišima koje je vodio i u kojima je bio i sam teško ranjen. Nije mi odgovorio, ali se zamislio. Dugo je šutio. Najzad mi reče da njemu nije stalo do života. Začudila me ta njegova izjava. Rekoh:

“Dok si zamjenik komandanta Odreda moraš zajedno sa štabom bataljona u kom djeluješ, raditi na što boljoj organizaciji borbe, a ne otici u jednu četu i s njom jurišati. Što je s drugim četama? Druga je situacija kad neprijatelj napada ...”

Shvatio sam da Ilija sve to zna i bolje od mene. Kad sam ja govorio, uopće me ne sluša... Pitao sam ga:

“Reci Ilija, što te muči?”

“Ubio sam svog najboljeg druga. Kad sam u njega pucao, rekao mi je: - Pa zar baš Ti Ilija? - Uvijek mi je pred očima, osim kad jurišam i kad sam u vatri, onda na čas to zaboravim...”⁴⁰.

Razgovor s Ilijom potaknuo me je na razmišljanje o sebi. Pomiclio sam, nisam ja ni dobar vojnik, ni dobar komesar. To su pravi razlozi zbog kojih sam povučen.

Kad sam otišao iz Odreda, četnička i njemačka propaganda prodrle su u jedan bataljon Odreda. I Nikolinu su četu prevarili pristaše bivšeg komesara Jabučara, izdajnika, uvjeravajući ih da idu u akciju, a odveli su ih među četnike u Plaški. Nikoli su rekli da sam i ja s njima. Kad je Nikola video da je dospio među četnike i da mene tamo s njima nema, uspio je veći dio čete vratiti u Odred.

Bar mi je to bila mala zadovoljština da sam u sebi uspio prevladati ono: „ne može!“ ...

Vratio sam se u Odred i uzeo moje stvari. Ispraćen sam prijateljskim stiskom ruke i sračnim zagrljajima. Sad na rastanku, osjetio sam snažnije nego kroz cijelo vrijeme mog djelovanja u Odredu, da su me svi u štabu, komandant Bogić i Ilija, iskreno zavoljeli i cijenili. Dado⁴¹, moj zamjenik, pratio me je dio puta. Zaželjeli smo si da se u slobodi sretnemo u Zagrebu. Nekoliko dana kasnije, moj zamjenik je postavljen za komesara Žumberačke komande područja.

U Štabu Korpusa dali su mi „Objavu“ za put u vojnu oblast IV. korpusa.

Vojna oblast

U Vojnoj oblasti našao sam se s poznatim drugovima. Uspostavili smo korektan, vojnički ali i drugarski odnos. Svi smo prišli poslu s puno odgovornosti i željom da uspijemo.

Vojna oblast je bila vojno-pozadinska vlast na teritoriju koji je branio IV. korpus. Vojna oblast, kao i komande područja i komande mjesta, imali su ulogu vojne zaštite civilnih organizacija. Sve službe VO surađivale su s NOO-ima, obavljale i osiguravale izvršenje naredbi vojnih vlasti, te odluka ZAVNOH-a i NOO-a zajedno sa stražama komanda mjesta, koje su predstavljale zametak današnje policije.

Na osnovu iskustva koje sam ja imao s mobilizacijom u Pokuplju, Turopolju, sisačkoj Posavini i Žumberku, masovna mobilizacija a posebno prisilna, nije dolazila u obzir. Pokazalo se da su štetne mjere i slučajevi opkoljavanja pojedinih sela da bi se pohvatali dezterteri ili izvršila mobilizacija, kako su to radile neke komande područja.

Na cijelom području Vojne oblasti (oslobođenom, polu-oslobođenom i okupiranom) pokušali smo vratiti vrijednost principu dobrovoljnosti, kao osnovnom načinu mobilizacije.

⁴⁰ U Perni je početkom zime 1941/1942. Bogdan Oreščanin organizirao i uvježbavao četu skojevaca. Četa je dobila zadatak da prepliva Glinu. Svi su osim jednog, izvršili zadatok. Taj koji nije preplivao, smjao im se. Sastavljen je četni sud s Bogdanom na čelu. Mladić je osuđen na smrt. Bogdan Oreščanin naredio je Iliji da izvrši kaznu, jer se on jedini usprotivio tako strogoj kazni. Ilija je pucao. Strašne su ponekad ljudske sudbine.

⁴¹ Dado Očak, ubrzo nakon mog odlaska, takoder je bio prekomandiran.

Broj partizana među Hrvatima Turopolja, Pokuplja i sisačke Posavine stalno se povećavao. U toku svibnja 1944. godine u partizane je dobrovoljno došlo: 100 boraca iz sisačkog kotara, 23 iz velikogoričkog, 35 iz Kupčine i Kupinca, 130 iz sela oko Karlovca, a 86 ih je prebjeglo iz neprijateljskih garnizona (domobrana, Kozaka, Čeha, Austrijanaca).

Narod je shvatio da su ustaše i domobrani samo šaka jada. Oni su virili iz mišijih rupa, dok su kozačke horde pod njemačkom komandom, ubijale Hrvate i silovali žene u Pokuplju i Posavini. Bilo je značajno da među hrvatskim borcima na ovom području, nije bilo dezterera.

Na području Vojne oblasti kroz osam mjeseci mobilizirano je (što dezertera, što novaka) više od 15.000 vojnih obveznika. Tako su ne samo ojačale brigade i divizije IV. Korpusa, već se znatno poboljšao njihov nacionalni sastav. Uz 34. diviziju u kojoj su se borili najviše Hrvati i Unske operativne grupe u kojoj su većinom bili Muslimani, bilo je sve više Hrvata i u jedinicama VII. i VIII. divizije.

U čisto hrvatskim jedinicama, dezertera je bilo samo na području Žumberka, iz žumberačkog Odreda. Razlog tome bili su teški uvjeti borbe. Žumberački dezerteri su bili posebna vrsta dezertera. Gotovo nijedan žumberački dezerter (ili bar ja za takav slučaj nisam saznao) nije otišao u neprijateljsku vojsku. Oni bi se skrivali oko svojih kuća. Mnogi su se sami vraćali u jedinice, kad bi bili mirniji dani, da bi opet dezertirali kad su bile teške borbe.

Prva i najvažnija zadaća Vojne oblasti je bila ekomska organizacija područja i posebno, osiguranje ishrane vojske, naroda i bolnica.

Pomoć jedinicama i narodu Gorskog kotara i Hrvatskog primorja

Vojna oblast je dobila zadatak da pomogne u preživljavanju naroda Gorskog kotara i 13. divizije. Vojna se je oblast puno angažirala u organizaciji prikupljanja hrane i pronalaženju načina, kako da se prikupljena hrana prebaci u Gorski kotar.

Joža Kovačić, učitelj i oficir Štaba korpusa i ja, otišli smo u štab 13. divizije u Gorski kotar da vidimo kako im možemo pomoći u prebacivanju hrane, jer su pravci preko Generalskog stola i Ogulina bili u rukama neprijatelja.

Na putu za 13. diviziju, poslijepodne smo stigli u Sošice, komandu Žumberačkog područja. Bili smo gladni i vrlo umorni. Joža je govorio da ćemo se najesti do grla. Međutim, od jela nije bilo ama baš, ništa. Rekli su nam drugovi da moramo čekati večeru. Nudili su nas s vinom, a nisu imali ni korice kruha. Čekali smo.

Komesar Dado, moj bivši zamjenik u Odredu, govorio nam je da su uhvatili jednog opasnog špijuna, pravnika. Tuku ga „*kao vola*”, ali on neće ništa priznati.

„*Noćas će on propjevati*“ - govorili su.

Malo sam se zainteresirao za tu “špijunsku” zvjerku. A ono, čovjek je došao sa ženom u partizane. Žena je šepava, po zanimanju medicinska sestra. U Zagrebu imaju troje djece. Iz Žumberka šalje punici za djecu kukuruzno brašno, sir, mljeko, poneko jaje, ako uspije dobiti... Već druga veza Komande područja, po kojoj šalje, pala je u ruke neprijatelju. Znam da je špijunaža vrlo jaka i da se neprijatelj svačim služi. Ipak mi je bilo čudno, da pravnik radi špijunaže dode u partizane sa šepavom ženom i ostavlja troje djece u Zagrebu. Rekao sam drugovima, da toga špijuna ne ubiju, čak neka ga prestanu tući da ne umre pod batinama. Neka ga dobro čuvaju.

“Kad se Joža i ja budemo vraćali, uzet ćemo ga sa sobom, uz dobru pratinju i predati ga islјednicima Štaba korpusa. Oni će od njega izvući što nitko ne može. Naša kontraobavještajna služba ima uvid u njihove mreže” - govorio sam im uvjerljivo, ne otkrivajući moje sumnje u njihov postupak. Složili su se samnom. Na povratku, u pratinji straže, “špijun” je svezan i prebačen u Štab korpusa. U Štabu se slučajno našao i Branko Zlatarić, šef ekonomskog odjeljenja GŠH-e. Izljubili se “špijun” i Branko. Nekoliko dana kasnije, “špijun” je postavljen za sekretara Okružnog narodnog suda, za okrug Baniju.

Solidarnost

Pod dojmom onoga što smo vidjeli u Gorskem kotaru⁴², Vojna je oblast organizirala “sabirne akcije”. Na području karlovačkog, pokupskog, tropoljskog NOO, ali i na gladnom i do kože opljačkanom Kordunu i Baniji, narod je otkidao od usta i davao hranu za borce 13. divizije i narod Gorskog kotara.

Tako smo u toku svibnja skupili 300 goveda i 18.000 kg mesa, 149 tona žita, 200 tona krumpira, 7 tona graha i 2 tone masti. Samo na karlovačkom području prikupljeno je 70 tona žita za Gorski kotar.

Pošiljke za Gorski kotar su stizale iz Posavine i Moslavine, u organizaciji ZAVNOH-a. Premda su mjesec travanj i svibanj najteži u opskrbi hranom, sabirne akcije na dobrovoljnoj osnovi na području Vojne oblasti i pomoć koja je stizala iz Slavonije i Moslavine, osigurale su preživljavanje vojske, naroda i bolnica.

Vojna oblast je organizirala i različitu proizvodnju obuće, zavoja za bolnice, različite zanate, pekare, mesnu proizvodnju (klaonice, sušionice), proizvodnju salame i suhomesnatih proizvoda, za potrebe vojnih jedinica, kad im se nije moglo dostaviti topli obrok na položaje. Imala je i radionice za popravak oružja i skladišta oružja, kojima je upravljao dvaput ranjavani, kapetan Mile. Taj kapetan Mile bio je osobenjak svoje vrste. Jednog dana pozvao sam ga da me obavijesti što zna o navodnoj krađi nekoliko pušaka

⁴² Na molbu Vrhovnog štaba, saveznici su iz aviona trebali 13. diviziji baciti pomoć: hranu, nešto odjeće, oružje i municiju. Ali saboteri, odani kralju Petru u službi engleske vojske, bacali su poljoprivredni alat, eksploziv i druge nepotrebne stvari. Eksploziv je bio pakiran kao kocke šećera. Gladni borci bi ga pojeli, zadobivši teška trovanja i umirali su u najvećim mukama.

iz magazina. On se počeo znojiti. Zacrvonio se u licu i isprekidanim glasom započne:

“Druže komesare, znaš, ja ne bi, ali...”

Nisam shvatio zašto se on toliko prestrašio, kad nitko od nas ne krivi njega, ali pustio sam ga da reče što je to bilo. On nastavi:

“Znaš ovaj, jašio ja, a ona stane pred konja pa mi reče: - Kako možeš tako mučiti konjče. Vidiš da je sav mokar. Sjaši, da mu dam malo zobi, da se odmori. Ona dala konju zobi, a ja sam sjeo pod šljivu da konj pozoblje. Kad eto ti nje. Zove me. Veli:” Ulila sam i tebi tri jaja, dođi da pojedeš”. Ja sam se nećkao, ali uzalud. Ona navalila da dodem. Dok sam ja jeo, ona me netremice gledala. Najzad reče: “Kako si ti lijep muškarac, a ja već evo treća godina muško osjetila nijesam” ...”

Mile je u mene upro zjenicu svog jedinog oka, drugo je izgubio u borbi:

“Što bi ti učinio, druže komesaru?”, upita me a znoj mu se curkom slijeva niz nos i lice. Nije se Mile bez razloga znojio, on je već dvaput kažnjen. Jednom je s položaja komandanta bataljona spušten za borca, a prošao bi i gore, da ona nije za njega molila i oprostila mu.

“Ta, Mile moj, nisam te zvao za to. Ja te zovem zbog onih pet pušaka koje su nestale iz magazina broj tri. Vidi što je s tim puškama pa mi javi.”

Puške nisu ukradene. S te strane sve je bilo u redu.

Vojna oblast je imala i odjel za zdravstvenu zaštitu i zbrinjavanje ranjenika. Pod upravom vojne oblasti je bilo i vojno oporavilište u Topuskom, u kojem je Anjuta bila upravitelj, prije odlaska u talijanski Bari.

Unutar oblasti djelovao je i Sud Vojne oblasti, Odjel za sigurnost i neke druge organizacijske jedinice koje su Vojnu oblast definirale kao cjelovitu vojno-pozadinsku vlast na njenom području.

Treće zasjedanje ZAVNOH-a, Hrvatski sabor

Na području Vojne oblasti IV. Korpusa, 8. i 9. svibnja 1944. godine, u slobodnom je Topuskom održano Treće zasjedanje ZAVNOH-a.

Na tom su zasjedanju usvojene vrlo važne odluke⁴³.

Nama je u vojnim jedinicama, kulturno-prosvjetnoj djelatnosti i cijeloj organizaciji ustanova na oslobođenom prostoru najznačajniji dokument bila *Deklaracija o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske*. Deklaracija je utvrdila sedam osnovnih principa:

1. *jednakost i ravnopravnost građana pred zakonom, bez obzira na rasu, vjeru i nacionalnost.*
2. *sigurnost ličnosti, vlasništva imovine i privatne inicijative u gospodarstvu.*
3. *slobodu vjeroispovijesti i savjesti, slobodu govora, zbora, štampe i udruživanja.*
4. *opće, jednako, neposredno i tajno izborno pravo i tajno glasovanje.*
5. *nitko ne može biti suđen bez prethodnog sudskog postupka.*
6. *izjednačavanje prava žena i muškaraca.*
7. *svim građanima se Deklaracijom utvrđuje pravo besplatnog prosvjećivanja.*

Deklaracija je postala nezaobilazni sadržaj propagandnog usmenog i pismenog djelovanja. O njenim temeljnim principima pisali su se članci u zidnim i džepnim novinama četa i bataljona, brigadnim i divizijskim listovima, držala predavanja, bila je sadržaj kulturno-prosvjetnih nastupa i priredbi - sve do takmičenja među jedinicama: koja će bolje usvojiti i razraditi principe Deklaracije i njeno značenje za budući život u slobodi, u ravnopravnosti naroda bez mržnje i osvete.

⁴³ To su Odluka o proglašenju ZAVNOH-a Vrhovnim zakonodavnim i izvršnim predstavničkim tijelom, te najvišim organom državne vlasti Hrvatske; Odluka o ustrojstvu i poslovanju NOO i skupština u federalnoj državi Hrvatskoj; Deklaracija o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske s Poslovnik rada ZAVNOH-a. Konstituirano je Predsjedništvo ZAVNOH-a. U njemu su bili: predsjednik Vladimir Nazor, trojica potpredsjednika: Andrija Hebrang u ime KPH, Franjo Gaži (HSS) i dr. Rade Pribićević (SDSS). Za tajnika postavljen je dr. Pavle Gregorić, član Predsjedništva AVNOJ-a. U Predsjedništvo kao članovi ušli su: Duško Brkić kao sekretar "Srpskog kluba", ing. Nikola Brozina (HSS), Tomo Čiković predsjednik Okružnog NOO za Bjelovar, Frano Frol (HSS), Maca Gržetić, predsjednica AFŽ Hrvatske, dr. Aleksandar Koharević, liječnik (HSS), Slavko Komar, student (SKOJ), Ivan Rajačić, radnik, vijećnik AVNOJ-a, Vicko Krstulović, major NOV i vijećnik AVNOJ-a, Ivan Kuzmić seljak iz Splita (HSS), Filip Lakuš, Božidar Magovac (HSS), dr. Ante Mandić, odvjetnik i bivši član Jugoslavenskog odbora u Londonu, Karlo Mrazović-Cofek radnik iz Murskog Središća i vijećnik AVNOJ-a, Stanko Opačić-Ćanica pukovnik NOV i član Predsjedništva AVNOJ-a, Kata Pejnović predsjednica AFŽ Jugoslavije, Mile Počuća iz Divosela, vijećnik AVNOJ-a, Vanja Radauš kipar i vijećnik AVNOJ-a, dr. Svetozar Ritig zastupnik crkve Sv. Marka u Zagrebu, dr. Zlatan Sremec, liječnik i povjerenik u Nacionalnom komitetu AVNOJ-a, Marijan Stilinović, publicist i član AVNOJ-a, Stanko Škare (HSS), Ante Vrkljan (HSS) i Rade Žigić, politički komesar Glavnog štaba NOVH.

Zapaženo mjesto i osvježenje u političkom radu u vojski i među narodom pružila su izlaganja delegata i diskusije na I. kongresu kulturnih radnika antifašista Hrvatske, koji se održao također u Topuskom od 25-27. kolovoza 1944. godine.

Rad u Vojnoj oblasti bio je sve intenzivniji. Mobilizacija, organizacija ishrane, briga za bolnice, pružanje pomoći narodu u prikupljanju škrte ljetine i pripremi jesenje sjetve, za koju po četvrti put tvrdimo da ćemo njene plodove ubirati u slobodi. Taj je veliki posao obavljen zadovoljavajuće.

Anjuta s djetetom odlazi u talijanski gradić Bari

U Topuskom su se nalazili lakši ranjenici ili borci na oporavku. Ali dobar oporavak postao je neophodan i Anjuti.

Pisao sam joj pismo o dojmovima s novog radnog mjesta u Vojnoj oblasti, ne krijući ni moja razmišljanja o tome: zašto sam bio prekomandiran iz Odreda u Vojnu oblast.

“Kao što vidiš, Anjuta, sad sam i ja na radu u pozadini, koji se ne cijeni toliko koliko prisutnost na fronti. Možda je tako i bolje. Radujem se da si u Topuskom i vjerujem da će ti u oporavilištu bili lakše”.

Anjuta je iz Topuskog odgovorila:

“Dobila sam pismo i paketić, drug Brado⁴⁴ traži da mu potvrdim primat, a ja ti pišem cijelo pismo, umjesto potvrde...

Curica i ja smo dobro. Jedemo što dohvativimo, ali smo još uvijek mršave. Volim jako to zlatno derle i sretna sam s njom, makar je prije počela izgovarati tata, nego mama.

Pišeš mi da si dobio pismo od Jerka i da su čak u Moslavini čuli, da mi imamo curicu. Drago mi je da je Jerko s ocem i dva brata u partizanima. Jerkov otac, Mate Rukavina je liječnik. On nam može mnogo pomoći u vojnog sanitetu. I mnogi Vrbovčani će poći za njim. Da li išta znaš o Stevi Miklinu?

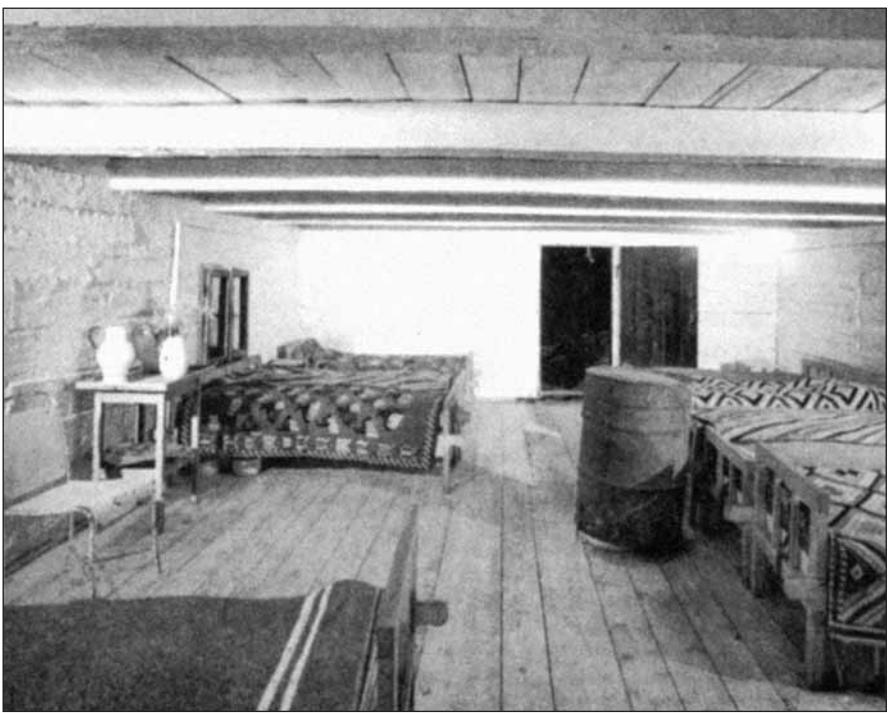
Pišeš mi da su tvoji tata i mama bili zbog nas u zatvoru. To mi je teško palo. Sigurno su jadne starce tukli. Znaš li išta o Jožeku, Radovanu, Marici i Trezici ? Piši Jerku. On im je bliže pa ih može obići i utješiti. Za Jožeka se bojim da ga nisu ubili... Radovan je još mali.

Znam, pobijedit ćemo mi te zvijeri i u toj borbi pregoriti sve nevine žrtve...

Sad sam u Topuskom opet sama sa 123 ranjenika. Danica⁴⁵ je prekomandirana za upravnika bolnice u Kupinjaku. Ali, nije mi teško jer su to sve lakši bolesnici, ili zaljećeni teški ranjenici na oporavku. Imam dobre bolničarke.

⁴⁴ “Brado” je bilo ilegalno ime druga Jakova Kranjčevića, španjolskog borca, sanitetskog radnika na Kordunu koji je bio specijalista za izgradnju zemunica za ranjenike i spremišta hrane. Poznate su njegove zemunice unutar kompleksa partizanske bolnice na Petrovoj gori.

⁴⁵ Danica Dasović, supruga Martina Dasovića, komandanta 34. divizije.

Ranjenička odjeljenja Centralne partizanske bolnice.

Partizansko groblje na Petrovoj gori.

Dodi čim budeš mogao. Vole te tvoje Anjuta i Ančica”.

Anjuta je, osjećam to, iscrpljena. Premda je u Topuskom lakše raditi, ona se ipak ne oporavlja. Čak mi se čini, da je još slabija. Jednog dana napomenula je da su neki ranjenici, nekoliko drugarica s djecom, te doktorica Slava Očko savezničkim avionima prebačeni u Italiju, u Bari.

Njemački desant na Drvar, 25. srpnja 1944. godine i nastavak neprijateljske ofenzive, te česta bombardiranja svih oslobođenih krajeva, podsjetili su nas da rat još uvijek traje.

Razmišljao sam i zaključio da bi za Anjutu bilo najbolje da ju pošalju u partizansku bolničku bazu u Bari. Njoj je doista nužno potreban predah. Već dvije i po godine, ona danonoćno radi, organizira, lijeći i bdiće nad stotinama ranjenika, a uz to je i rodila u vrlo teškim uvjetima, pa teška bolest djeteta .... U partizanskoj bazi u Italiji ima dosta hrane, bolnica je snabdjevana lijekovima, ima dovoljno stručnog osoblja, tako da Anjuta neće morati ništa teško raditi. Takve smo imali informacije. Govorio sam o tome s Vecom. On također misli da bi to bilo dobro. Govorio sam i s doktorom Emanuelom Weisom. On vodi brigu o transportima ranjenika. Već u idućem transportu, na spisku se našla Anjuta i naša curica. Anjuta baš nije bila oduševljena, ali ja sam bio sretan. Smatrao sam da je za njih dvije rat završio, da su se spasile i da kreću u život u slobodi. To sam tako žarko želio i to se sad počelo ostvarivati...

Uskoro Anjuta se javila pismom:

“Put do Barija nije bio lak. Avionom su nas prebacili do Zadra. Od Zadra kamionom do Splita. Iz Splita brodom do Barija. More je bilo uzburkano. Obje smo cijelim putem povraćale. Njemačka avijacija čak je napala brod ...”

Znači, i nije to bilo tako sigurno kao što sam ja mislio. Još rat za njih nije završio...

“Ja sam smještena u Grumi. Opasnosti od neprijateljske avijacije ili prodora trupova i ofenziva - kao na Kordunu - nema. To je jug Italije. Vrućine su velike. Narod se osjeća okupiranim, premda su mnogi jedva dočekali pad fašizma. Ali, ima i takvih koji su ostali vjerni fašizmu. Mnogo toga nije dobro organizirano, pa smo često u situaciji da nemamo hrane. Moram odlaziti u partizansku bazu u Bari, po hranu. Prijevoz nije osiguran. Treba uvijek na cesti moliti savezničke vozače kamiona, da me prevezu do bolnice. Opet tako, auto-stopom nazad. Sreća je što žena kod koje smo smještene, ima kravu pa za Ančicu uvijek ima malo mlijeka. To ja ženi nadoknadim svojim dijelom hrane koju dobivam u vojnoj bazi.”

Ipak je i to bolje nego ovdje u Topuskom, mislio sam.

1945. godina

Nadomak pobjedi

Beograd je oslobođen

Dvanaestoga veljače 1945. dobio sam pismo od Anjute iz Splita. Piše mi:

“Unatoč teškoća koje smo imali na putu, među prvima smo nas dvije stigle u domovinu, u slobodni Split. Javi nam se što prije možeš. Volimo te nas dvije.”

Nisam ni slatio da će ih vidjeti prije nego što bi do njih stiglo pismo iz Vojne oblasti.

Prvih dana veljače pozvao me je Veco Holjevac i, s izvjesnim okolišanjem, saopćio mi da sam po nalogu CKKPH, premješten u Beograd na neku vrlo odgovornu vojnu dužnost. Rekao mi je također da mu je žao da nećemo zajedno ući u oslobođeni Zagreb. Trebao sam krenuti na put odmah i javiti se u Personalnu upravu Generalštaba u Beogradu. Kamionom sam stigao u Zadar. Iz Zadra smo sovjetskim avionom trebali krenuti za Beograd. U Zadru sam obaviješten da će avion stići tek za dva dana. Bio sam sav sretan i odmah krenuo za Split. Anjuta sam pronašao u Vojnoj bolnici, punoj ranjenika. Bili smo sretni sve troje da se, nakon pola godine, opet možemo zagrliti. Ančica je već imala blizu dvije godine. Trčala je i svašta brbljala. Dobro je izgledala. Anjuta je bila još uvijek jako slaba. Sva se izgubila u engleskoj vojnoj uniformi. Ispričala mi je o teškoćama na putu, o životu u Grumi, o odnosu i (ne) brizi Vojne baze za žene s djecom koje su bile smještene izvan baze...

“No, unatoč svemu, ja sam sad sretna jer sam u domovini, premda i ovdje u bolnici vlada čudan režim - za mene nov”.

Puno smo pričali o svemu, a najviše o Ančici. Mene je još uvijek povremeno mučila tjeskoba, kad sam razmišljao o uzroku proljetosnje bolesti naše djevojčice. Nikad više nije imala takvih napada. Anjuta me je iznova uvjeravala da ono nije bila epilepsija. Nakon što smo zajedno proveli punih 24 sata, koje sam namolio od šefa bolnice, opet smo se morali rastati. Mislio sam: to je za kratko! Tako sam tješio Anjutu, i curicu, i sebe. Ančica me čvrsto zagrlila i plakala, ne puštajući me da odem. I Anjuti su tekle suze kao i meni. Morao sam otići. U Zadru smo morali čekati još dva dana. Pružila mi se tako prilika da još jednom odem u Split.

Rade Koruga iz ekonomata Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske išao je u Split. Otišao sam s njim s autom i opet smo Anjuta, curica i ja bili zajedno. Lijepa je, zdrava i dosta živa. Ovaj put je Anjuta puno bolje izgledala

nego tri dana ranije. Spavali smo u hotelu "Praha" na nekim prljavim i ušljivim plahtama. Ponovni sastanak s Anjutom bio je opušteniji. Prije tri dana smo bili previše uzbudeni, a ja sam još bio i zauzet s putom, pogotovo kad je neka grupa Slovenaca dobila obavijest da se odmah vrate, jer da dolazi avion.

Jedva sam pronašao prijevoz za povratak. Stigavši u Beograd, pisao sam Anjuti kako sam putovao i što se sve dogodilo:

"Na povratku u Zadar, čuvši da u biogradskoj bolnici ima ranjenika iz Četvrtog korpusa, otišao sam ih obići. Među njima našao sam i našeg dragog druga Miću Jelaču. Geleri granate su ga teško ranili. Uostalom, ti si ga jedva spasila. Uvijek te spominje s ljubavlju i poštovanjem. Mićo i ja smo bili u "Pekišinom" bataljonu. S harmonikom i pjesmom, pomagao je borcima prebroditi i najteže trenutke. Ovo mu je drugo teško ranjavanje. Premda je Mićo Hrvat, ipak su ga ustaše u Gospiću osudili na smrt s drugim gospičkim skojevcima, također Hrvatima. Strijeljanje je izvršeno u sumrak, pa je to Mićo iskoristio, bacio se ispod bodljikave žice i pobjegao. U pucnjavi koja je nastala, ranjen je kroz pluća. Tako ranjen dovukao se do štaglja svoje tetke. Tu ga je našla njegova sestrična. Ona ga je u potaji hraniла i liječila. U opasnosti da ga ne otkriju ustaše, gospički ilegalci su organizirali njegovo prebacivanje na oslobođeni teritorij. I tad si mu ti postala "glavni i jedini doktor". Zato su te i zvali "doktorica Janja". Suze su mu potekle kad me ugledao. Izljubili smo se."

U toj bolnici susreo sam i jednog mladog skojevca bez noge. Iz Tropolja je, mislim da je iz Kupčine. Žalosno mi je govorio kako često razmišlja - zašto nije poginuo kad je već tako teško ranjen!

I moj put za Beograd, ruskim transportnim avionom, nije bio baš siguran. Premda se letjelo noću i okolnom rutom, ipak su njemački protuavionski topovi zapucali na avion.

U Beogradu su vidljivi tragovi borbe. Na zidovima su parole NOV i Titu. Jandrić mi govorio kako se Rusi po Beogradu opijaju i kurvaju. Do sada smo u njima gledali uzor...

Za smještaj u Beogradu, poslali su me u Komandu grada. Problema sam imao i s hranom u oficirskoj menzi. Nisam dobio ni rublje za presvlaku, ni novca. Drugi su sve to dobivali. U Beogradu, u Personalnom odjeljenju Generalštaba, kom je na čelu bio Aleksandar Ranković, a sekretar Drago Vučinić, rečeno mi je, da sam raspoređen za zamjenika načelnika Odjeljenja za mobilizaciju, kojem je na čelu bio general Škorpik. Shvatio sam da je razlog mog upućivanja u Beograd, moj prethodni rad na mobilizaciji za 34. diviziju i kasnije u Vojnoj oblasti. Pružila mi se, eto, prilika za najsajniju vojničku karijeru, ali ja sam želio da čim rat završi, skinem vojnu odjeću i dovršim Pravni fakultet i napokon živim kao slobodan građanin. To sam objašnjavao i u Beogradu, ali uzalud. Što više, to mi se uzimalo za zlo.

"Drug Marko inzistira", veli mi Drago Vučinić i dodaje, "CK Hrvatske te šalje na tu dužnost". Bio sam očajan.

Pobjeda

Jednog dana, čekajući na razgovor s drugom Markom, naišao je Blažo Lompar. On je bio jedan od onih kadrova koje je Vrhovni štab slao povremeno u polit-odjеле brigada i divizija u Hrvatsku. Tako smo se upoznali i dobro suradivali, dok je bio u Hrvatskoj. Njemu sam ispričao svoje nevolje. On je došao u Personalno odjeljenje preuzeti novu dužnost. Postavljen je za komesara *II. srbijanske armije* čiji je komandant bio Koča Popović. Blažo je zamolio Rankovića da me pusti da idem s njim u Armiju, da organiziram i vodim polit-odjel. Mislio sam, a i Blažo me u to uvjeravao, da će se kad završi rat, lakše se demobilizirati iz armije nego iz odjeljenja za mobilizaciju Generalštaba. Tako sam opet krenuo s operativnim jedinicama.

U Tuzlu smo stigli 5. ožujka 1945. Lijepo mjesto. Doduše blatno, ali je ipak grad. Bule nose feredu, pokrivenu rupcем. U štabu Armije već sam se pomalo snašao. Blaž Lompar se trudi da dobro surađujemo.

Danas je 6. ožujka. Sutra ću krenuti u jedinice. Čitajući Deklaraciju naše prve jugoslavenske vlade, naišao sam na rečenicu u kojoj se kaže: da će vlada, kad je riječ o agrarnoj reformi i kolonizaciji, zemlju i inventar dati na uživanje siromašnim seljacima. Pomislio sam, pa to će zapasti i onu moju sirotinju - oca, mater i braću.

Otišao sam s grupom iz VŠ u jedinice, vlakom iz Tuzle za Lukavac. Lukavac je mali, vrlo lijepi, radnički gradić. U njemu je tvornica sode, vele, jedna od najvećih u Europi. Nekoć belgijski kapital. Tu je štab XIV. korpusa i njegovo propagandno odjeljenje. Načelnik odjeljenja je Ljubo Vušović, prof. matematike, stari komunista. Radin čovjek, koji voli povući na svojoj grbači.

17. ožujka. Danas je stigao Ljubo Vušović s ekipom i nekim novim članovima u sastav našeg odjela u Armiji.

Od 16. travnja do ulaska u Zagreb, Druga armija je forsirano napredovala kroz Bosnu od Tuzle i Doboja, preko Banja Luke, Prijedora desnom obalom Save i Kupe prema Karlovcu. Na tom putu je Armija imala najžešće borbe upravo za Karlovac, raskrsnicu putova i komunikacija, kojima su se neprijatelji povlačili prema Zagrebu, Rijeci, Trstu, Ljubljani i granici prema Austriji. Prva i III. armija, probivši Srijemski front napredovale su s istočne i sjeverne strane prema Zagrebu i austrijskoj granici. Četvrta armija je 4. travnja oslobođila Gospic. Iz Gospića su prema Ogulinu, Karlovcu i Zagrebu bježali s Nijemcima zajedno i ustaše, te nešto civila koji su izbjegli iz okolnih uporišta koja su već ranije oslobođili partizani. Nijemci, ustaše i četnici su prilikom povlačenja pružali žestoki otpor, bojeći se partizana zbog zločina koje su počinili.

Užasi ustaških logora - Stara Gradiška

Idući s 28. slavonskom divizijom⁴⁶, koju je Vrhovni štab stavio pod komandom II. armije, a koja je nastupala desnom obalom Save, stigli smo 24. travnja 1945. do logora Stare Gradiške. Zakasnili smo cijeli jedan dan. Logor je bio napušten. Sve što je bilo ljudsko u logoru poklano je. Logor je zapaljen.

Slike užasa koje su nadmašile sve strahote ratnih sukoba koje sam do tada vidio, doživio ili o kojima sam slušao. Ovdje su ubijeni logoraši, nemocni, nenaoružani, vezani. Tu pred logorom, Savom je plutalo 18 iznakaženih, djelomično nagorjelih leševa. Šest drugih tijela njihalo se na vodi uz dva stupa i cijev pumpe. Jedan, ispečen po butu i rebrima, savijen je uz stup. Drugog, s nogama u mulju, lagano ljudska voda. Nekoliko je leševa probodeno istim kolcem, iznad spomenute trojice, vezani su žicom, plutaju. Sava je mrljava od ljudske krvi.

Prevezli smo se čamcem na drugu obalu. Došli smo u logor. Još se dime zapaljeni dijelovi. U velikom kazanu leš čovjeka. Ispred barake zaklani mladić. Nedaleko od njega zaklana žena. U drugoj prostoriji barake zaklano je nešto malo, nalik na dijete. Malo dalje, leži zaklana starica vezanih nogu i ruku. U jednoj prostoriji plavokoso žensko biće probodeno kolcem, a u drugoj iznakažena žena, izvađenih očiju i otkačene vilice. I tako redom. Jedan prizor stravičniji od drugog. Po zidovima mrlje krvi, mozga, po povodima još se krv nije skorila. Na dvorištu su široka kola s visokim kotačima na kojima su se leševi, prema svjedočenju preživjelog logoraša Midžića, odvozili do obale Save gdje su vezani žicom, pomoću kamenja, spušteni na dno Save. Kamen ih je trebao držati na dnu, ali kod nekih se kamen oslobođio, a naduta tijela podigla bi se na površinu rijeke.

Navečer, u nedjelju 22. na 23. travnja 1945. godine, poklano i pobijeno je oko 400 ljudi.

Nekolicina je, ipak, izbjegla okrutnoj smrti. Među njima je bio i Zijad Midžić koji nam je među prvima svjedočio:

“Klali su sve dok se nisu približili partizani, a onda su na brzinu strijeljali sve što je još bilo u logoru živo. Zapalili su logor i ... pobjegli.”

Slušao sam kako su mučili krojača zvanog “Pardo”. “Polili su ga naftom do polovice i zapalili. Samo glava krojačeva nije izgorjela. Kroz oko su pucali u 23-godišnjeg studenta veterine. Slovenac Silvio, uhvaćen je u raciji jer se pola sata nakon zabrane kretanja našao izvan logorske barake. Strijeljan je. Obično su likvidirali logoraše u bosanskoj “kulici” (bunkeru), ili su ih vezane lancima izveli na Savu, klali i bacali u rijeku”.

Prema kazivanju Zijada Midžića, on osobno kao logoraš čistio je ustaške prostorije i posluživao ustašu Antu Čenana. Dajući mu večeru, noć prije

⁴⁶ U mojim bilješkama zapisano je 23. divizija. U poslijeratnim dokumentima nisam pronašao podatak da je ta divizija bila na južnoj strani Save. Naknadno sam utvrdio u Povijesnom muzeju da je to bila 28. slavonska divizija, koja je nakon oslobođenja Beograda stavljena pod zapovjedništvo II. armije. Ona se kretala desnom obalom Save do Zagreba. (prim. aut)

*Svjedočanstvo
o logoru
Stara Gradiška
snimio je
24. travnja
1945. godine
Mato Tačković,
borac
28. slavonske
divizije.*

*... Svjedočanstvo
o logoru Stara
Gradiška ...*

totalne likvidacije, čuo je njegovo šaputanje s ustašama - koljačima: Đogićem, Pušićem, Stojićem i još nekima, kako se dogovaraju o potpunoj likvidaciji logora. On se, s još dvojicom sakrio u bunar, uz pumpu.

“Pod zapovjedništvom Maksia Luburića i Čenana - priča Zijad - klali su i Mile Orešković, i fra Miroslav Filipović, i Nikola Gadžić, i Branko Slipčević, i Stjepan Bosak, i Ivica Brkljačić ....

Zvonko Lipovac, fratar, sam je likvidirao 44 pravoslavke prošle jeseni”, kaže Midžić.

Zijad Midžić, tvrdi da je s ocem Muharemom uhvaćen, 6. jula 1942. godine, u ofenzivi na Kozari. Tada je bio šestoškolac. Otac mu je ubijen u nedjelju, prije završnog pokolja i likvidacije logora.

Proslava 1. maja u Prijedoru

“Proslava 1. maja zatekla me u Prijedoru. Komesar armije me obavezao da održim govor na narodnom zboru. Bio sam zatečen. Pun emocija, radosti i neke neopisive sreće, govorio sam konfuzno. Kao da sam zaželio zagrliti sve prisutne, želio sam da ste ti i Ančica uz mene, da se sve pozlati, da se poginuli za slobodu probude i ustancu, da invalidi prestanu biti invalidi, da ratne udovice i majke skinu sa sebe odjeću žalosti i zaodjenu u svilu, da im umjesto suza na licima zatreperi osmijeh. Jednostavno sam želio u sva srca unijeti radost i ushićenje... Tog trenutka u svom zanosu nisam jednostavno mogao prihvati stvarnost da su radost i sreća za neke iščezli zauvijek...”

Na putu završnih borbi za oslobođenje, pripadnici 28. slavonske divizije II. armije sudjeluju u proslavi 1. maja u Prijedoru.

Iz oslobođenog Prijedora.

Hrvatska je slobodna

Oružani rat protiv okupatora i ustaša, protiv fašizma, za Zagreb je završen. Uz Posavski odred iz 34. divizije i 28. Slavonska divizija pod zapovjedništvom II. armije, ušli su 8. svibnja u Zagreb. Uskoro će u Zagrebu biti i štab II. armije, nakon što su njene jedinice slomile otpor neprijatelja kod Karlovca.

*Juraj Hrženjak na kraju rata kao šef polit-odjela u II. armiji
s drugovima majorom Tošovićem-Tošom, zaduženim za kulturu,*

*Ljubom Vušovićem, šefom odjela za štampu i
Aleksejom Ivanovićem-Kartovcevom, načelnikom.*

Njemačka je kapitulirala. Komesar II. armije, sada Rade Žigić, dozvoljava mi da odem po svoju obitelj.

Slobodnom Hrvatskom, kroz Kordun, Plitvička jezera, Liku i Dalmaciju, krenuo sam u Split, po Anjutu i moju djevojčicu. Vožnja na motoru s prikolicom bila je naporna. Sijalo je lipanjsko sunce, probijajući se kroz oblake prašine na teško izlokanim cestama.

Mi smo bili sretni. Sretni da smo živi, da putujemo u troje, sretni da je rat završen i fašizam poražen. Bili smo sretni da putujemo slobodnom domovinom, bez straha od neprijateljskih aviona, topova i mitraljeza, uz naselja iz kojih je još samo nedavno na nas vrebala smrt. Iza nas je prošlost teških četiri godine života. Kakva li je to razlika između onog, ledom okovanog putovanja u danima Božića 1941. godine i povratka kući u sunčanom lipnju 1945. godine.

Anjuta, dijete i ja dobili smo u Zagrebu sobicu kod obitelji s trosobnim stanom u Boškovićevoj ulici, s pravom korištenja kuhinje.

Među prvim obavezama, nakon posla, bila nam je potražiti i javiti se stariim prijateljima. Neki su nam se silno obradovali kao Vjekoslav Zrnc ili Mara i Pavao Pauš. Iako u crno zavijena, srdačno nas je dočekala i Milunka Sorko sa svoje dvoje djece. Njenog muža ubili su ustaše u Jasenovcu, a prekrasnoj 6-godišnjoj kćerki Mirjani uništili su sluh.

“*Moglo je biti i gore...*”, rekla je Milunka grleći nas, oblivena suzama.

I krojačeva supruga dočekala nas je u crnini.

Mnogi, koji bi nam se radovali, ubijeni su, drugi se raduju, ali su tužni što se i njihovi nisu vratili... Neki, pak, koji su nam bili prijatelji i mnogo su nam dobra učinili kao Blanka i Lujo Rukavina, dosta su nas hladno primili. Možda su četiri godine neprekidne vjerske i ustaške propagande na njih utjecali. Oni su se bojali “*komunista*”. Sve smo pokušali da im dokaže-mo, da se nismo promijenili. Nekima je čak bilo žao da smo se vratili, a neki su nas i mrzili. Njihovi su izginuli u redovima ustaša, ili domobrana, ili su pred partizanskim jedinicama pobjegli s okupatorom. Nastojali smo da ih dodatno ne povrijedimo, nastojali smo objasniti im da nas se ne trebaju bojati, jer mi štitimo nevine... Naravno, onima kojima su izginula djeca, muževi, očevi, teško je objasniti da su ti njihovi najdraži ubijali, palili, žarili... Ne vjeruju! Ili vjeruju, ali krive nas, jer smo branili živote djece, ljudi i staraca “*nevjernika*”, Srba, Židova. Ni životna sreća, ni doživljaj pobjede nije bio jednak u osjećajima onih, koji nisu dočekali svoje s istog ratnog fronta. Tako u okruženju nesretnih na strani pobjednika i nesretnih na strani poraženih, pomalo je kopnjela radost nas koji smo u ratu sudjelovali na pravoj strani i ostali živi. Duboki jaz između sretnih i nesretnih, u istoj kući, istoj ulici, istom selu, teško se prevladava. Trebalo je vremena, razumijevanja i mnogo zajedničkog posla da bismo se Anjuta i ja opet zbližili s Lujom i Blankom i desetinama drugih ljudi.

Najviše smo se družili s partizanskim obiteljima, s partizanima koji su imali sreću kao i mi da se živi vrate iz rata. Među njima su bili i Zlatko Prica, Stevo Miklin i Marija Šoljan i Vera Jurić i Maša i Vlado Lončarić. Živ je ostao i Zlatko Winkler. Od naše petorke iz Jelse, nije se vratio Zvonko Rukavina.

Vratili su se Jerko i Ivo Rukavina s ocem, ali bez Tomice najmlađeg brata, Hilda i Drago Romanović. Trudili smo se, a često čak i nametali znancima i prijateljima, koji nisu svojom voljom bili “*na suprotnoj strani*”, a kojima je bila potrebna prijateljska riječ i srdačan stisak ruke.

I Veco je došao u Zagreb. Postavljen je za komandanta Grada Zagreba, Naravno, odmah smo se našli kao ratni drugovi i pravi prijatelji. Ja sam i dalje bio u agitpropu II armije.⁴⁷

Na meni je bila i obaveza da se pobrinem za Maru i dijete. Malog Đuru sam smjestio u Dječji dom, dok ne budemo stvorili uvjete da ga uzmemu u obitelj. Mara, shrvana bolešću, ubrzo nakon rata je umrla.

---

⁴⁷ U propagandnom odjeljenju II armije, nakon oslobođenja Zagreba bilo nas je više. Šef odjeljenja imao je ilegalno ime "Aleksej", bio je iz Osijeka, ali se ideološki školovao u Moskvi. Uz njega su u tom odjeljenju bili: Demo Šarac, Janko Šušnjar, Pero Moraća, Ljubo Vušović i ja. Djelovanje u mirnodopskim uvjetima tražilo je novi način rada agitpropa.

Neposredno poslije oslobođenja

Vojna uprava JNA za Istru, Rijeku i Slovensko primorje, 1945-1948.

Krajem kolovoza 1945. godine pozvao me Rade Žigić, komesar II. armije i saopćio mi da Veco Holjevac traži da s njim idem u vojnu upravu u Istru. Pomicljam, opet ništa od moje demobilizacije.

Premda smo mi oružjem oslobodili Istru i Slovensko primorje od talijanskih fašista i Nijemaca, premda je taj dio Hrvatske i Slovenije političkim odlukama AVNOJ-a, ZAVNOH-a i OF-e Slovenije priključen Hrvatskoj, Sloveniji, odnosno Jugoslaviji, to još nije dobilo međunarodno priznanje. Saveznici su zahtjevali da područje: Slovensko primorje, Istra, Rijeka i otoci, koje drži Jugoslavenska armija, bude organizirano kao Zona "B", a Pula, Trst i Gorica s okolicom, koje drže angloameričke jedinice, bude organizirano kao Zona "A", te da obje zone budu pod vojnom upravom, dok Mirovna konferencija ne odluči konačnu pripadnost tog teritorija.

Vojna uprava za Zonu "B" uspostavljena je sa sjedištem u Opatiji.

Prema naredbi komandanta JNA, maršala Josipa Broza Tita br. 218 od 23. VI. 1945., Vojna uprava je trebala djelovati na način da "*lokalno stanovništvo osjeti svoju - narodnu vlast kao nešto istinski svoje, kao svoje puno oslobođenje od fašističke tiranije*".

Na čelo Vojne uprave JNA postavljen je Veco Holjevac. U suradnji s vladom Hrvatske i Slovenije, te oblasnim i okružnim organima narodne vlasti za Istru i Slovensko primorje, trebalo je na novooslobođenom području organizirati ukupni društveni i ekonomski život, pravnu sigurnost i komunikacije...

Radili smo danonoćno Veco i ja, kao pravi tim. Radni elan i odgovornost prema narodima ovih krajeva, prenosili smo na sve zaposlene u Vojnoj upravi - ali i u narodne odbore, koji su djelovali na terenu.

Vlada Jugoslavije je financirala, a Vlade Republike Hrvatske i Slovenije sa stručnjacima su pomogle u obnovi razorene Rijeke, razorene i opljačkane Pule, (nakon što su se iz nje povukle anglo-američke vojne jedinice), Poreča, Kopra, Postojne i stotine uništenih i spaljenih sela i gradića Istre i Slovenskog primorja.

Anjuta dolazi u Istru 1946. godine

Anjuta s Ančicom, koju smo poslije rata upisali kod matičara i dali joj ime Goranka, krajem rujna također dolazi u Opatiju. Anjuta je vodila sanitetsko odjeljenje Vojne uprave. Opet smo bili zajedno. Ali, Anjuta i ja smo danima bili na terenu. Ona je organizirala i obilazila zdravstvene organizacije, dovodeći zdravstveni kadar za ambulante i bolnice, nabavljala lijekove ... Goranka je bila više bez nas, nego s nama. Uvijek smo morali brinuti, tko će je čuvati, hraniti i paziti.

Uz teškoće u poslu u dosta složenim uvjetima, Goranka se opet teško razboljela. Sve je bilo opet jednako kao i prije dvije godine: grčenje, bacaњe, trzanje. Bila je nedjelja. Oboje smo bili doma. Otišao sam u Rijeku, tražeći dječjeg liječnika u bolnici. Nije ga bilo. Pronašao sam kućnu adresu određenog dječjeg liječnika. Pozvonio. Suprug se javio. Također liječnik. Htio me odbiti, jer da je "gospoda odsutna". Kad sam mu sve ispričao i kad je video moj očaj rekao mi je da malo pričekam. Vratio se. Gospoda doktor se kupala. Minute su mi bile duge kao sati. Napokon gospoda se pojavila. Bila je u prvi trenutak osorna. Ali, kad sam joj opisao napadaje kakve ima dijete, odmah je pošla samnom. Temeljito je dijete pregledala, pregleđala je ono što je dijete povratilo, promatrajući trzaje i grčenje lica, ispitivala za mnoštvo drugih detalja i pažljivo saslušala Anjutina zapažanja. Obje su se složile da bi to mogao biti meningitis. Doktorica je odredila, da je odmah vozimo u bolnicu. Bila je, kao što rekoh, nedjelja. Doktorica je pozvala i svojeg supruga. Izvadili su "likvor" i sa zaprepaštenjem pozvali Anjutu da vidi, kako sve vrvi od milijuna streptokokova. Ja sam krenuo u Trst po penicilin. Anjuta je ostala dane i noći uz Goranku u bolnici, dok nije ozdravila. Doktorica i njen suprug puno su vremena posvetili našem bolesnom djetetu. Ta je liječnica bila vrstan specijalista za dječje bolesti u Zagrebu, ali kako se je za vrijeme NDH specijalizirala u Njemačkoj, nije mogla ostati u Zagrebu. Htio sam se, na neki način tim dragim ljudima odužiti. Nisu o tome htjeli ni razgovarati. No, kad sam ja navaljivao, doktorica me zamolila, "*da suprug ne zna*", da joj za njezine lire nabavim prozorska stakla, za nekoliko okana. Naime, tada je bilo teško nabaviti takav materijal u Rijeci. Stanovali su u stanu u kom su bila razbijena prozorska stakla još iz dana borbe i bombardiranja Rijeke, a bila je oštra zima.

Tako su Anjutino znanje i silna požrtvovnost s jedne strane, pravilna dijagnoza i stručno zalaganje liječničkog bračnog para, spasili našu Goranku. Goranka je imala nesreću da je u svoje tri godine života imala dvaput tu opaku bolest.

1947. godina - demobilizacija

Nekoliko tjedana prije rasformiranja Vojne uprave, opet sam premješten. Morao sam se javiti načelniku personalne uprave. To je sada bio Ivan Gošnjak, umjesto Aleksandra Rankovića. Mislio sam da će iz Vojne uprave izravno u civilne i zato sam svaki put, kad nas se anketiralo, pisao da se želim demobilizirati. To su mi svi prigovarali, pa i Veco.

"*Umjesto toga ja opet na neku vojnu dužnost*" - mislio sam.

Ali, kad sam došao kod Gošnjaka, on se nasmije i reče:

"*Skidaj uniformu, kad toliko navaljuješ. Ideš u CK KPJ-u. Javi se Veljku Vlahoviću*".

Veljko je bio zamjenik Milovana Đilasa na čelu Agitpropa. Tu sam pobliže upoznao i Vladimira Dedijera, s kojim sam surađivao na praćenju štampe.

U Beogradu smo dobili stan u ulici Kralja Milutina u koji smo se smjestili Anjuta, Goranka i ja. Anjuta je zaposlena u Ministarstvu zdravlja. Ministar je bio Pajo Gregurić. Moralo se puno raditi. Za Goranku smo morali organizirati čuvanje. Jedno vrijeme je bila kod bake i djeda u Carevdaru. Anjuta se jako napatila. U subotu bi otišla vlakom za Zagreb, presjedala u Dugom Selu, pa za Koprivnicu. Kroz noć bi putovala da bi u ponedjeljak bila u uredu. To je bilo vrijeme Informbiroa. Bilo bi nezgodno, ne doći na vrijeme na posao.

Rezolucija Informbiro-a 1948. godine

Rezolucijom Informbiroa iz 1948. godine, Sovjetski je savez na čelu sa Staljinom htio nametnuti svoju dominaciju nad Jugoslavijom i skrenuti je s njenog puta demokratizacije. Temeljito smo, na desetinama sastanaka, analizirali i vatreno raspravljali sve postavke Rezolucije, odajući punu podršku Titu i rukovodstvu CK KPJ-u.

Bilo je interesantno promatrati ljudе, na koji sve način se pokušavaju dokazati. Najveći bukači protiv IB bili su često prikriveni "informbirovci".

Anjuta i ja smo puno raspravljali i divno se slagali. Ona je tako jednostavno i razumno reagirala. I sada kao i u ratu, bila mi je velika pomoć i ohrabrenje.

Za novu Titovu Jugoslaviju, ti dani i mjeseci bili su doista dramatični, ali i za naš unutrašnji demokratski razvoj. Ojačali su demokratsku svijest i slobodarski duh, ali izgradile su se i razvile metode praćenja i špijuniranja velikog broja ljudi. Tek sam kasnije shvatio da sam u to vrijeme i osobno bio pod prismotrom. Naime, svaki čovjek posebno intelektualac, član KP koji nije vatreno raskrinkavao IB, ili upozoravao na pojedince koji bi izazili možda strah od moćnog SSSR-a i Staljina, ili tek sumnju u ispravnost nekih "službenih" stavova, ili koji su govorili o nekim našim greškama koje nam je predbacivala i Rezolucija, na primjer, megalomansku izgradnju teške industrije, toleriranje individualnog seljaštva i obrtništva... postao bi automatski sumnjiv.

Anjuta i ja nismo pripadali vatemenim kritičarima IB, premdа smo u svakoj prilici uporno i odlučno branili stavove KPJ. Nismo pripadali ni onima koji su prenosili što su s pojedincima razgovarali o aktualnoj politici.

Tih, vrlo teških dana, na Kalemegdanu sreо sam Ljubu Vušovića. On je počeo razgovor:

"Je li ti, ovaj, što ti misliš o Rezoluciji?"

Rekoh mu da je odbacujem u cjelini i u detaljima. On mi reče da nisam u pravu. Počeo me uvjeravati u opravdanost Rezolucije, u loš rad našeg rukovodstva... Otvoreno mi je rekao da je on za Rezoluciju.

Ljubo mi je odavao dojam čestitog čovjeka, ali i političkog nezadovoljnika. Kad sam sa sobom raščistio i našao neku mogućnost da skrenem pažnju Veljku Vlahoviću na Ljubu, njegovog Crnogorca, Ljubo je već bio uhapšen. Ja sam o njemu prestao misliti, ali me je to moglo grdno koštati.

Nakon nekog vremena, moj drug iz Agitpropa CKJ-u i stanar u istoj kući, Tošo Popovski, po zanimanju učitelj, nekoliko je puta samnom razgovarao, slično kao i Ljubo Vušović. No, on se nije izjašnjavao za IB, već je stalno naglašavao moć Sovjetskog Saveza i strah da će nas pregaziti Crvena armija, da su nas napustile sve socijalističke zemlje, da nas napadaju sve komunističke partije svijeta i veliki komunistički umovi od Togliattija, Maurica Torrez-a, Rakosića, Dolores Ibaruri do Mao-Tze-Tunga... Ja sam Toši objašnjavao, hrabrio ga, uvjeravao da smo bili sami i 1941., pa smo pobijedili, da je narod jedinstven i da svi društveni slojevi podržavaju stavove Partije i odlučno podržavaju Tita...

Ponekad mi se učinilo čudno da Toši kao učitelju i istaknutom makedonskom partizanu, članu KP od 1942. treba toliko objašnjavati. I te razgovore s Tošom sam trebao, prema pravilima, iznijeti na partijskim sastancima.. - Nisam! A nisam ni slutio da je to bila provokacija. Da sam stradao ja, nevin, a takvih je slučajeva nažalost bilo, stradala bi i Anjuta i dijete, jer Anjutu ni pod cijenu života, nitko ne bi mogao prisiliti da po meni pljuje. Kakvog li apsurda! A bilo je doista tada za našu Jugoslaviju realnih opasnosti. Da su se sovjetske prijetnje ostvarile, možda bi desetine tisuća nevinih ljudi skončalo u Sibiru. U politici je potrebno imati dosta pameti i poštenja.

Opet u Istri

S obzirom na prazninu, koja je nastala prestankom rada Vojne uprave u Istri i Slovenskom primorju, Vlada Jugoslavije odlučila je uspostaviti Savezno ministarstvo za novooslobođene krajeve i da se, u skladu s lokalnim zahtjevima, tamo vrati ekipa koja je radila u Vojnoj upravi. Veco Holjevac imenovan je ministrom, a Juraj Hrženjak pomoćnikom ministra. Veco i ja smo ekipirali ministarstvo i nastavili s obnovom Istre i Slovenskog primorja - još oko dvije godine. Pomoćnik ministra neposredno je rukovodio Glavnom upravom, koja je imala sjedište u Opatiji.

Zbog slabog zdravlja i napornog rada u ministarstvu, Anjuti je bilo teško ostati samoj s djetetom u Beogradu. Uz to, nosila je i naše drugo dijete. Najzad, i materijalno je bilo teško odvojeno živjeti. Zato smo se dogovorili da prestane raditi u Ministarstvu zdravlja. Preselili smo se u Opatiju.

Četvrtog srpnja 1949. godine rodila nam se druga kćer. Dali smo joj ime Danka. Goranka je izgubila status jedinice i dobila je sekuru. Trebalo je ljubav dijeliti na dvije, pažnju na dvije, brigu na dvije. To se Goranki nije svidjelo ali se postepeno s tim pomirila. Što više, uzela je sestricu pod svoju zaštitu.

Dvije godine kasnije, u novoj reorganizaciji jugoslavenske vlade, Veco Holjevac je postavljen za ministra rada. Ja sam morao ostati u sjedištu ministarstva u Beogradu, a Anjuta je s djecom ostala u Opatiji. Opet smo živjeli na dva kraja. Pripremalo se rasformiranje Ministarstva za novooslobođene krajeve. Meni su "po odluci Marka", odredili da budem predsjednik

Savjeta za turizam Jugoslavije, u rangu ministra. Predsjednik je bio Vladimir Velebit, no kako je on odlazio u London za ambasadora, ja sam trebao preuzeti Savjet. O svemu pišem Anjutu, a ona me informira o novostima kod kuće:

“Dada (Goranka) ide redovno u školu i dobro uči. Danka ti je već velika. Podiže glavicu i okreće se. Već jedan obrok jede sama.

Primila sam 5000 din, flanel za dvije plahte, limun i sapun.

Računi su iznosili 7.242 din. Dobili smo još 1 m drva, a ni prva drva još nismo platili. Hrane imamo još za par dana...”

Opet se pokazalo da s jednom plaćom ne možemo živjeti odvojeno. Zato sam morao što prije odlučiti: ostati u Beogradu ili otići. Što se mene tiče odluka je davno pala, ali moja volja nije bila presudna. Morao sam se kao član pokoriti odluci Partije.

Svim snagama borio sam se protiv tog novog posla. Neki su smatrali da to nije normalno s moje strane, odbijati tako visoku državnu funkciju. Savjetovao sam se s Anjutom i objašnjavao da se ne osjećam sposoban za taj posao:

“Ne znam strane jezike... to što malo natucam francuski iz srednje škole, nije dovoljno. Ne znam turističku ekonomiju, nemam nikakvog turističkog obrazovanja. Sve je to imao Vladimir Velebit”. - Govorio sam svima:

“Ne mogu si zamisliti da budem na čelu resora, bez potrebnog znanja”.

To je bio glavni razlog mog odbijanja. Drugi razlog je bio moje obećanje CK Hrvatske da će im se, po završetku poslova u ministarstvu, staviti na raspolaganje za rad u Hrvatskoj. Anjuta me je razumjela i podržavala, tim više što je i ona željela da živimo u Hrvatskoj, što bliže Lici i njenom Čitluku.

Radeći u ministarstvu za novooslobođene krajeve, često sam se savjetovao i tražio različitu pomoć u vladi, CK-u, sindikatu, Narodnoj fronti Hrvatske i nailazio na puno razumijevanje. Naročito mi je pomogao CK u pripremi knjige o Istri i Slovenskom primorju, dajući mi na raspolaganje: stručnog urednika profesora Dinka Foretića i Zlatu Flego novinarku. Tim sam se više osjećao obveznim. Koristeći godišnji odmor, radio sam na svojem dijelu knjige o obnovi i izgradnji Istre i Slovenskog primorja od 1945.-1950. godine.

1950. godine u Bovcu, na nekoj zelenoj livadici Dankica je prohodala. Od radosti zbog toga, nosio sam je da vidi izvor divne bistre rijeke Soče. Objašnjavao sam joj da je to izvor Soče, a ona je gledala u mene, pa u vratak vode koji izbacuje izvor i prstiće mi je gurala u oči. Da li je išta ostalo u njenoj maloj glavici od te slike izvora - ne znam, niti će ikad znati.

Bjelovar - Križevci - Zagreb

Kad sam se othrvao Beogradu i Saveznom savjetu za turizam, stavio sam se na raspolaganje CK Hrvatske, kao što sam obećao. Zvonko Brkić me uputio u Bjelovarsku oblast. Određeno je da preuzmem agitprop u Oblasnom komitetu. Na toj dužnosti sam imao manju plaću nego što sam imao do tada, i znatno manju nego što bih je imao kao predsjednik Savjeta za turizam. Ali idealizam također ima svoju cijenu.

Anjuta je i dalje sama s djecom. Danka je bolesna.

Sjećao sam se kako se lani nije dala u kuću iz vrta. Ja okrenem u kuću, a ona moj nos zavrne prema moru i cvrkuće: "moe, moe". Onda ja opet nazad i tako do iznemoglosti.

Anjuta je još uvijek slaba. Imala je i upalu pluća. U Zaraznoj bolnici prije rata, a još više za vrijeme cijelog rata, radila je neumorno na ozdravljenju ljudi. Stotine puta si je uskratila životne radosti zbog brige i osjećaja dužnosti, da pomogne bolesniku ili ranjeniku. Sad je briga i njega potrebna njoj. Prije svih, to je moja dužnost.

Dobili smo stan u Bjelovaru i opet smo bili zajedno. Dada je nastavila pohađati školu u Bjelovaru. Danka je pomalo rasla. Obilazili su nas moji otac, mati i braća. Anjuta se je vrlo teško oporavljala od upale pluća. Osim toga, naše je potrebe trebalo svesti u okvire plaće. Jedno vrijeme smo donosili hranu iz milicijske menze.

Oblast je imala sesnaest kotareva: od Ludbrega do Čazme i od Križevaca do Virovitice. Trebalo je mnogo raditi.

Zaduženi smo bili svi na ostvarivanju glavnih zadataka: otkup poljoprivrednih proizvoda, organiziranje seljačkih radnih zadruga, zasijavanje što većih površina, pružanje pomoći i socijalne zaštite porodicama poginulih partizana, obnova cesta, putova i mostova, elektrifikacija naselja, a još za neko vrijeme i mobilizacija radne snage.

Moj sektor - agitprop imao je i posebne zadaće: suradnju sa školama, profesorima i učiteljima, narodnim sveučilištima, briga za širenje štampe (Borba, Vjesnik), pokretanje lokalnih novina po kotarima, širenje brošura s referatima i zaključcima kongresa i plenuma Partije Jugoslavije i Hrvatske, sindikata i Narodnog fronta kao i marksističke literature koju su preporučivali centralni komiteti. Bilo je to još uvijek vrijeme oštре borbe protiv IB. Zato je trebalo trajno i uporno raditi s kotarskim komitetima i u partijskim organizacijama na terenu, objašnjavati i braniti liniju Partije, napadati IB, jer to nije podrazumijevalo samo Staljinovu Boljševičku partiju nego i sve susjedne partije, uključujući i velike komunističke partije u zapadnoj Europi. Osim toga, nakon Rezolucije Informbiroa u Mađarskoj, Bugarskoj i Rumunjskoj bile su stacionirane trupe Crvene armije, spremne da svakog trenutka provale u Jugoslaviju.

Na području bjelovarske oblasti, iz dana u dan je rasla odlučnost i opredijeljenost naroda da se odupre Crvenoj armiji, iako su njihovi topovi bili usmjereni izravno i na teritorij Bjelovarske oblasti. Raslo je povjerenje u partizansku vojsku, smanjila se sumnjičavost i rasle su simpatije prema

Komunističkoj partiji. Govori Tita su se slušali u svakom selu. Ljudi bi se okupljali u školama ili kućama koje su imale radio. I najteži zadaci kao što su bili: otkup i organizacija seljačkih radnih zadruga, iako je to bilo vrlo bolno za shvaćanje naših seljaka, ostvarivali su se bez velikih incidenata i bez krvi, doduše nerijetko uz asistenciju milicije.

Teško je bilo natjerati u zadruge seljake koji su se borili u partizanskim redovima, koji su sve dali za pobjedu i slobodu. Sad im se i radna stoka i oruđa za rad i zemlja, natopljena njihovim znojem kolektivizira, a njima ostaje samo okućnica, kako je to bilo zamišljeno u sovjetskim kolhozima. Tamo gdje su najbolji gospodari shvatili nuždu vremena i ušli u zadrugu ili čak bili aktivni nosioci te ideje, nije bilo većih problema sa seljacima.

Problemi, politički i moralni, pojavili su se tamo gdje su zadruge forisirali loši gospodari i bezemljaši, neradnici, i lokalni novopečeni članovi partije, koji su obnašali neke funkcije lokalne vlasti i mjesnih narodnih odabora... Oni su bili bukači i vatreni borci za zadruge. Ništa, ili gotovo ništa u njih ne unoseći, nametali su se kao organizatori i vlast.

Za vrijeme moje službe u Bjelovarskoj oblasti uspio sam povezati moju majku s njenim sestrama - Terezom i Cilom, koje nije vidjela 31 godinu. Također sam povezao mog oca s njegovom sestrom, koju on nije video više od 40 godina, a živjela je u selu Ciglenica kraj Garešnice.

Poslanik u Saveznoj skupštini

Godine 1952. objavljen je zbornik *"Istra i Slovensko primorje"* na hrvatskom i slovenskom jeziku. Bio je to rezultat trogodišnjeg rada većeg broja autora. Moj autorski dio, uz organizaciju i koordinaciju cjelokupnog posla, obuhvatio je razdoblje djelovanja Vojne uprave i Ministarstva od 1945. do 1951. godine. Za taj rad, izdavačko poduzeće "Rad" platilo mi je honorar od 65.000 din. To je bilo više od 5 mojih mjesecnih plaća.

Od tog honorara, Anjuta je dobila prsten s crvenim okom, optočen bri-ljantima koji je sanjala još od djetinjstva. Koštao je polovicu mog honorara.

"Zaslužila si, Anjuta, i više od toga! Koliko si mi pomagala da sam uopće mogao pisati!" - rekao sam dajući joj prsten. Ostalo je otislo na otplatu dugova i poboljšanje našeg standarda života.

1953. godine sam obavljao dužnost sekretara Kotarskog komiteta Križevci. Iste godine sam na izborima izabran za poslanika Savezne skupštine.

Plaću sam primao u Saveznoj skupštini. Bila je to pristojna plaća, ali nas je četvero od nje živjelo. Otplaćivali smo dug za seosku kućicu i pola rali okućnice, koju smo Anjuta i ja kupili mojim roditeljima. Trebalo je redovno mjesечно otplaćivati dug od 55 tisuća dinara Križevačkoj banci, trebalo je još i pomoći, jer od pola rali zemlje se nije moglo živjeti. Premda je agrarnom reformom u Čvrstecu, gdje su živjeli moji roditelji (u iznajmljenoj seskoj kući) i u Križevcima stvoreno dosta slobodnih poljoprivrednih površina, moj otac i mati, kao ni moja braća i sestre, nisu htjeli prihvati tu zemlju. Shvatio sam, iako sam razmišljajući u ratu, vjerovao da će

se agrarnom reformom riješiti problemi siromašnog stanovništva, pa tako i mojih roditelja, shvatio sam zašto to oni neće. Nikad u životu nisu uzeli ništa tuđe.

Trebalo je također pomoći Slavi, ženi mog pokojnog brata Filipa, kog su ubili ustaše, i njenoj djeci. Trebalje je pomoći i Anjutinoj sestri Soki u Čitluku, koja je živjela na zgarištu s 3 kćeri i sinom. Nikolu smo smjestili u Rijeku da uči zanat za mehaničara. Ljubu je Anjuta smjestila u internat u Gospicu, da završi srednju školu. Zoru smo uzeli jedno vrijeme da bude s nama, da završi neke tečajeve i da se zaposli. Sokina Janja zaposlila se u Saveznoj skupštini, kao čistačica.

Anjuta je jedva izlazila s onim što bi joj ostalo od moje plaće. Ponekad bi kupovala samo po 10 dg. mesa za djecu, a sama ga nije jela.

Premda su se Anjuta i djeca zdravstveno puno bolje osjećali u Križevcima nego u Bjelovaru, ipak je Anjuta zbog teškoća s jetrima i želucem završila u bolnici. Nakon bolničkog liječenja upućena je na oporavak u Rogašku Slatinu. I otuda vodi brigu o djeci, kući i meni. Anjuta mi piše iz Rogaške Slatine:

“Ja sam nešto bolje, iako još imam jake glavobolje. Znam da moraš ići u Beograd, ali uredi sve prije i uputi moju nećakinju Janju da pazi na hranu djeci i na čistoću. Ne zaboravi 4. srpnja je Dankin rođendan. Molim te uzmi nešto djeci za ljetne haljinice. Savjetujte se tko će im to sašti... Jesi li uspio nešto urediti s Desom za ljetovanje djece u Medulinu? Kako napreduje naš vrt?...”

Anjuti sam se javio pismom iz Beograda:

“Skupština će trajati 5 dana, pa će se tek u utorak vratiti u Križevce. Doma sam sve ostavio u redu. Janji sam ostavio novaca. Da znaš samo, oda-kle mi? Uzeo ja tvoju štednu knjižicu i podigao u banci svu tvoju uštedevinu (3000 din.), ali čim se vratim stavit će ti ih natrag na knjižicu s kamatama. Kupio sam Danki prslučić i suknu. Sama je izabrala. Ovdje u Beogradu kупит će nešto za Dadu, ona bi htjela materijal od ružičastog šantunga za haljinu... Nešto sam se neki dan naljutio na Danku. Nije htjela jesti, pa je morala na silu. Iza toga se žalila Janji, da će otici na željezničku stanicu, uzeti kartu i otici k tebi u Rogašku Slatinu. Sunce malo pokvareno! Nisam je upisao u prvi razred. Zamolio sam u školi, da za nju sačuvaju mjesto, ali da ćemo definitivno odlučiti kad se vratimo s godišnjeg odmora. Kažu u školi da je preslabla i premala. Tek će za nekoliko dana navršiti šest godina....”

“...Danas sam uplatio 7.200 dinara za 21-dnevno ljetovanje djece u Medulinu. Ako bude mjesta, može se produžiti. Nas dvoje, ako tebi bude dobro, mogli bismo brodom ići od Pule do Hvara i Dubrovnika. Na fakultetu sam dogovorio ispit za 14. srpnja. Poslije idemo na krstarenje. Imam i ja pravo na petnaestak dana odmora, bez pisana i sastanaka. Obišao sam naš vrt. Mrkva je rijetka, ali dosta debela. Peršin je propao. Pokraj višnje, gredica luka je pograđena. Djeca su se najela jagoda. Ima nešto niskih mahuna i graška. Janja je iskopala krumpir. Rajčica je rodila i za nekoliko dana bit će nekih sazrelih komada...”

Moj ratni drug Veco Holjevac želi da dođem u Zagreb, pa da opet radimo zajedno u gradu. To se podudara s mojom željom da dovršim studij na Pravnom fakultetu. Morao sam, naime, upisati još dva semestra koji su mi nedostajali, kad sam odlazio u partizane.

Povratak u Zagreb

Izvršno vijeće Narodne Republike Hrvatske, naravno, na prijedlog CK KPH, imenovalo me je 1955. godine za direktora Instituta za društveno upravljanje. Institut sam trebao organizirati, naći prostorije, ljudе i osmisliti rad...

U Institutu sam organizirao stalne suradnike (Županov, Perić, Poček, Matić, Funtak, Švarc ...), nekolicinu sveučilišnih profesora - dobrovoljaca (Pusić, Serdar, Tintić, Stancl) i neke istaknute pravnike iz službi Sabora i Izvršnog vijeća (Veljko Mratović, Božidar Paja, dr. Zoković, dr. Kocakov) kao vanjske suradnike. Proučavali smo radničko samoupravljanje, njegovu organizaciju, sadržaj, rezultate iz djelovanja radničkih savjeta. Posebni tim bio je stvoren za izučavanje komunalnog sistema. Počelo se, ogledno, s naseljem Jalžabet.

U ožujku 1956. godine, preselili smo se iz Križevaca u Zagreb. Kritičko oko "običnih" građana Križevaca nije imalo primjedbe na moj "stečeni kapital" u Križevcima. Mogli su s zadovoljstvom konstatirati:

"Starudiju dovezao, starudiju odvezao...", uz napomenu, *da sam poštano radio*. Veco nam je pomogao da dobijemo stan. Smatrali smo da na stan imamo i neko moralno pravo, jer smo odlazeći u partizane, Anjuta i ja morali pobjeći iz našeg stana, napustivši i naš teško stečeni skromni namještaj.

U Zagrebu je Danka nastavila osnovnu školu u OŠ "Ivan Goran Kovačić", a Goranka četvrti put mijenja obrazovnu ustanovu i nastavlja šesti razred u OŠ Kaptol.

Naša materijalna situacija nije se ni u Zagrebu popravila. Anjuta je cijelo vrijeme brinula o djeci, štedjela i gospodarila kako je mogla, s ono novca koliko je ostalo kad smo podmirili dugove i režije. Iz dnevница, koje sam primao za vrijeme zasjedanja Skupštine i odbora, podmirivao sam svoje osobne troškove života. Ako sam pak nešto uspio uštedjeti, to bi išlo na odjeću.

Sad nas često posjećuju naši prijatelji iz vremena ilegalnog djelovanja predratnog Zagreba. Među njima i Marija Šoljan i "Vlado", Ivo Lončarić sad general. Oni, znajući za ratnu povredu Anjutine kičme, nagovaraju je da zatraži invalidninu. Naime, to se dogodilo u proljeće 1942. godine, kad se išlo u napad na Podlapaću. Janja je tada kao referent saniteta Odreda išla s jedinicom. Noću je pala i ozlijedila kičmu. Osim toga je preboljela upalu pluća i upalu zglobova. Dobila je i čir na želucu, što je sve utvrđeno u Vojnoj bolnici 1945. u Zagrebu. Bilo je to dovoljno za vojnu invalidninu.

Moj poslanički mandat je istekao 1958. godine. Na mom izbornom području tražili su da se ponovno kandidiram. Uz članstvo KP i NF, prih-

vatio me je legalni i ilegalni HSS na gotovo cijelom području kotara. Prihvatile me je i crkva, odnosno župnici. U moje vrijeme dogodio se, doduše, izgred kojim se biskupa Laha spriječilo u Križevcima da obavi obred firme, ali faktički sam ga ja osobno spasio od maltretiranja, jer tko zna što bi sve "spontani" demonstranti učinili, da se nisam uključio i tako onemogućio ekscese. Biskupa i njegovu pratnju u sanitetskim kolima sam prebacio u Zagreb, preko Gornje Rijeke.

Odbio sam se kandidirati. Pozvan sam u CK. Rečeno mi je da Savezna skupština traži da se kandidiram, jer imaju neke planove sa mnom. Kažu da bi u ime Kluba poslanika kao njegov sekretar, trebao biti veza skupštinskih tijela i tijela Saveznog izvršnog vijeća. Odbio sam ponudu s obrazloženjem, da ne mogu dva tako odgovorna posla obavljati u isto vrijeme, a želim Institut i dalje voditi. Uz križevačke, dolazile su i delegacije iz Vrbovca, koje su me nagovarale da se kandidiram... objasnio sam im da kad bih to prihvatio, ne bih mogao savjesno obavljati takav posao, jer bih bio ili u

*Liječnici i zdravstveno osoblje partizanske bolnice u Petrovoj gori.
S lijeva na desno: u prvom redu odozdo (treća i četvrta) bolničarke
Dragica Opačić i Slavka Oreščanin, do njih Slavo Zlatić, iznad njega
zubar Vlado Pilinger. U drugom redu odozdo (treći) Jakov Kranjčević
Brado, graditelj bolnice. Desno okomito dr. Bonka Oreščanin (poslije dr.
Zlatića preuzeila bolnicu). U četvrtom redu odozdo (prva s lijeva) Janja
Hrženjak, treća je dr. Marija Schlesinger, četvrti je dr. Franjo
Kleinhapel, prvi kirurg.*

Zagrebu ili u Beogradu, a ne među njima i s njima. Biti poslanik a ne biti s narodom, u suprotnosti je s mojim shvaćanjem dužnosti. I u tome me je Anjuta podržala. Rijetko je tada tko gledao na takav način. Bio sam gotovo sigurno rijedak primjer, ako ne i jedini slučaj da me nagovaraju da budem savezni poslanik, a ja to neću prihvatići. Bilo je to kao, kad su me 1945. godine nagovarali da budem pomoćnik načelnika Odjeljenja za mobilizaciju, ili kad su me 1952. godine nagovarali da budem predsjednik Saveznog savjeta za turizam Jugoslavije.

Čitluk

U našem obiteljskom životu Čitluk je bio i ostao nezaobilazan. Na početku, na godišnji odmor išlo se u Čitluk. Kasnije bi se u Čitluk svratilo, na nekoliko dana prije odlaska na more. U Čitluk se dolazilo, vraćajući se s mora, makar se putovalo i naokolo. U Čitluk su djeca s mamom išla za vrijeme zimskih praznika. U Čitluk smo nas dvoje odlazili za svaki Prvi svibanj, svaki 4. srpanj, na dane obilježavanja brigada i VI. divizije. Svaku priliku Anjuta je koristila da obide svoj Čitluk. I kad je bila bolesna, ona bi smogla snage da ode na neku raspravu o zdravstvu Like, o vojnom sanitetu...

Odmah nakon rata, sestra Soka je nad zgarištem podigla kućicu uz našu pomoć. Tu je ponovo savila gnijezdo za svoje tri žive kćeri i sina Nikolu. U Čitluku je preživjelo oko polovice predratnog stanovništva. Od 528 stanovnika Čitluka, koliko ih je bilo 1941. godine, nakon poraza fašizma 1945. godine, ostalo ih je 296. Samo u bataljonu "Pekiša Vuksan" poginulo je dvadeset mladića i dvije djevojke iz Čitluka. Poklano, obešeno, i na druge surove načine pobijeno je 133 ljudi, među kojima su bila i tek rođena djeca. Od bolesti, tifusa, zime, gladi i starosti umrlo je 77 stanovnika u razdoblju od četiri ratne godine.

Od 296 preživjelih, dio boraca je ostao u vojnim jedinicama i nakon rata, a dio ih se zaposlio izvan Čitluka. Među njima je bio i Đuro Kričković, koji

Anjuta u Čitluku sa sestrom Sokom i nećakinjom Ljubom.

se zaposlio u policiji, služio u Hrvatskom zagorju, oženio Zagorku Šteficu i doveo je sa sobom u Čitluk. Svi su je u Čitluku prihvatali i zavoljeli.

Broj stanovnika Čitluka je opadao iz godine u godinu. Mladi su odlazili u gradove, a u selu je, uz malen broj mlađih obitelji, ostajala starčad. I Sokina djeca su odrasla, zaposlila se u Metku, Rijeci, Beogradu. Soka je ostala sama i dočekivala je djecu za godišnji odmor, jednako kao i nas. Na jesen bi i ona išla djeci, a na proljeće se vraćala u svoj dom.

Svečanost za Čitluk je bila dolazak Jaše Ićine. Obilazili su je i bolesni i zdravi.

Anjuta, kćeri i unuci

Uz bolest srca (angina pectoris) i probleme s plućima, kičmom, kročnim artritisom, Anjuta je morala biti pod stalnom kontrolom kardiologa. Unatoč svemu ona se hrabro držala i svladavala bolest.

Redovno prati politički i društveni život, a posebice razvoj znanosti o zdravlju. Naš se standard znatno popravio. Imao sam pristojnu plaću suca Ustavnog suda. Anjuta je uz svoje godine rada i dvostruko vrednovane ratne godine, te odgovarajuću starost, ostvarila osim invalidnine i pravo na minimalnu mirovinu. Anjutina mirovina i moja plaća bile su dovoljne da otplatimo dugove i živimo bez oskudice.

Danka nam se udala za Gorana. Uskoro su njih dvoje odselili u Split Goranovim roditeljima, gdje ih je oboje čekalo zaposlenje. Anjuti je to teško palo, ali kad je osjetila da je Danka sretna i da ju je prihvatile čestita obitelj, bila je i ona sretna.

1974. godine udala se i Dada za Petra. Uskoro smo dobili i prvog unuka. Dada je rodila Gorana broj jedan, 1975. godine. Anjutinoj sreći nije bilo kraja.

Dočekala me je u predsoblu:

“*Imamo unuka...*” uskliknula je ozarena lica, a glas joj je zvučao kao pjesma. I Danka nas je obradovala sinom Goranom broj 2 i sa kćerkom Majom.

Znam! Bila si brižna majka, puna pažnje i pomoći svojim kćerima u trudnoći, kod poroda, bila si presretna baka, kad si u naručje primala goluždravce. Sricala si s njima prve riječi, plakala i smijala se, učila ih dječje vragolije, postajući uz njih i ti dijete, jer kako inače objasniti da su te sve troje tako bezgranično voljeli, da si bila i ostala najdraža baka.

Anjuta sa svojim unucima u Čitluku.

Anjuta se osjećala vrlo sretna kad je sa kćerima dolazila u Čitluk. Pokazivala im je svaki kamen, svaku vrstu trave, svaki grm i svaki cvijet. Pokazala im je sve što je imalo značenje u njenom djetinjstvu. Prenosila im je sjećanja iz djetinjstva, pričala o psu Kastoru i mačku Breberinu, o vuku i čuvanju goveda, pričala je sve to i svojoj unučadi. Uz njih je uvijek bila nas-miješena. Kod Kamenice, na Prosini, kod Sokine bajtice ... Jedino bi tužno, oborenih očiju, stajala uz spomenik oca i strica, na brdašcu iznad kuće Đure i Štefice, pod krošnjama ljeske i drenjina. Pokazivala bi to mjesto unucima, ali nije im htjela govoriti o tome što se tu dogodilo.

Oba Gorana i Maja i nisu se odviše interesirali za to. Njih su više zanimale jagodice koje su se uokolo crvenile.

Sve te „*piliće*“ Anjuta je skupljala oko sebe. Pri odlasku na more, na godišnji odmor. Obitelji su se sastajale u Čitluku. Njih troje, pa onda četvero, bi dolazilo iz Splita, a nas četvero (nekad samo Anjuta i ja) iz Zagreba. Svi smo zajedno obilazili kućište - zgarište, gdje se Anjuta rođala, Prosinu i Kamenicu.

Povijest Anjutina kratkog života je prekinuta 1985. godine.

Nakon Anjutine smrti i njen Čitluk je još živio samo 8 godina, a onda se je i njegova povijest ugасila.

Tragičan epilog

“Medački džep”

Ubijanjem Srba i nepoćudnih Hrvata 1991. godine očišćen je Gospić od Srba, ali time nisu okončani zločini nad Srbima u okolnim selima.

Sela: Divoselo, Čitluk, Ornice i Počitelj doživjeli su svoj *sudnji dan* 1993. godine u akciji zvanoj *Medački džep*. Tad su pobijeni starci i uništeno je sve što im je služilo u životu. U isto vrijeme, većina pročetničke, velikosrpske vojske, takozvane Srpske krajine, koja je terorizirala i stanovnike srpske nacionalnosti, (pretežno starce) u Divoselu, Čitluku i Ornicama od 1991. - 1993. i oružjem napadala građane Gospića, pobegla je nekažnjeno.

Ono što u četiri godine rata nisu uspjeli talijanski, njemački okupatori i njihovi sluge, uspjeli su ljudske sotone 1993. godine.

Pod komandom ministra Šuška, i stožernog generala, bivšeg partizanskog komesara brigade u VII. diviziji NOV, Janka Bobetka, razoren je oko 300 domova i gospodarskih zgrada, zatrovani su bunari i ubijeno je najmanje 50 civila koji nisu bili sposobni ni za borbu, ni za bijeg. Ta partizanska srpska sela, nakon 500 godina života i suživota, očišćena su od Srba i od života.

Umjesto da hrvatski vojnici oslobođe taj dio hrvatskog teritorija i spase nevine ljudе i njihovu imovinu od četničkih terorista, oni su očistili teritorij od ljudi, stoke i kuća, a četnike su, kao i u prošlom ratu, pustili da pobegnu, jer njih nema među zarobljenima, niti među ubijenima.

UNPROFOR-ove snage, koje su na tom području vršile nadzor primirja, nakon završetka akcije “Medački džep” mogle su samo utvrditi izvršeni zločin nad civilnim stanovništvom, a nikako borbu ili poraz vojske “Srpske krajine”. Sela koja su sravnjena sa zemljom u akciji “Medački džep”, ionako su bila pred demografskim izumiranjem. Divoselo, Čitluk i Ornice imale su 1938. godine ukupno 2898 stanovnika; 1948. godine u tim selima je živjelo 1119 ljudi, a 1991. godine svega 528 starijih osoba koje nisu mogle nikoga ugroziti. U II. svjetskom ratu, Divoselo je u razdoblju od 1941-1945. godine izgubilo 1300 stanovnika. Od 350 boraca s puškom u ruci, poginulo ih je 150!

Svakom, iole razumnom čovjeku, bilo je jasno da iz tih sela po Gospiću ne pucaju domaći ljudi. Bilo je očigledno, da su se na taj prostor instalirali četnici iz dijaspore, iz iste takve sredine, odakle su došli i gospički ustaše: Kanade, Amerike, Australije, Njemačke, kao i oni iz

Legije stranaca, profesionalni ubojice, "obavještajci" svake vrste u službi svih i svakoga.

Zašto Bobetkovi vojnici nisu imali upute da unište četnike, stvarne neprijatelje hrvatskog naroda, a ne da svoje 'viteštvu' prakticiraju nad starcima i staricama, nad stokom i domovina starih ljudi. Zašto su ti vojnici odsjekli glavu 70-godišnjoj Hrvatici Štefici, Zagorki, koja je s mužem pozornikom došla prije 40 godina živjeti u Čitluk. Valjda zato što su je svi Srbi u Čitluku prihvatali kao svoju, jer je bila divno, pošteno, marljivo ljudsko stvorenje? Ili zato, što je svojim ubojicama rekla da je Hrvatica i da ju je zagorsko siromaštvo dovelo čak u Čitluk?

Tako su 1993. godine opet Divoselo, Čitluk i Počitelj, gdje su Hrvati uvijek bili prihvaćani kao braća, pregazili ognjem i mačem vojnici, koji su trebali biti njihovi oslobođenici.

Preostali dio Like očišćen je od Srba na drugi način, u kolovozu 1995. godine u akciji "Oluja".

Sudbina Gospića u razdoblju 1991. - 1995.

I 1991. godine u Gospiću, Perušiću, Divoselu, Čitluku, Ornicama, Počitelju i Metku, na poseban se način narodu ponovila 1941. godina.

Razlika je u tome što su se na tim prostorima 1991. godine suprotstavile dvije ekstremne nacionalističke politike, profašistička hrvatska i profašistička srpska, ili veliko hrvatska i veliko srpska. Obje su se hranile mržnjom, što nije svojstveno ni hrvatskom ni srpskom narodu, zato će oni postati žrtve.

Zajednički život, kumstva i prijateljstva, zajednički brakovi, zajednička djeca, prevladali su vjerske i nacionalne podjele. Ljudi su vjerovali da su vjerska i nacionalna netrpeljivost stvar prošlosti i zato su svoje snage usmjerili na izgradnju standarda, na svoje zdravlje, obrazovanje, zapošljavanje...

Nakon 50 godina suživota u miru i prosperitetu u Gospiću i njegovoј okolici, ali i širom Hrvatske, opet je otvoren pakao. Zašto se i da li se to moralno dogoditi? Jesu li ovi mirni i radini ljudi, Hrvati i Srbi Gospića, Divosela, Čitluka i drugih okolnih sela, mogli preko noći promjeniti čud i postati ubojice, zločinci? Pojedinci su mogli, ali narod ne!

Gospić je, nažalost, imao tu nesreću da se u njega 1991. godine u sličnim okolnostima kao i 50 godina ranije, doselilo nekoliko ustaških emigranata, agenata i špijuna svih vrsta, nekolicina profesionalnih ubojica, legionara i drugog međunarodnog ološa iz Amerike, Kanade, Australije, Njemačke kamo su prethodno izbjegli, te još nekoliko desetina pojedinaca organiziranih u HOS, zadojenih ustaškom ideologijom iz različitih krajeva Hrvatske. Pojedinci su ciljano poslati u Gospić,

izravno iz Ministarstva obrane, kome je na čelu bio ministar Gojko Šušak, ustaški emigrant koji se također vratio iz Kanade. Ustaška je emigracija u tom ministarstvu imala izravnu podršku jednako kao i, do tog vremena pritajeni, proustaški elementi u zemlji. Međunarodna štampa prozvala je Gojka Šušku "žalosnom jekom hrvatske ustaške prošlosti".

Među najekstremnijima bili su 1991. godine u Gospicu: Tihomir Orešković (došao iz Amerike, agent UDB-e i CIA-e), Stipe Rukavina (došao iz Australije), Ivica Štimac, čiji je otac bio ustaša i kao takav ubijen, Krešo Tomljenović i drugi. Za komandanta 118. brigade postavljen je Mirko Norac iz Sinjske Krajine. O radu te gospičke grupe pisao je krajem 1991. godine vladin povjerenik za Liku, Ante Karić, Predsjedniku Republike - Franji Tuđmanu, između ostalog:

"Pojavio se šverc i krađa zaplijenjenog oružja, (pošto su razorene vojarne) dolaze razne grupe iz svih područja Hrvatske, Australije, Amerike, Njemačke, Kanade. Dolazi i četa HOS koja se smjestila na području Klanca, nedaleko od Gospicā. Masovno se pljačkaju napuštene hrvatske i srpske kuće. Svako jutro osvane po nekoliko kuća zaplijenih ... Jednom riječju, uvelike se provodi revansizam".

U nastavku pisma Karić se zalaže da se iz Gospicā povuku Orešković i Norac.

Takvi su, podrškom Ivice Oreškovića i Katića, iz ministarstva obrane u Gospicu organizirali civilnu i vojnu policiju, nasuprot postojećoj policiji koju su razjurili, zaobilazeći legalno uspostavljeno povjerenstvo za Liku i Krizni štab za Gospic, koje je uspostavila hrvatska vlada. Pod vodstvom ministra Gojka Šuška i višestrukog obavještajca Perkovića i drugih znanih i neznanih "ustašofila", u Gospicu djeluju vojna policija i obavještajne službe sastavljene od najgorih kriminalaca, ustaških emigranata, legionara i potomaka ustaša regrutiranih u HOS-u ili u drugim ekstremističkim grupama.

Ta zločinačka grupacija i mafija, šverceri oružjem i pljačkaši, djelovali su sinkronizirano. Pošto su poubijali Srbe i nepočudne Hrvate, njihovu imovinu: stanove i kuće bi opljačkali ili razorili. Anjutin bratić Nikola Miščević, nije bježao. Vjerovao je da ga nitko nema zašto mrziti. Znao je da nije nikad nikom ništa nažao učinio. Volio je jednako i Hrvate i Srbe, a i ženu je imao Hrvaticu. Ipak, i njega su i ženu mu, ubili zločinci. Pobili su do kraja 1991. godine, 120 gospičkih Srba i Hrvata.

Kad su zločini, počinjeni u Gospicu odjeknuli izvan granica Hrvatske, Orešković i Norac su smijenjeni, ali - na kratko vrijeme.

Šušak i Perković su minimalizirali zločine, opravdavajući ih ratnim okolnostima i uklanjajući njihove tragove, vratili su zločince opet na njihova mjesta, unaprijedivši ih. Mirka Norca, na primjer, u čin generala.

Neki pojedinci iz Gospića, djelom su natjerani da sudjeluju u zločinima, ubojstvima i pljački, a dijelom su ušutkani prijetnjama batina i likvidacija, kao što je bio slučaj s obiteljima Hećimović i Pocrnić, a kasnije i porodicom Levar. Milan Levar ubijen je, jer je bio svjedok zločina.

U Gospiću su pobijeni Hrvati koji su branili Srbe, naročito iz miješanih brakova. Ubijeni su Srbici koji nisu htjeli bježati iz Gospića, već su se kao lojalni hrvatski građani uključili u jedinice obrane Gospića i u druge službe.

Žrtve su bili većinom rođeni stanovnici Gospića, ili su u njega doselili poslije 1945. godine iz Divosela, Čitluka i okolnih hrvatskih i srpskih naselja.

Dobroslav Paraga još je u siječnju 1992. godine, u namjeri da ukloni objede koje su stizale iz samog vrha vlasti, da su ubojstva u Gospiću počinili pripadnici HOS-a, istražnim organima uručio popis s imenima i prezimenima 63 osobe za koje je tvrdio da su ubijene ili nestale. Zahtjevao je istragu, uvjeren kako za zločine nisu krivi HOS-ovci. Njegove tvrdnje nikad nisu demantirane, ali ni istraga nije pokrenuta, sve dok Haški sud i Europska zajednica nisu izvršili snažan pritisak na ondašnje hrvatske vlasti.

Paraginom spisku treba dodati i 7 članova hrvatskih obitelji Hećimović i Pocrnić, te ubojstvo Milana Levara.

Za sve koji se u spisku vode kao "nestali", kasnije je utvrđeno da su ubijeni.

Spisak Dobroslava Parage obuhvatio je imena 63 osobe. Međutim, utvrđeno je da je u Gospiću samo do kraja 1991. pobijeno 120 ljudi, bez ikakve istrage i suda. Tako je Gospić već te 1991. godine bio etnički očišćen od Srba. Spisak gospičkih žrtava Dobroslava Parage objavio je "Feral Tribune", 20. listopada 1997. godine.

Vlada Republike Hrvatske, policija, tajne služne, a posebno Ministarstvo obrane, na čelu s Gojkom Šuškom, dugo su prikrivali i zataškavali zločin i optužbe rodbine žrtava. Vlasti u Gospiću uklanjale su tragove zločina: spaljivanjem, premještanjem kostiju iz otkrivenih, na tajna mjesta i utjerivanjem straha svakome u Gospiću, tko bi o tome govorio i svjedočio. Tako je u Gospiću utvrđena zavjera šutnje koja će biti tako jaka da se u Gospiću neće moći suditi počiniteljima zločina, kad jednom budu stvoreni uvjeti da im se sudi. Prijetnje se ne zaustavljaju samo na pojedincima koji bi mogli svjedočiti o zločinima, nego se prijeti roditeljima, supružnicima, a naročito se prijeti osvetom nad djecom. Svatko pamti 7 članova hrvatskih obitelji Hećimović i Pocrnić, koji su izmrcvareni na Lipovoj Glavici, kod Perušića u listopadu 1991. godine, a da nitko nije ni pokušao istražiti: tko je naredio taj zločin. Sedam godina je teroriziran i napokon je i ubijen Milan Levar, koji je pred

Haškim istražiteljima svjedočio o zločinima u Gospiću. Njegovu suprugu, sina i majku, gospički zavjerenici i danas smatraju crnim ovcama.

Takvi primjeri bili su dovoljni da se stvori atmosfera kolektivnog straha i da se ljudi boje za sebe i za svoju djecu. Još gore! Vlast je ostala u rukama istih ljudi i 10 godina kasnije. I što je još tragičnije: vlast u Gospiću drže isti oni ili njihovi potomci, koji su u razdoblju od 1941. do 1945. poubijali 195 civila od kojih 180 Srba i 15 Hrvata.

Ljudima je nadati se da će pravda bar formalno biti zadovoljena. To može biti mala utjeha živima. Kad bi živi svjedoci mučenja i smrti nevinih ljudi, makar i u svojoj šutnji shvatili kakav zločin taje i zauvijek ga osudili u sebi, učinili bi tek prvi korak na putu prevladavanja mržnje prema drugom ili drukčijem čovjeku, a to bi već bila neka nada u bolje sutra!

Pod kraj 1997. godine, Međunarodni sud za ratne zločine zaorao je i zgarištima kostiju i tajnim grobištima pobijenih građana Gospića u 1991. godini. Proces će početi tek 2001. godine pošto je pala vladavina Tuđmana i HDZ-a. Nakon otkrivenih i identificiranih žrtava, Haški sud je cijeli slučaj prepustio hrvatskom pravosuđu.

S A D R Ž A J

Autorske napomene	5
...prolegomena...	7
Fašistička okupacija	
Uoči napada na Jugoslaviju	9
Ideali i sumnje	10
1941. godina	
U okupiranom Zagrebu	12
Ustaška prijevara	15
Čitluk, selo Janjinog djetinjstva	16
Kako doći u Čitluk	16
Kuća Ilike Krajnovića	18
Upoznavanje i prijateljstvo	19
Anjuta	21
Život u dvoje	22
Prvi moj dolazak u Čitluk	22
Povratak u Zagreb	23
Drugi put u Čitluku	24
Priprema ustanka u Divoselu, Čitluku i Ornicama	27
Dani i noći u okupiranom Zagrebu	32
Opasnosti i svakodnevni strah	34
Izbjegnuto hapšenje	37
Izolirani i sami	38
Bijeg iz Zagreba	39
Treći put u Čitluku	40
Anjuta u Gospicu	41
1942. godina	
Zajedno u partizanskoj četi	45
Ospozobljavanje zdravstvenih kadrova	46
Četničko-talijanska komanda	48
Borbe na Ljubovu i oslobođenje Lapca	49
Stvaranje sanitetske mreže na istočnom području Like	51
Prva bolnica na području odreda "Velebit"	52
Ranjenici	54
Teške borbe s neprijateljima	56
Bitka na Jadovi	59

Bataljon "Pekiša Vuksan"	62
Kulturno-prosvjetni rad	65
Previranja u Čitluku	67
Napad na Lički Novi	74
Pokret na Kordun	75
Borbe u Sadlovcu	75
Formiranje Prve hrvatske narodno-oslobodilačke brigade	79
Napad na Ličke Jesenice	80
Kazalište Narodnog oslobođenja u Škaliću	81
Formiranje Druge brigade	84
Novi napad na Udbinu	85
Ofenziva u zapadnoj Lici	90
Borba na Korani za Perjasicu	92
Napad Druge brigade na Tušilović	95
Borba za Ličko Petrovo Selo	96
Osloboden Slunj	99
<u>Velika postignuća NOB</u>	
Formiranje divizije i korpusa	100
Prekomanda u Prvi hrvatski korpus	104
<u>1943. godina</u>	
Nadljudski napor i borbe	105
Četvrta neprijateljska ofenziva	106
Narod i ranjenici žrtve IV. ofenzive	109
Slom IV. neprijateljske ofenzive	116
Anjuta postala majka	124
Tifus - novi neprijatelj	124
Protuofenziva	124
Preseljena bolnica	135
Anjuta i Ančica u Turjanskom	137
Nova neprijateljska ofenziva na oslobođeni teritorij	138
Pad Musolinija i kapitulacija fašističke Italije	139
Italija je kapitulirala 8. rujna 1943.	140
Promjene u štabu Korpusa	141
Anjuta komesar bolnice u Skradu	141
<u>Nove stranice hrvatske povijesti</u>	
Odluke ZAVNOH-a	142
Opasnosti za bolnicu u Skradu	143
Borba za Cazin	144
Napad na neprijateljsku posadu u Glini	146
Zabrana Vojnog vjesnika	148
U VII. banijskoj diviziji - jabuke za Ančicu	148

Šesta neprijateljska ofenziva na Baniju i Kordun	150
Članovi ZAVNOH-a se vraćaju	153
Gdje li je Ančica?	153
Ponovno s ranjenicima u Kestenovcu i Dunjaku	155
Priča Đure Zdjelara na putu za Glinicu	156
1944. godina	
Najteža ratna godina	159
Protuofenziva	160
Mobilizacija u Pokuplju, Turopolju i Posavini	161
Formiranje 34. divizije	162
Huska prelazi na našu stranu	163
U Kordunaškom odredu - komesar odreda	163
Ančica je teško bolesna	166
Koranski most - Ilija Bakić	168
Vojna oblast	169
Pomoć jedinicama i narodu Gorskog kotara i Hrvatskog primorja	170
Solidarnost	171
Treće zasjedanje ZAVNOH-a, Hrvatski sabor	173
Anjuta s djetetom odlazi u talijanski gradić Bari	174
1945. godina	
Nadomak pobjedi	177
Beograd je oslobođen	177
Pobjeda	179
Užasi ustaških logora - Stara Gradiška	180
Proslava 1. maja u Prijedoru	183
Hrvatska je slobodna	184
Neposredno poslije oslobođenja	187
Vojna uprava JNA za Istru, Rijeku i Slovensko primorje	187
Anjuta dolazi u Istru 1946. godine	187
1947. godina - demobilizacija	188
Rezolucija Informbiro-a 1948. godine	189
Opet u Istri	190
Bjelovar - Križevci - Zagreb	192
Poslanik u Saveznoj skupštini	193
Povratak u Zagreb	195
Čitluk	197
Anjuta, kćeri i unuci	198
Tragičan epilog	
“Medački džep”	200
Sudbina Gospića u razdoblju 1991. - 1995.	201

